

TEMA: Framtiden är passé

AXELERATION

Den gamla rivaliteten mellan Ryssland och Europa blossar upp i och med den fredliga revolutionen i Ukraina. **Chris Stephen** finns på plats i ett orange Kiev.

FRIZON

Åsa Nyquist Brandt reser i de fördrivnas fotspår i Schlesien. Hemlängtan till en okänd hembygd avslöjar att historien alls inte är glömd.

INTERVJU

Amerika är inte ett imperium, hävdar **Paul Wolfowitz**. USA vill inte härska över andra länder utan att de ska stå fria och starka på egna ben.

RECENSION

Kant hade idéer om en global ordning. I hans tänkande finner **Hans Ruin** ett högst aktuellt problem. Vilken är egentligen relationen mellan makt, lag och förnuft?

AXELERATION 4-12**REVOLUTIONEN I KIEV SKILJER ÖST FRÅN VÄST**

Den fredliga revolutionen i Ukraina sår split mellan Ryssland och Europa och rivaliteten kommer att bestå.

Chris Stephen rapporterar om stämningen i Kiev. 4-6

GLOKAL KONSTNÄR I REGIONERNAS EUROPA

Nydanaren Salvador Dalí skulle ha fyllt 100 år i år. Han var före sin tid, eftersom han blandade universella och lokala värden i sin konst, menar Lisbeth Lindeborg. 6-7

DYSTRA UTSIKTER EFTER ARAFAT

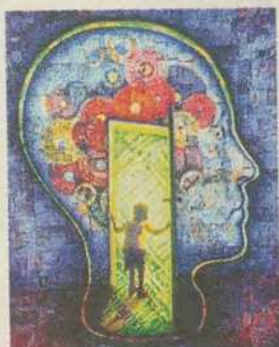
Sannolikheten att en tvåstatslösning i Mellanöstern skall komma till stånd är mycket liten. Ahmad Khaladi spår att de nya ledarna i Palestina inte kan gå längre än Arafat. 10-11

ASIEN ÄR STÖRRE ÄN IRAK

Bushadministrationen har inte visat någon strategi för hela Asien. Men utöver Irak och Nordkorea är Indien och Kina viktiga aktörer, skriver Subhash Agrawal i New Delhi. 12

Det som kallas personkemi är oftast en fråga om mikroutryck. En skymt av genklang i rätt nanosekund kan lägga grunden till vänskap, och motsatsen kan skapa ett oöverbryggbart avstånd.

Ur Niklas Söderbergs krönika

TEMA: FRAMTIDEN ÄR PASSÉ 13-24

Lucka i fantasin.

Ill: Corbis/Scanpix

Framtidsskildringarna har smält samman med nuet. Så mycket nytt händer hela tiden att man inte kan föreställa sig den mer avlägsna framtiden. Thomas Hylland Eriksen iakttar hur nutidsfixeringen gör framtiden ointressant och historien till underhållning. Hjältarna i science fiction går inte en oviss framtid till mötes, utan koncentrerar sig enligt Carl Cassegård på nuet. Kay Glans hävdar att de förändringar vi står inför kanske är så stora att fantasin inte räcker för att skapa bilder av dem.

INTERVJU 25-27**UPPDRAGET ÄR ATT FRIGÖRA DEMOKRATIN**

USA är inte ett imperium, hävdar Paul Wolfowitz i ett samtal med Radek Sikorski. Utrikespolitikens mål är att stötta en utveckling där andra länder blir fria och välmående. Vår erfarenhet säger att det är bättre när de står på egna ben.

Illustration: Claes Jurander

TRADITION 28-30**VÄGEN TILL FRIHANDEL HAR GÅTT ÖVER TULLMURAR**

Friedrich List hamnade i fängelse för sina förslag om en tullunion för 1800-talets tyska småstater. I USA mottogs hans idéer med entusiasm. Lars Magnusson minns en omdebatterad ekonom som fortfarande anses farlig.

FRIZON 31-37**STARKA STAKET GER GODA GRANNAR**

Martin van Creveld menar att Israels enda sätt att värja sig mot terrorism är att bygga en mur längs landets gränser. Men det behövs också ett avancerat försvar som skydd mot landets fientliga grannar. 31-34

HEMLÄNGTAN TILL EN OKÄND HEMBYGD

Fjorton miljoner människor fördrevs från sina hem efter andra världskrigets slut. Efter murens fall söker de och deras barn och barnbarn sina rötter. Åsa Nyquist Brandt reste till Schlesien och fann en fjärran hembygd. 35-37

RECENSIONER 38-47**INGEN KOMMER FÖRBI IMMANUEL KANT**

Hans Ruin har tagit del av bokfloden i samband med 200-årsjubileet av Kants död. Maktpolitikens och frihetsfilosofins Kant är brännande aktuell. 38-40

ÖVRIGA RECENSIONER

Böcker av Bernard Stiegler, Evan F. Kohlmann, Judith Palmer Harik, Paul Seabright, Giampaolo Pansa, Ron Suskind och Bob Woodward. 41-47

AXESS

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans
Redaktionssekreterare och researchansvarig: Sofia Nerbrand
Redaktör: Erik Wallrup
Gästredaktör: Lynn Åkesson
Redaktionsassistent: Hedvig Anderson
Grafisk form: Lars Andersson
Redigering: Lotta Brandt och Stina Fernström
Korrektur: Thomas Andersson
Bild: Bo Lindell
Repro: Sammy Elers-Svensson
Omslagsillustration: Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ekonomiansvarig: Anita Wallén

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Ingmar Karlsson, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Kari Andén-Papadopoulos, Joanna Rose, Johan Svedjedal, Gunnar Wetterberg, Sten Widmalm och Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans
ISSN: 1651-0941
Tryck: VLT Press

Postadress: Axess, Box 2143, 103 14 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-791 52 50
Internet: www.axess.se

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår om 9 nummer kostar 325 kronor. Prenumerationsärenden sköts via www.axess.se, telefon 031-743 99 05 eller e-post prenumeration@axess.se

Stimulans förför. Därför sitter vi skärmbundna, ivrigt kommunicerande och spelande. Risken är att vi kan bli överstimulerade. Men med en realistisk hållning till tekniken kan vi både bejaka och begränsa den. Det som krävs är en kultur av motvikt som skapar jämvikt.

KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

Den judiske läkaren, samhällskritikern och sionisten Max Nordau är väl i dag mest ihågkommen för sin bok *Entartung* från 1892. Begreppet urartning har ju blivit grundligt komprometterat, men det är ändå tankeväckande att läsa om hans varningar för mediasamhällets effekter på det mänskliga psyket. Nordau menade bland annat att tidsningsläsning kunde vara skadlig. Den fick oss att reagera emotionellt på en mängd saker utom vår kontroll och försatte nerverna i ett tillstånd av överretning.

Detta ter sig hur tokdumt som helst i dag när i varje fall den seriösa dagstidningen snarast framstår som ett kloster där man kan stiga in och finna vila från det alltmer öronbedövande mediebruset. Men det sena artonhundratalets reaktioner inför det moderna samhället kan faktiskt vara värda att begrunda. De som levde då hade fortfarande det äldre samhället att jämföra med, medan vi har blivit helt moderna. Och, som man säger, det sista fisken upptäcker är vattnet den simmar i.

Det är inte lika enkelt i dag att avfärda misstanken att det intrycksbombardemang som de moderna kommunikationsteknikerna utsätter oss för faktiskt kan ha negativa konsekvenser. Forskare har till exempel nyligen slagit larm om att det är farligt för barn att se för mycket på tv; andra talar om ungas tv- och spelberoende. Hur är det med oss vuxna, är vi måhända datorberoende?

Funderingar av detta slag avfärdas ofta med att sådana farhågor hittills har varit ogrundade och bottnat i teknik- och utvecklingsfientlighet. Men det måste finnas utrymme för en position bortom pessimism och optimism här. Jag skulle vilja kalla den teknikrealism. Den bejakar i grunden utvecklingen, men inser att det inte finns något sådant som en gratis lunch, inte heller i relation till tekniken. Informa-

tionssamhällets utbud skapar förutsättningar för en enorm pluralism, men vår tid och psykiska energi är begränsad.

Det är så lätt att bli förförd av möjligheterna. Ta e-posten som konkret exempel. Den ger oss möjligheter att kommunicera med människor över hela världen men för den skull behöver man kanske inte kolla den var tionde minut? Det man vinner i kontaktmöjligheter förlorar man ofta i koncentration. Informationssamhället erbjuder oss många tillfällen att vara hur sysselsatta som helst utan att egentligen göra någonting alls. Tänk på att allt man utsätter sig för påverkar ens hjärna, säger en bekant som är neuropsykolog.

Teknikrealismen inser att vi kommer att leva i ett slags permanent revolution, en ständig och sannolikt accelererande förändring, och att vi kanske behöver utveckla mer genomtänkta strategier för att kunna hantera detta och inte förlora fotfästet. Vad kan på ett konstruktivt sätt fungera som motvikt så att det uppstår en balans mellan förändring och stabilitet? Var finns de lugna zonerna i allt tumult? Jag talar inte om en motkultur, utan om en *motviktskultur*.

En sådan strategi skulle behöva innefatta allt från mediekonsumtion till utbildningssystem. Ett helt centralt krav på det senare är att det skall förbereda oss för yrkeslivets krav, men det borde kanske också göra något helt annat: systematiskt orientera oss i sådant som inte är föränderligt och för-gångligt, som många av de innovationer och trender som drar genom vår tillvaro är? Man kräver ofta till exempel av universiteten att de skall vara lyhörda för nya idéer. Förvisso, men kanske är det minst lika viktigt att de uppvisar en viss idémässig tröghet nu när samhället alltmer domineras av snabba och övergående trender.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Revolutionen i Kiev skiljer öst från väst

UTBLICK/ Ukraina. En pyrande rivalitet mellan Ryssland och EU blossar upp i den orangefärgade revolutionen.

CHRIS STEPHEN

Författare

Översättning: Henrik Celerander

I NOVEMBER 1963 började havet utanför Islands kust koka, rök strömmade upp och en ny ö, Surtsey, föddes. Något liknande har nu hänt i Europa där landet Ukraina har fötts i en explosion av lysande orange. Fram till november var västeuropéer knappt medvetna om denna nation som är den näst största på kontinenten. Nu är det svårt att negligera den. Men samtidigt som många människor över hela Europa hälsar den orangefärgade revolutionen med glädje kommer dess effekter att vara förödande för förhållandet mellan Ryssland och väst.

På nära håll är den orange revolutionen ännu mer överväldigande än vad tv-bilder kan förmedla. Detta är den revolution du alltid drömt om att få se. En revolution utan blodutgjutelse, utan hat, i vilken befolkningen i en stad reser sig, fyller gatorna och störtar regeringen. För att riktigt förstå dess omfattning kan du föreställa dig att din egen stad är avstängd, inte i en dag, utan under två veckor. Tänk dig att flera tusen av de mest engagerade sover i tält som rests på huvudgatan, med tältpinnarna nedslagna i asfalten. Tänk dig att större delen av stadens övriga invånare, från alla klasser och alla åldersgrupper, varje dag använder en del av dagen för att demonstrera, trots snön och den bitande kylan.

Protesterna utspelar sig på ett litet område. Centrum är Självständighetstorget, skådeplatsen för dagliga demonstrationer, och den angränsande huvudgatan Chresjtjatyk, där

man har inrättat det permanenta lägret, som kallas tältstaden.

Upp längs en brant höjd pågår hela tiden demonstrationer kring presidentpalatset, regeringsbyggnaderna och, längst upp på höjden, tio minuters promenad från Självständighetstorget, parlamentsbyggnaden.

Demonstranterna tillbringar dagarna med att gå runt dessa byggnader och skapar på så sätt en permanent rullande protest. Hela tiden är det tusentals människor som kommer hit för att demonstrera, samtidigt som tusentals människor är på väg hem igen, vilket gör det svårt att uppskatta deras antal.

Större delen av staden är involverad på något sätt. Varannan människa har ett orange band om armen, det enklaste och mest utbredda tecknet på protest.

DET FINNS ANDRA INSLAG i denna orangefärgade revolution som gör den till något värdefullt. Alla människor är vänner med varandra. Fullständiga främlingar hälsar på varandra och delar med sig av mat och råd och stannar för att samtala. "Alla är så artiga", sade en av de protesterande, läkaren Tetiana Lavrentjuk, till mig. "Om någon i massan råkar trampa dig på foten vänder de sig alltid om och ber om ursäkt. Det gjorde de aldrig förut."

Dessa demonstrationer är så säkra, så fullständigt i avsaknad av ens en antydning till bråk att doktor Lavrentjuk tog med sig sin sjuåriga dotter, Tonja, för att se dem, med ett orange band i sitt hår. För alla här är detta något som bara händer en gång i livet och doktorn vill inte att hennes dotter skall missa det.

Polisen är som bortblåst. Trafikpoliser är tillåtna på gatorna men

resten av poliskåren håller sig utom synhåll, med undantag av de molokna kravallpoliserna utanför presidentpalatset. Mödrarna till några av dem kom en morgon till barrikaderna, som nu är täckta av blommor, för att fråga hur deras söner hade det och påminna dem om att de inte får slåss mot folket.

Det förekommer även demonstrationer för regeringen. För det mesta har deltagarna transporterats hit med buss och tåg från de östra provinserna och tågar omkring i staden med blåvita flaggor och halsdukar.

När de två grupperna möts inträffar det som är det allra märkligaste med den här revolutionen: de talar med varandra. Inga slagsmål, inte ens knuffar och skrik. I stället smälter grupperna samman till en enda jättelik organism, de blå och de orange flaggorna gör att det ser ut som fotbollssupportrar. Meningsskiljaktigheterna kvarstår, men det förekommer inte något våld. När en grupp gruvarbetare kom till tältstaden blev de bjudna på te och kaffe av de protesterande.

Affärer och kaféer på huvudgatans båda sidor lagar kaffe och te åt tältstadens invånare 24 timmar om dygnet. Mat levereras varje dag av företag och enskilda, och lagas i mobila kök som donerats av armén. Människor som bor i närheten öppnar sina lägenheter så att demonstranterna kan duscha i grupper på tre eller fyra.

I stadshuset och andra offentliga byggnader har många rum omvand-

lats till sovsalar. Det har donerats så mycket vinterkläder att tältstadens organisatörer väddade om ett stopp för donationerna över stadens radiostationer.

Revolutionshöghuset är inhytt i en byggnad som tillhör staden och ligger på hörnet till Mykolivskagatan och på insidan påminner det om hur det måste ha sett ut i Moskva 1917. Korridorerna är fullpackade med grupper av människor i tjocka rockar med orange armband. Nyutnämnda tjänstemän sitter bakom skrivbord i korridorerna och skriver upp namn på frivilliga som anmält sig för att hålla vakt, laga mat eller köra. Pro-

Kämpaglöd. Hundratusentals människor trotsar makten och kylan på Kievs gator.

Foto: Sergey Dolzhenko/Scanpix

testerna har blivit en del av varje medborgares liv. Samtidigt som jag skriver dessa rader på bottenvåningen i mitt hotell använder en kvinna i orange sjal, som stannat på väg till protesterna, hotellfönstret som spegel för att stryka på ansiktskräm.

MEN REVOLUTIONEN omfattar inte hela landet. Kiev kan sägas vara en oppositionsstad, men landet är splittrat. I väst talar människorna ukrainska, de bekänner sig till den grekiskt ortodoxa religionen, som erkänner påven som sin högste ledare, och blickar mot Västeuropa. Men i öst talar de ryska, bekänner sig till den ryskt ortodoxa religionen och betraktar Ryssland som sin beskyddare. Valfusket var mest omfattande i öst, men även utan det stöder de flesta i öst premiärminister Viktor Janukovitj, före detta guvernör i den viktigaste staden i öst, Donetsk. Problemet för Janukovitj är att det finns fler människor i landets centrala och västra delar än i de östra, vilket ger oppositionen en demografisk fördel.

Ryska revolutionen är ryktbar för att det tog den tio dagar att skaka världen. För Ukrainas orange revolution tog det tolv.

Det började dåligt. På måndagen den 22 november offentliggjordes två olika rösträkningar. Vallokalsundersökningar visade att Jusjtjenko fått 54 procent av rösterna och Janukovitj omkring 44. Men de officiella siffrorna från Janukovitjs regering visade att han hade vunnit, med 49 procent mot Jusjtjenkos 46 procent.

Oppositionen, som hade bevittnat en liknande skillnad under den föregående valomgången tre veckor tidigare, var beredd. De kompromisslösa agitatorerna i Pora – namnet betyd-

der "det är dags" – reste tältstaden. Tusentals Kievbor kom ut på gatorna medan mindre demonstrationer hölls i den västliga staden Lviv.

Dagen därpå bekräftades oppositionens misstankar av valövervakare från väst. OSSE, som vanligtvis brukar vara försiktigt i sin kritik, var rasande. Observatörer tillkännagav en lång lista på oegentligheter, inklusive fusk med poströster, ligister som hade hållit syra i valurnor och till och med att regeringen hade delat ut pennor med osynligt bläck till väljare. Det var signalen som fick demonstrationerna att ta fart på allvar. Tio-tusentals vanliga människor strömmade ut på gatorna. Internationell kritik kom från EU och USA, medan Rysslands president Vladimir Putin gratulerade regeringen till att ha hållit ett "hederligt" val. Tv-stationer som hade nonchalerat frågan tog plötsligt upp den i sina sändningar.

TRETTON ÅR tidigare hade Jacques Poos, Luxemburgs utrikesminister, gjort sitt berömda uttalande om att "Europas stund" var kommen när han inledde överläggningar för att få slut på Jugoslavienkriget. Den stunden kom aldrig. I stället kom unionen att drabbas av många förödmjukelser under kriget på Balkan och senare under kriget mot terrorn.

Men med den orangefärgade revolutionen var det många i väst som kände att Europas stund, än en gång, var kommen. Javier Solana, Europeiska unionens utrikespolitiska talesman, var säkert av den uppfattningen. Han var begeistrad inte bara på grund av revolutionen, utan därför att det inte var en revolution för något visst politiskt parti utan för demokratin. Han skyndade till Kiev för att försöka medla.

Fredagen den 26 november samlades fyra tusen gruvarbetare från öst vid stadens järnvägsstation, beväpnade med påkar och käppar, och Janukovitj sade till dem att vara beredda på att "försvara demokratin". Men folkmassorna som stödde oppositionen i stadens centrum uppgick nu till en kvarts miljon. Armén vägrade ingripa och hundratals polisaspiranter i Kiev gjorde myteri och anslöt sig till demonstranterna. En grupp gruvarbetare tågade verkligen till tältstaden där de blev bjudna på te. Sedan återvände de till sina tåg och åkte hem. Därefter tillkännagav Högsta domstolen att den skulle undersöka klagomålen om valfusk.

Veckan därpå sammankallade Solana ett rundabordsamtal med den avgående presidenten Kutjma och Jusjtjenko och de träffade en överenskommelse: Kutjma skulle gå med på nya val om Jusjtjenko gick med på en ny författning som skulle begränsa presidentens makt.

Forts. nästa sida

Misstänkliggjord produktivitet

SPARMAKAT. När jag anlitar en bilmekaniker väljer jag inte den som jag vet lagat mycket få bilar. På samma sätt när jag vill ha mina skor lagade. Då går jag till en skomakare som jag vet har lagat många skor. Så tycks de flesta tänka, utom när det gäller konstnärligt arbete. Den alltför flitiga författaren blir till exempel betraktad med stor misstänksamhet. Problemet aktualiseras i mottagandet av två mycket produktiva författare, Klaus Rifbjerg och John Updike. Rifbjerg har just utgivit diktsamlingen *Pap* som fick ett mycket blandat mottagande av de danska kritikerna. En av dem, Ulf Joel Jensen i nättidskriften *Sentura*, ägnar större delen av sin anmälan åt att räkna ut hur många böcker Rifbjerg har givit ut per år och decennium. Även om man räknar strängt har Rifbjerg utgivit mer än 120 titlar sedan debuten 1956. Jensen undrar:

Det kan være lidt svært at forstå, hvorfor lige præcis Klaus Rifbjerg skal have lov – og har lyst – til at udgive revl og krat. Men det er vanskeligt at frigøre sig fra tanken om, at det lige præcis er det, han gør. Og altid har gjort.

Jensen beskriver och värderar den aktuella diktsamlingen, men konkluderar att det är just den ohämmade produktiviteten som är problemet. Det är nämligen inte en riktig diktsamling:

Der er alt muligt. Lort og lagkage, skidt og kanel, blandet sammen i en stor cementblander og klasket op på siderne, efterhånd-

den som det er væltet ned af slisken.

För den som följt Rifbjerg-mottagandet en tid är detta inga nyheter. Nästan alltid handlar recensionerna mindre om de aktuella böckerna än om deras plats i en alltför stor produktion. Samma öde har amerikanen John Updike rönt. Han har för övrigt många likheter med Rifbjerg som modern sedeskildrare. I en artikel i *Washington Post* av Linton Weeks härförleden citerades David Foster Wallace som i en artikel frågade sig om Updike någonsin haft en tanke som han sedan inte publicerat. Updike kommenterar: "Yes. But of course, there is still time" – och tillägger att folk säkert skulle ha gillat honom bättre om han inte hade skrivit så mycket.

Det finns väl i botten en närmast mekanisk föreställning om koncentrationens betydelse. Att dikta är att förtäta, lär vi oss i den ena poetiken efter den andra. Förtätningen sker långsamt och under stort tryck. Då blir man misstänksam mot den som likt Rifbjerg eller Updike glatt halar upp det ena manuskriptet efter det andra. Kan det verkligen vara bra att det går så fort att skriva?

Jag kan ändå inte låta bli att tänka på bilmekanikern och skomakaren. Jag vet att det inte är samma sak att skriva haiku-dikter som att byta olja eller sula om skor. Ingen begär att poeten skall vara lika produktiv. Men är hög produktivitet nödvändigtvis samma sak som "skidt og kanel"?

LARS GUSTAF ANDERSSON
Docent i litteraturvetenskap
vid Lunds universitet

Specialisterna vet vad de gör

TANDLÄKARBESÖK. En god vän som är något äldre än jag berättade häromdagen om hur hon på 1940-talet plötsligt hade fått fruktansvärt ont i magen och hur läkaren som misstänkte att blindtarmen spruckit hade fått henne i väg till sjukhus i ambulans för omedelbar operation. När hon vid rondens följande dag frågade kirurgen vad som hade gjorts löd svaret: "Det angår verkligen inte lilla fröken."

Den sortens auktoritära nedlåtethet lär ingen patient behöva råka ut för i dag. I stället har vi fått andra problem. I dag aktar sig allt flera läkare så noga för att vara auktoritära att de blivit rädda för att över huvud taget visa auktoritet. I dag ska patienter själva ta ansvar för sin egen hälsa precis som skolelever ska ta ansvar för sitt eget lärande. Men själv vill jag inte behöva sitta hos doktorn, ängsligt beskriva mina symptom och få frågan: "Vad vill du att jag ska göra?" Jag vill inte heller – som

man numera förväntar sig av mig – behöva se min livsmode när den undersöks med ultraljud eller mina fötter när de opereras under ryggmärgsbedövning. Jag vill helt enkelt kunna lita på att mina doktorer vet vad de gör.

Fast det kan jag kanske.

När min nya, ambitiösa tandläkare nyligen hade röntgat mig hela munnen runt och sedan stolt visade bilden och pekade ut sina fynd kunde jag inte tänka på annat än dödsskal-lar och ville helst bara titta bort.

"Med den där kan du identifiera mig om jag skulle råka omkomma i en flygolycka", sa jag och försökte skratta lite lätt.

"Just det", sa tandläkaren och verkade med ens ivrig. "En av mina patienter omkom i SAS-olyckan i Linate så jag har faktiskt varit med om en identifiering. Det var mycket intressant."

MERETE MAZZARELLA
Professor i litteraturvetenskap
vid Helsingfors universitet

Forts. Revolutionen i Kiev ...

Därefter flög Kutjma till Moskva, där han och Putin gjorde ett gemensamt uttalande och krävde att hela valet skulle göras om. För regeringen skulle det innebära en chans att föra in en ny kandidat för att ersätta den diskrediterade Janukovitj. Oppositionen sade nej. De ville att endast den andra valomgången skulle göras om så att Jusjtjenko kunde komma till makten nu, inte senare.

Fredagen den 3 december löstes tvisten av högsta domstolen. I sitt utslag sade domstolen att valet var ogiltiga och den sade även, som oppositionen hade hoppats, att den andra valomgången måste göras om, och göras om inom kort, den 26 december. Därigenom framstår en seger för Jusjtjenko nästan som säker. Två veckor av spänning exploderade i en natt av firande på Kievs gator.

Men revolutionen var inte avslutad. Kutjma vägrade underteckna lagar som gör det möjligt att upplösa regeringen och byta ut den centrala valkommissionen. Anledning tycks vara att han är rädd för att bli arresterad. Han är indragen i en serie undersökningar om korruption och mordet på oppositionsjournalisten Georgij Gongadze. I Kiev spekuleras det om att hans tjänstemän begärt att Jusjtjenko skulle ge honom åttaleftergift. Hittills har Jusjtjenko sagt nej.

UNDER TIDEN har oppositionen börjat splittras. Pora, aktivistgruppen som ledde demonstrationerna, har nu vänt sig mot Jusjtjenko och anklagar honom för att kompromissa med Kutjmas regering. Och guvernörer i de östra områdena har hotat med att deras områden skall bryta sig loss från resten av landet om Jusjtjenko vinner valet den 26 december.

Allt detta gör att utgången av den orangefärgade revolutionen förblir oviss. Det enda som är säkert är att detta utbrott har slagit en spik rakt in i hjärtat av förhållandet mellan Ryssland och väst.

Förhållandet mellan Ryssland och både USA och Västeuropa hade börjat bli irriterat redan innan den orangea revolutionen. Väst hade kritiserat Putin för hans krig i Tjetjenien, hans auktoritära sätt att regera och för hans angrepp på oljebolaget Yukos. Samtidigt har Putin kämpat för att bygga upp Rysslands prestige på nytt. Sedan slutet av det kalla kriget har många ryssar med bestörtning sett hur väst breder ut sig.

På sista tiden har Nato expanderat långt in på områden som Moskva

en gång betraktade som sina egna. Nato insisterar på att detta inte är något hot och att alliansen inte är riktad mot Ryssland. Men varför, frågar ryska tjänstemän, vill ett land som Lettland ansluta sig till Nato? Vem, bortsett från Ryssland, anser de skulle kunna invadera dem? Finland?

Putins stora idé, som lanserades för två år sedan, var att bilda en tullunion mellan stater som tidigare tillhört Sovjetunionen med Moskva som medelpunkt, för att kunna presentera ett handelsblock som kan konkurrera med Europeiska unionen.

Men i november i fjol ägde en oblodig revolution rum i en av de staterna, Georgien, och en prorysk regering ersattes av en provästlig regering. Putin gick vidare med sina

planer på en tullunion och skrev avtal med Vitryssland, Kazakstan och Ukraina. Ukraina är den avgörande länken i denna union. Utan Ukraina blir det inte mycket mer än Ryssland plus dess satelliter.

Före valet gjorde Putin ett besök med mycket hög profil i Kiev, och Kutjma flyttade fram datumet för en årlig militärparad så att de två männen kunde

stå och ta emot den förbimarscherande truppens hälsning tillsammans.

VALET I UKRAINA blev en tvekan mellan regeringen, som blickade österut, och oppositionen, som blickade västerut. Regeringen ville ha tullunionen och oppositionen ville ha Europeiska unionen och båda sidor visste att fördragen utesluter varandra. Ukraina kan inte tillhöra bägge. Före valfuskets var detta faktiskt ett val som utkämpades enligt mycket tydligt uppdragna linjer. Men faktum kvarstår att oppositionen har fler anhängare än regeringen, proportionerna är ungefär 55-45. Putin vill inte förlora Ukraina, men om det inte blir inbördeskrig tycks det oundvikligt att han kommer att göra det. Europeiska unionen vill stå på god fot med Ryssland, men inte till priset av att offra demokratin.

För Bryssel och Moskva finns det inte någon utväg ur detta dödläge. Ju mer européerna jublar över den orangefärgade revolutionen, desto mer förbittrade kommer ryssarna att bli och desto mer kommer de att frukta en fortsatt expansion av väst.

En sak tycks vara säker, vad som än händer i Kiev under de kommande veckorna och månaderna. I det större perspektivet är eran av samarbete mellan öst och väst över och en ny och farligare era, präglad av konkurrens, har tagit sin början. ■

Det enda som är säkert är att detta utbrott har slagit en spik rakt in i hjärtat av förhållandet mellan Ryssland och väst.

Glokal konstnär i regionernas Europa

INBLICK/ Salvador Dalí. Nydanaren kämpade både för universella värden och mindre regioner, i synnerhet Empordà.

LISBETH LINDEBORG

Frilansjournalist

SALVADOR DALÍ (1904-89) var en av 1900-talets största konstnärliga nydanare. Under 2004 har vi firat hans 100-årsdag, bevilstat otaliga museer och utställningar och sett oss mätta på brinnande giraffer, Venuskroppar med utdragna lådor, överdimensionerade telefonlurar och mjuka, trötta flickor som hänger i träd och breder ut sig över stenar.

Mest oväntad var en utställning i tyska Bruchsal nära Karlsruhe. Med sin förkärlek för furstliga omgivningar hade Dalí säkert uppskattat det magnifika slottet i barock som kuliss för sina 800 bokillustrationer, en unik och hittills ganska okänd privatsamling hemmahörande i Bamberg. Mest mångfacetterad var utställningspanoramat i Dalís hembygd Empordà i Katalonien, bland annat i hans rundbyggda teatermuseum, "Teatro-Museu" i födelsestaden Figueres och i hans hus i det närbelägna Cadaqués/Port Lligat.

För dem som inte hade tillfälle att se utställningarna om Dalí finns artiklar, essäer och biografier. Få 1900-talskonstnärer har ägnats så många biografier som Salvador Dalí. Själv skildrar han begynnelsen av sin bisarra levnadsbana i *Salvador Dalís hemliga liv* (1941). Överallt läser vi om hans många talanger och hans färdighet att överskrida måleriets, skulpturens, litteraturens, filmens, teaterns, modets, designens, arkitekturens, installationens och reklamens gränser. Men den gräns som han allra oftast passerade berörs bara i förbigående eller inte alls, trots att den övergången låg till grund för hela hans konstnärliga skapande: gränsen mellan det lokala och det globala/universella.

Medan Rafaels förankring i Urbino och Cézannes i Aix-en-Provence (Mont Sainte-Victoire) alltid finns med i skildringarna av dessa mästare, hänvisas relativt sällan till Dalís förankring i Empordà. Desto oftare talas om hans tillhörighet till regionen Katalonien, varav Empordà bara är en liten del, en mikroregion. Bekräftelsen för sin mikroregionala

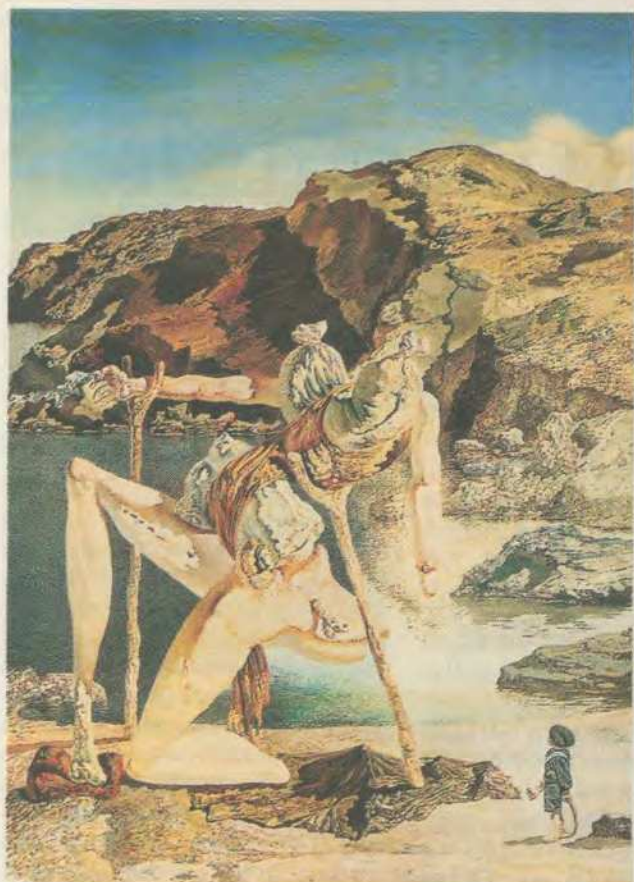
och lokala förankring som grundval för en global-universell utblick fann Dalí i en av Montaignes essäer: "Det enda sättet att nå fram till det universella är att börja med det ultralokala."

Det ultralokala för Dalí är Cadaqués, Port Lligat och Pubol i Empordàs kustområde. Som ung identifierade han sig med dess yttersta udde Cap Creuz: "Jag är övertygad om att jag är Cap Creuz." Senare, 1953, satt Dalí med i Port Lligats kommunstyrelseutskott för nybyggnation och lyckades få landets diktator Franco att utfärda ett dekret till skydd för kust och berg i Empordà för att hålla turismen stången. Han till och med ritade husen så att de skulle passa in i omgivningarna. Så var Dalí tidigt "glokal" – en globaliserad lokalist – och som sådan egentligen en föregångare både för miljörelsen och för dem som slår ett slag för mikroregionerna i Regionernas Europa.

DALÍ SOM FÖRKÄMPE för mikroregioner, landsortskommuner och småstäder i växelverkan med en global Dalí med universella värderingar – nog var det på tiden att fokusera på honom ur det perspektivet. Det gjorde man i årets mest spännande utställning, "El Pais de Dalí" (Dalís

Poésie d'Amérique. Den svarta kontinenten har berövats sitt blod.
© Fundacio Gala-Salvador Dalí

Le spectre du sex-appeal.
Det karga landskapet i Empordà återkommer i Dalí's målningar.
© Fundacio Gala-Salvador Dalí

Bilderna är hämtade ur katalogen till den berörda utställningen.

land) i det lokala konstmuseet i Figueres, Museu Empordà. Där hade man ställt samman målningar, teckningar och illustrationer av Dalí's ultralokala – globala – värld, däribland stora plakat, teaterkulisser och ex libris för nära vänner, det mesta i privat ägo och hittills aldrig visat.

På utställningen kunde vi även beskåda Dalí's första målningar utifrån udden Cap Creuz, än med blicken över hav och berg, än med blicken in mot land över stad och slättland med vindpinade träd under en orolig himmel. Redan som 14-åring målade han hamnen i Cadaqués, en blå bild, med bergskedjan ovanför staden i bakgrunden och vågorna i bukten i förgrunden, ett motiv som han återkom till i hela sitt skapande. Fem år senare sitter Dalí åter på sin udde och ser ut över vattnet, in mot bergskedjan och stadens vita hus, där han ännu inte har privilegiet att bo; bakom anar vi ljusblixtarna och en stark vind i annalkande. I förgrunden är ett par kvinnor och ett barn sedda bakifrån på väg hem, en av dem bär på ett krus och barnet rycker sin mamma i kjolen, de tycks ha bråttom – de vill hem innan stormen bryter lös. Likt de flesta av Dalí's tidiga konstverk är det en naturalistisk bild med tydlig påverkan från kubismen.

Under denna period (1920-talet) talar Dalí om och målar människorna i Empordà. Då han gör porträtt av enskilda och familjer placerar han dem i regel framför ett fönster som ett andra fokus. Innan blicken stannar vid fönstret betraktar vi personen på bilden. Vad ser vigenom rutan eller bakom de luftiga fladdrande gardinerna? Jo, Empordà's karga landskap: skrovliga berg av granit,

dalgångar, hav och slättland som lämpar sig för jordbruk, en dramatisk himmel och säregna ljusförhållanden, "ljusblixtar" och en ständig nordanvind, Tramuntana. Diktaren Joan Maragall, som menade att Empordà är Kataloniens urkärna, kallade området för "Vindarnas Palats"; samma beteckning ger Dalí den stora tomma, ljusa hallen i sitt Teatro-Museu där hans takmålning av Empordà, dess landskap, folk och myter, är enda dominerande utsmyckning. Redan tidigt var Dalí's ikonografi rotad i empordanska motiv och perspektiv.

NÄR DALÍ BÖRjade studera på konstakademien i Madrid kunde han knappt vänta att få visa upp Empordà för sina nya vänner. Studiekamraten och diktaren Federico García Lorca kom på besök under påsklovet 1925. Hans entusiasm motsvarade Salvadors förväntningar: Empordà, skrev Lorca senare i ett brev till Dalí's syster Ana, är ett landskap som är "evigt och alltid närvarande, det är perfekt". För Lorca som just skrivit färdigt sitt drama *Mariana Pineda* rädde inget tvivel om att Salvador skulle göra dekoren, inspirerad av Empordà. Två år senare gjorde Dalí en teckning av Lorca med bergskedjan och havsbukten i bakgrunden.

Redan tidigare (1924) hade Dalí målat ett porträtt av filmaren Luis Buñuel, även han sedd mot den empordanska horisonten. Men det är först sedan Buñuel visat Dalí runt i Paris 1926 och bekantat honom med Picasso som han själv kommer på besök 1928–30. Tillsammans spelar de i Paris och Figueres in filmen *Den andalusiska hunden* med Dalí i en av

rollerna. Tillsammans skriver de manuskriptet till *Guldåldern*; också detta mästerverk filmas 1930 till stor del i Empordà. I småroller ser vi den lokala befolkningen som smugglare eller biskopar som förrättar gudstjänster uppe på klipporna. Likt Lorca är även Buñuel begestrad över Empordà: "Här förnimmer jag en intensiv känsla av ordning och andlig tillfredsställelse. Här finns en ständig närvaro av volym."

För Dalí personligen utgjorde ett annat besök i Cadaqués 1929 en vändpunkt i hans liv. Vännerna René Magritte och diktaren Paul Eluard med fruvar kom på besök. Eluards hustru Gala stannade kvar hos Dalí till sin död mer än ett halvt sekel senare, 1982. För Dalí's familj var förbindelsen med Gala en mesallians och Salvador ombads ge sig av från Figueres. Han lydde ordern, men till faderns föregångelse flyttade han inte längre än till en liten fiskestuga i Cadaqués. 25 år gammal hade han hittat sitt ställe på jorden.

Under de följande tio åren nådde Dalí's skapande idel höjdpunkter: 700 oljemålningar som han ställde ut i Paris, London och New York. 1931 väckte han uppseende med *Minnets beständighet*, mjuka fickur i det karga Empordà. Klockan ser ut att vara sju – troligen på morgonen – och ännu är allt lugnt, bildens förgrund är slät, men i bakgrunden väcker den taggiga bergskedjan en känsla av disharmoni: Har berget börjat rämna? Flyter tiden bokstavligt bort? Än mer uppluckrad och otillgänglig är samma bergmassiv i en annan känd målning, *Le spectre du sex-appeal* från 1932 (se illustration). Här har en jättelik kvinnokropp i förgrunden lånat något av bergets struktur och tycks smälta in i bakgrunden. Utan huvud, uppspetad på kryckor och med ett mag- och bröstställe förpackat i stora vita mjölpåsar är det en mar-drömsvision som vi delar med fem-åringen i sjömanskostym (Dalí) som står som paralyserad i bildens högra kant. Här – och i några senare bilder – accentuerar berget en skräckvision, en effekt som Dalí når genom att sten för sten borra sig in i det. I hela sitt liv sökte Dalí bergsmassivets inre struktur. Han hade en utpräglad naturvetenskaplig ådra och var både anatom, antropolog och geolog. Ju närmare han kommer kärnan, desto mer monstruöst blir det han upptäcker och avslöjar.

Men denna vision hör till undantagen. I regel är hans upprepade framställning av Empordà nästan vykortsartad i sin verklighetsförankring och den ger hans surreala visioner, drömmar, infall, associationer, hallucinationer och symbolik en inre ordning. På samma sätt som Dalí tycks vara lekamligen fastvuxen i Empordà och bär natur och männis-

Forts. nästa sida

Verbal evolution

Ord bildas, används, försvinner. En del har hängt med i tre tusen år, i det grekiska språket, andra blir daterade efter kort tid och finns bara kvar i ordböckerna. Slangordens användbarhet är speciellt kortvarig.

Darwins lagar gäller också språket. Ett ord eller uttryck föds när det behövs. Det överlever så länge det sköter sin uppgift men utkonkurreras sedan av livsdugligare alternativ – eller blir helt enkelt obehövliga.

Ordet föds när en företeelse uppstår eller upptäcks i människans värld och ropar på sin benämning. Elektronisk databehandling introducerades under andra världskriget och blev en praktisk möjlighet i större skala under femtiotalet. På sextiotalet beslöts att det otympliga ordet datamaskin skulle förkortas dator. Ordet dator existerade redan i latinet i betydelsen "givare", men svenskans dator har inget med latinet att göra. Datorn är en hybrid av data och ändelsen -or, som redan fanns i motor, rotor och traktor. Datorn är en kommittéprodukt.

Andra ord uppstår genom upptäckter. Kosmisk strålning, hormoner och kromosomer har alltid funnits, fast ingen visste om dem.

Ord föds när någon identifierar en skillnad som kanske alltid funnits men inte var av vital betydelse. Ozonhål blir intressanta först när man har möjlighet och anledning att observera ozonlagret i atmosfären. Det fanns skäl att sätta namn på det när man förstod att ökad ultraviolett strålning medför risk för cancer.

Det fanns många bogvisir före den 28 september 1994, men först Estoniakatastrofen införlivade bogvisiret med vanligt folks ordförråd. Olyckan fäste uppmärksamheten på denna sårbara detalj i en bilfärjas konstruktion. Det som från början hade varit en av tusentals termer inom facket fartygskonstruktion blev i ett slag ett ångestladdat begrepp, också för dem som inte var med den natten.

Kanske kommer det att överleva som metafor, ungefär som akilleshäla eller damoklessvärd.

Samtidigt dör ord i stillhet. Orden skrivmaskin, stencil och färgband går i tysthet samma väg som bläckhorn, läskpapper och stålpena.

ANDERS PILTZ
Professor i latin
vid Lunds universitet

Forts. Glokal konstnär ...

kor med sig vart han går, finns ett stycke av Empordà i de flesta av hans bilder. Så exempelvis avbildar han amerikanska nylonstrumpor mot den empordanska horisonten i en annons: "För mitt världsvida genombrott kan jag tacka ljuset i Empordà."

FÖR DALÍ INNEBAR vistelserna utomlands, bland annat exilen i New York 1940-48, smärtsamma separationer från hembygden. För att inte helt förlora fotfästet i tillvaron brukade han ta ledigt på torsdagarna - marknadsdag i Figueres. Ju längre bort han var, desto oftare tydde han sig till Empordà i sina bilder. Så till exempel i sin samhällskritiska oljemålning *Poésie d'Amérique* (1943, se illustration). Tavlan föreställer en strid på liv och död mellan två amerikanska fotbollsspelare, en svart och en vit. I bakgrunden ser vi ett monument med en uttorkad och hängig karta av Afrika; den symboliserar den svarta kontinenten som berövats sitt folk och sitt blod genom slaveriet. En jättelik blodsdroppe från den svarte spelarens bröstvärta rinner ned i en Coca-Cola-flaska (lär vara första avbildningen av Coca-Cola i konsten). Blodet rinner genom flaskan och bildar en hjärtformad bläckplump på ett vitt läskpapper på marken. Medan den svarte spelaren tycks förlora kampen - ett ljus brinner i hans hjälm (vi vet att det kommer att brinna ut) - ger den vite spelaren liv åt en efterföljare som springer fram ur hans rygg. Enda lindringen i denna starka och omskakande bild mot rasism är horisonten - Dalís klippor i Port Lligat - om än under en stormig himmel.

Ty mardrömmen går vidare om vi ser närmare på spelarna. De har inga ansikten. Även detta utmärker Dalís konstnärliga språk. De människor som var honom nära och förtrogna, i Empordà, avbildas mer naturalistiskt medan de dramatis personae som är längre bort ofta saknar an-

siktsdrag. Efter återkomsten till Port Lligat 1948 följde en lång sammanhängande och intensiv arbetsperiod fram till 1980-talet. Under denna tid gjorde Dalí största delen av sina bokillustrationer bland annat till Dantes *Divina Commedia*, *Don Quijote*, Apollinaires *Poèmes secrets*, Goethes *Faust*, *Carmen*, Bibelns Höga Visa, Rabelais *Gargantua*, Miltons *Det förlorade paradiset* etcetera. Gemensamt för flertalet illustrationer är gränsdragningen mellan det lokala Empordà på ena sidan och framställningen av de universella frågorna i överensstämmelse med böckernas innehåll på den andra. Detta gäller även för en mängd målningar, akvareller och teckningar kring ett flertal teman som Dalí själv valde ut.

Dit hörde en serie teckningar till Dalís stora förebild Leonardo da Vincis ära, *Hommage à Leonard da Vinci* (1975-80). Här ger Dalí sin tolkning av historiens största tekniska uppfinningar ur Empordàperspektiv. Som så ofta hos Dalí är dessa bilder fyllda av mer eller mindre svart humor. Leonardos ansikte exempelvis fyller upp hela Port Lligats havsbukt, geniets tinningar stöter samman med Cap Creuz och en annan klippa. För Dalí, som brukade säga att "det är som om bergskedjans silhuett ritats av Leonardo", måste visionen av en empordansk Leonardo ha varit absolut sublim.

I DAG BERÄTTAR människorna i Empordà hur mycket Dalí betyder för den mikroregionala och lokala identiteten, vilket är av avgörande betydelse i ett Europa där regioner, mikroregioner och kommuner spelar en allt större självständig roll. Dalí är inte bara områdets största turistattraktion.

Genom att ständigt visa upp Empordà för hela världen har Dalí bidragit till att stärka invånarnas självförtroende. Vid något tillfälle yttrade Dalí: "Jag försökte göra vindarnas palats och Empordàs horisont till ett universellt tema." Och han lyckades. ■

Motkulturen driver marknaden

INBLICK/ Kulturell överklass. Viljan att vara annorlunda är den starkaste marknadskraften sedan 60-talet.

PETER WENNBLAD

Omvärldsanalytiker på United Minds

DET VÄXER FRAM ett nytt klassamhälle. Och då talar vi inte om ökade ekonomiska klyftor. Det handlar inte om avgrunden mellan Djursholm och Rosengård. Vi talar om klass i traditionell mening. Stil. Finess. Eller det som Bourdieu kallade kulturellt kapital. Att klä sig "rätt", lyssna på "rätt" musik, inreda "rätt" och läsa "rätt" böcker är nutidens viktigaste klassmarkör. Med dansk design i innerstadstváan och rätt livstils magasin på nattygsbordet har nutidsmänniskan avsevärt bättre förutsättningar att ta sig fram i livet. Kulturell klass skapar kontakter och öppnar dörrar.

I den moderna demokratin har alla förutsättningar, bättre eller sämre, att göra ekonomisk klassresa. Ekonomin är inte statisk. Teoretiskt och praktiskt kan alla klättra från fattig underklass till välbeställd överklass.

Det djävulska med det kulturella klassamhället är att det är omöjligt att störta. Alla kan inte tillhöra den kulturella överklassen. Det kulturella klassamhället är statiskt. Ett pop-

band som anses "rätt" upphör att vara det i samma stund som det klättrar på trackslistan. Ett ätråvart designerplagg upphör att vara det i samma stund som kopiorna hängs upp på Hennes & Mauritz. Åtminstone för den som vill värna sitt kulturella kapital. Att bli en i mängden är vägen nedåt i den kulturella klasskampen.

Det paradoxala är att det kulturella klassamhället aktivt upprätthålls av dem som säger sig kämpa hårdast mot ekonomiska och sociala klassklyftor: vänsterrebeller, kulturradikaler och antikapitalister. Ett utmärkt exempel är den kanadensiska författarinnan och aktivisten Naomi Klein. I inledningskapitlet till stor-säljaren *No Logo* skriver Klein om sitt bostadsområde i Toronto, ett nedslitet före detta industri- och arbetarområde. Förfärad konstaterar hon att hennes hus sakta förvandlas till "lyxigt renoverade bostadsrätter med sittbadkar på fötter, skifferklädda duschrum, parkeringsplats i källaren, dagsljusgym och dygnetruntportvakter".

Klein ser de ekonomiskt välbeställda klasserna ta över det forna arbetarkvarteret, och sörjer det. Vad hon inte ser, eller inte vill se, är att

Det djävulska med det kulturella klassamhället är att det är omöjligt att störta. Alla kan inte tillhöra den kulturella överklassen.

Besserwisser av Anders Mathlein

Stilbildare. Musikerna Money-brother och Timbuktu är kritiska till kapitalismen, men säljer mängder av skivor och sätter musik- och klädtrender som tusentals människor följer. Foto: IBL Bildbyrå

hon egentligen slåss för sin egen klassstatus. Längre har hennes hus varit en fristad för dem med rätt kontakter och kulturell fingertoppskänsla. Här har innefolket fått vara ifred. Nu flyttar massan in. Hennes privilegierade plats i klasshierarkin är hotad.

OM NAOMI KLEINS klasskomplex skriver Joseph Heath och Andrew Potter i boken *The Rebel Sell* (2004). Boken är ett fränt angrepp på dem som tror sig bekämpa kapitalismens och konsumismens orättvisor, men som i själva verket bygger ett nytt klassamhälle.

Inte nog med det – Heath och Potter menar att antikonsumentismen är själva drivkraften i den moderna marknadsekonomi. Viljan att stå utanför mängden, att sätta sig på tvären mot den kapitalistiska massproduktionen, förenar moderna konsumenter till en global motståndsrörelse. Och det räcker med att gå en stund på stan för att ge författarna rätt. Motståndsmannen Michael Moore står främst i skyltfönstret i bokhandeln. "Oberoende" band drar fulla hus på klubbarna. Det är kö utanför de "alternativa" klädbutikerna – och varje krimskramsaffär gör stora pengar på Che Guevara och nostalgiska Sovjettröjor.

Eller så kan man lyssna på företagets marknadsavdelningar. Att uppfattas som vanlig är varumärkesbyggarna största skräck. Nokia tappade taget om sin uppstickarimage. Det har kostat dem många miljarder.

Det finns mängder av andra exempel på samma fenomen. Storsäljande lågbudgetfilmer. Reklamens språk. Politikens etablissemangsskräck. Hiphopkulturens distinktion mellan "äkta" och "sellout".

DET GÅR ATT DRA TVÅ slutsatser av detta. För det första är antikonsumentismen meningslös, så länge den tar sig uttryck i en "alternativ" konsumtion. Marknaden gör ingen skillnad mellan människors motiv. Marknaden räknar bara pengar. Och finns efterfrågan uppstår ett utbud. Den som säljer alternativa produkter kommer obönhörligen att bli en kapitalist som vilken annan, möjligen med sämre samvete.

För det andra är hela idén om att vara alternativ, eller *counterculture* som det kallas i den anglosaxiska världen, byggd på missuppfattningar och historielöshet. Författare som Naomi Klein, eller organisationer som Adbusters, tror att konsumism är detsamma som konformism. Men marknaden varken likriktar eller likriktas. I stället är det viljan att vara annorlunda som driver marknadens utveckling – och just den antikonsumentiska viljan att vara annorlunda har varit den starkaste marknadskraften sedan 60-talet.

De marknadskrafter som spelar på politisk radikalism erbjuder därför, för att tala med Joseph Heath och Andrew Potter, "på sin höjd ett pseudo-uppror: en samling dramatiska gester som är tömda på alla politiska och ekonomiska konsekvenser [...] Med andra ord ett uppror som fungerar som underhållning för rebellerna, men inte är mycket mer än så."

OM MOTKULTUREN var en perifer företeelse hade man kunnat vifta undan den som naiv och pubertal. Men nu är den inte perifer. Den driver marknaden. Det är motkulturella krafter som höjer lägenhetspriserna i gamla arbetarstadsdelar, som definierar estetiska hierarkier, som sätter agendan för samhällsdebatten, som får den globala turismen att exploatera alltmer avlägsna resmål, som angriper självkänslan hos hundratalsentals anställda i snabbmatsindustrin. Med mera.

Motkulturen skapar nya klyftor när den utger sig för (och misslyckas med) att bekämpa andra. Och det är klyftor som inte kan överbryggas eftersom det samlade kulturella kapitalet aldrig kan bli större, och därmed komma fler till del. I det kulturella klassamhället är fattigdom inte materiell knapphet, utan social.

Det finns två sätt att slåss mot det nya klassamhället. Den ena är att stänga dörren till omvärlden. I min egen värld, fri från omgivningens blickar, kan jag sätta och leva efter egna värdeskalor. Men eremitlivet kommer förstås att ha ett ekonomiskt och socialt pris.

Det andra sättet är att möta motståndaren. Att högljutt kämpa för rätten att älska chartersemester till Kos, svulstiga skinnsoffor och plusmeny på McDonald's. Att göra uppror, kort sagt.

Mästare på att släntra

Jag har sett människor släntra. I Madrid och San José, i Palermo och Nice. Men aldrig så väl som i Homa Bay, Kenya. Här mästrar man gångarten.

Om kroppen är själens spegel så uttrycker släntrandet ett sinnestillstånd av tillbakalutad vakenhet och harmoni. Släntraren önskar inget annat här och nu än just att släntra, röra sig framåt i makligt tempo med uppmärksamheten jämnt fördelad mellan det inre och det yttre, mellan kroppens tyngd och världen runt omkring.

Släntraren flyter motståndslöst med gatans strömmar. Möjligen kan han, för det är oftast en man, vara på väg någonstans. Men i så fall har han inga tider att passa och därför inte bråttom. Kännetecknande är den lediga gången, de avslappnade rörelserna i axlar och höfter. En sann släntrare är således inte besvärad av väskor eller påsar, och har inga barn i släptåg som skulle kunna tämja den fria rörelsen eller ge det felaktiga intrycket att han har en uppgift att slutföra. Benen lyfts med ett minimum av ansträngning så knappt över underlaget att skosulorna hörs skrapa mot marken.

Men släntraren är också en observatör av snabba och långsamma skeenden. Som att det för en jeep genom byn för några dagar sedan med en vit man bakom raten. Eller att det korta regnet faller sent i år. Trivialiteter för utomstående, men meningsbärande för de invigda.

Som den sociala varelse släntraren är kan han aldrig existera isolerat. Han är beroende av andra som till synes äger samma ocean av tid och är villiga att dela den för ett samtal. Om familjen, byn, sådant man sett och hört. Och i motsats till den rumphuggna ordväxlingen mellan två jäktade svenskar som möts på stan, typiskt avrundad med ett "du, jag måste kila vidare, jag ska ...", lever samtalet mellan två släntrare sitt eget liv.

På detta vis binder de världen

samman, gör den mer begriplig. Som bieffekt nota bene. För i motsats till mer framåtlutade och uppbyggliga gångarter som "walk and talk", "powerwalking", promenader och vandrande, syftar släntrandet aldrig utöver sig självt. Det är existens i långsam rörelse.

I många västliga länder tycks släntrandet illa sett och närmast utrotat, förmodligen för att det förväxlas med dagdriveri och inaktivitet. I Sydeuropa kan släntrarna emellertid ännu ses, oftast unga män som på söndagar vankar sakta hemåt i sina bästa kläder efter kyrkobesöket. Kanske stannar de på torget för att småprata med en vän eller två. Men deras släntrande tenderar att vara en aning demonstrativt och röjer en betoning av det yttre på bekostnad av det inre.

De bästa i klassen har jag sett här i Homa Bay. De smälter diskret in i stadens övriga aktivitet och driver omkring planlöst som ägde de allt och inget. Ständigt närvarande men synliga bara för den som själv har tid att betrakta. Ett slags muntliga krönikörer av sin tid.

Själv släntrar jag inte. Jag går, präglad av västerländska föreställningar om funktion och mål. Men efter ett par veckor här vid Victoriasjöns östra strand har jag lärt att slå av på farten. Om inte annat så för att undvika att kläderna dryper av svett efter ett par minuter.

Och kanske att just värmen och den höga luftfuktigheten bidragit till det välutvecklade släntrandet. Till detta kommer att staden ännu inte förvandlats till ett slags abstraktion som existerar mer i tidningsspalter och lagrum och mötesrum än i gatuplan. Den är pulserande verklighet, fylld av liv, tecken och händelser som bäst avkodas i observant slow motion.

BJÖRN RAMEL

Läkare och frilansskribent

I långsam rörelse.

Foto: Corbis/Scanpix

Hur dör djur?

DÖDSANNONSER. En vanlig novembersöndag 2004 finns 59 dödsannonser i *Sydsvenskan*. 25 av dem kröns med ett djur. Annonserna gäller avlidna människor förstas. Men alldeles självklart är det inte. På sista tiden bereder familjesidorna plats även för döda djur, åtminstone i *Piteåtidningen*.

Tidningarnas policy för detta fenomen varierar. Ännu är de flesta negativa. Men sannolikt kommer det att förändras. På webben är trenden tydlig. Där vimlar det av minneslunder för djur med texter som påminner mycket om konventionella begravningsannonser för människor. I de gamla djursagorna, fablerna, agerade djur som människors ställföreträdare för att på ett komiskt sätt tydliggöra moral eller samhällskritik. Fablernas förmånskligade djur var och uppfattades som fiktion. Dagens husdjur jämföras med övriga familjemedlemmar och behandlas därefter. Mer av det kommer att märkas i pressen. Dödsannonser är inkomstbringande.

LYNN ÅKESSON

Docent i etnologi vid Lunds universitet

Dystra utsikter efter Arafat

UTBLICK/ Palestina. Splittring inom det politiska fältet kommer att försvåra en fredsöverenskommelse efter Arafats död.

AHMAD SAMIH KHALIDI

Före detta palestinsk förhandlare

Översättning: Hans-Jacob Nilsson

FÖR EN PALESTINIER var det en egendomlig upplevelse att höra president Bush och premiärminister Blair tala på presskonferensen i Washington den 12 november, dagen efter Yassir Arafats död. De sade nämligen inte ett ord om de oförsvarliga förödmjukelser som vår demokratiskt valde och nu avlidne ledare utsatts för i mer än tre år, inte heller om den 38 år långa ockupationen. De sade inte ett ord om de 123 officiella bosättningarna och de omkring 90 "olagliga utposter". De uttryckte ingen sorg över de 600 palestinska barn under arton år som dödades under de senaste fyra åren, eller om de 4 000 hus som jämnats med marken sedan slutet av år 2000. De berörde kort sagt inte vad allt detta beror på.

I stället fick vi palestinier veta att vi hade oss själva att skylla, därför att vi var för dåliga på demokrati. "Jag anser", sade president Bush, "att ansvaret för freden vilar på det palestinska folkets önskan om att bygga upp en demokrati, och på Israels vilja att hjälpa det att bygga upp en demokrati."

Sanningen är emellertid att vi redan har genomfört vår form av demokrati och att den har präglat palestinernas politiska liv trots extremt ogynnsamma villkor. Vi har haft en ledare som blivit utsedd i fria och allmänna val, något vi är ensamma om i hela arabvärlden. Vi har ett stort mått av tolerans och åsiktsbrytningar inom det politiska fältet. Vi har haft ett flerpartisystem som speglar mångfalden inom det palestinska samhället, och ett parlament som har kunnat avsätta regeringar utsedda av presidenten. Vi har haft fackföreningar, universitet, kvinnoorganisationer. Vi höll kommunala val 1976 vilka upplöstes av israelerna, som angrep lokala ledare och sprängde dem i luften. Vi höll president- och parlamentsval 1996.

DET MEST KRÄNKANDE är inte anklagelserna att palestinerna inte

kan skapa demokrati, utan det faktum att vi inte får välja den form av demokrati som passar oss själva bäst, och påståendet att vi skulle behöva en stadig och beskyddande hand från Washington, London eller Tel Aviv för att leda oss på den väg vi redan slagit in på.

Har vi lyckats skapa en perfekt demokrati? Nej, men det har inte heller stora och väl etablerade länder i det civiliserade västerlandet. Har vi lyckats skapa ett perfekt exempel på mänskliga och medborgerliga rättigheter? Naturligtvis inte. Men vårt exempel har varit oerhört mycket bättre än allt annat vi har kunnat se omkring oss. Och det är svårt att låta sig imponeras av det moralistiska finger som lyfts av de ansvariga politikerna för Abu Ghraib och Guantánamo. Det kan vara värt att komma ihåg att det vid Arafats död inte fanns en enda politisk fånge i palestinska fängelser. Jag har en känsla av att det är få övriga ledare i regionen, eller ens västerländska ledare, som kan visa på ett liknande förhållande.

Det faktum att vi hade en fungerande demokrati när vi valde Arafat var inte tillräckligt, eftersom han vägrade att dansa efter ockupationsmaktens pipa. När vi ville välja om honom förvägrades vi rätten att göra det. Vi hade förberett allmänna val före Arafats död, men de blockerades av samma utländska krafter som plötsligt har upptäckt deras värde. Men nu måste vi välja någon som passar USA och Israel – annars kommer vi att få underkänt i demokratiprovet.

Problemet har aldrig varit bristande demokrati, utan är 38 års ockupation, föregången av en traumatisk utplundring och fördrivning som tvingade vårt folk i exil. Det är inte vi som bär skulden för att vi är ockuperade eller för att vi gör motstånd mot ockupationen. Vårt främsta mål är att uppnå frihet på vår egen jord, så att vi kan leva utan ständiga intrång i vårt land.

LEGITIMITET ÄR INTE något som överförs enbart via valurnorna. Det är också resultatet av visad kamp och hängivenhet för den gemensamma saken, och förmågan att avläsa och representera folkets vilja. Arafat

behövde inga val för att bli erkänd som vår ledare. Valen må ha utgjort det formella beviset på hans legitimitet, men de var aldrig den främsta förutsättningen för den. Val kan ibland vara nödvändiga, men de är aldrig tillräckliga.

De nya ledarnas förmåga att agera som legitima företrädare kommer att begränsas av kraven på dem att visa verkligt ledarskap. De kommer inte bara att bli tvungna att försvara Arafats politiska arv – de kommer att tvingas visa att de kan åstadkomma resultat. På så sätt är deras uppgift svårare än Arafats. De konkurrerande grupper som de måste tillfredsställa kommer att ställa hårdare krav, och sådant som Arafat kunde göra ostraffat, kommer man nu att ställa hans efterträdare till svars för.

Det finns en allvarlig risk för splittring mellan moderata och radikala krafter inom Fatah. Inom det ledande skiktet i Fatah finns det en motsättning mellan de gamla förkalkade strukturer, som inbegriper personer som inte har förändrats på 30-40 år, och de nya strukturer som växt fram efter den andra intifadan och som representerar den generation som har lett kampen och fått betala priset för den under de senaste fyra åren. Denna splittring märks på att det finns stöd inom Fatah för både det gamla gardets Abu Mazin (Mahmoud Abbas) och för det unga gardets Marwan Barghouti, som för närvarande sitter i israeliskt fängelse.

Uppmuntrade av att Arafat är borta, och utan någon automatisk lojalitet mot eller respekt för hans efterträdare, kommer också islamisterna (Hamas och Islamiska Jihad) troligen att agera på något sätt för att visa sin styrka i ett kommande val. Även om de inte kommer att ställa upp med någon egen kandidat i presidentvalet (eftersom de anser att det är en direkt funktion av Osloavtalet som de avvisar), så kommer de att stödja varje kandidat som inte tillhör Fatah för att visa att Fatah inte är den enda kraften att räkna med på Palestinas politiska scen. Hamas och Jihad kommer emellertid att delta i parlaments- och kommunalvalen (som är planerade att hållas i mitten av 2005) i hopp om att de i kraft av sin överlägsna organisatoriska och mobiliserande förmåga ska kunna få fler av sina anhängare till valurnorna än Fatah eller några andra medtävlare.

Den politiska processen i Palestina kommer att präglas av större motsättningar, men inte bara inom Fatah och mellan Fatah och islamisterna, utan också mellan Gaza och Västbanken, inom själva Västbanken och mellan palestinerna på de ockuperade områdena och dem som lever i diasporan. Detta är ingen önskvärd utveckling om man eftersträvar en samlande och representativ palestinsk röst.

Utan Arafat som det kitt som höll

Risad och rosad ledare. Är begravningen av Yassir Arafat den sista spiken i kistan för en tvåstatslösning i Mellanöstern?

Foto: Levine Heidi/Sipa/Scanpix

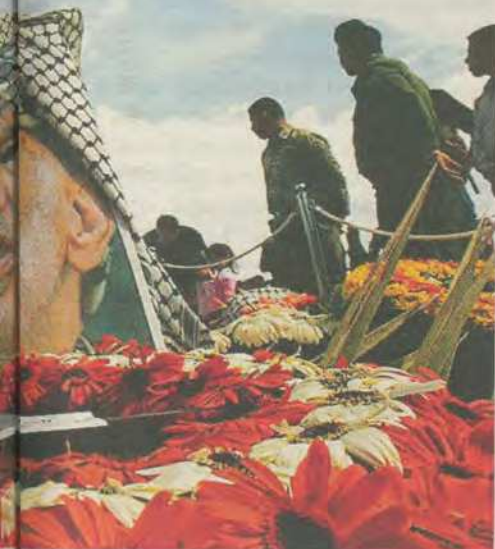
ihop det nya ledarskapet finns det risk för att allt kommer att falla samman. Men låt oss hoppas på det bästa: att valen resulterar i en balanserad och stabil politisk demokrati som uppfyller de krav som omvärlden tycks ha på palestinerna. Vilken belöning kan vi då förvänta oss?

DET TILL SYNES bästa tänkbara utfallet är den "stat med preliminära gränser" som stipuleras av den så omhuldade färdplanen. Men faktum är att Bushadministrationen har övergett tanken på en "helhetslösning" i enlighet med de riktlinjer som drogs upp i Camp David och Taba och som fredslägren på båda sidor har förespråkade i över tre decennier. Det "politiska kapital" som USA nu kan tänkas vara villigt att skrapa ihop kommer de att investera i en "tillfällig överenskommelse", som är liktydig med Sharons själv motsägande vision om en långvarig interimslösning.

Målsättningen skulle i så fall vara att etablera ett slags demokratiskt men ofullständigt och uppdelat "Palestina" på ett begränsat område av Västbanken. Det kommer också att tvingas demonstrera sin demokratiska trovärdighet innan några andra framsteg kan göras. Detta innebär att det nya "demokratiskt valda" ledarskapet kommer att tvingas godkänna följande förutsättningar innan man ens kan tillerkännas en provisorisk och uppdelad stat:

För det första kommer man att tvingas inta en förutbestämd och aktiv hållning vad gäller samarbete med Israel för att bekämpa terrorism och "krossa terrorismens infrastruktur".

För det andra kommer man att tvingas inta en positiv hållning till

det Israel kallar sina bevakelsegrunder och till dess historieskrivning. Man kommer att tvingas demonstrera att man förstår och är villig att godkänna den sionistiska berättelsen om händelseutvecklingen i Palestina.

För det tredje kommer man att tvingas uppfylla långtgående krav på genomsynlighet och ansvar och kommer att straffas om man misslyckas.

För det fjärde kommer man att tvingas avstå från några som helst överenskommelser om konfliktens kärnfrågor (Jerusalem och flyktningarna) under överskådlig framtid.

Det kommer att bli den "stat" som erbjuds oss, och då enbart som ett prov på palestiniernas goda vilja, något som snarare är att betrakta som ett slags straff än som en belöning. Men för palestinierna själva är statsbildning till varje pris inte det avgörande – även om det vore positivt. Det avgörande är att få slut på ockupationen. Faran är att löftet om statsbildning har blivit ett vapen att slå palestinierna i huvudet med. Ett erkännande som statsbildning innebär inte längre en slutgiltig befrielse från ockupation, utan bara ännu ett prov vi måste bestå under den amerikanska kongressens, de neokonservativas, Sharons och Netanyahus kritiska blickar, samtidigt som våra viktigaste frågor om Jerusalem och flyktningarna kommer att förbli olösta tills vi kan bevisa vår fullständiga demokratiska trovärdighet – för all framtid.

JAG KAN INTE föreställa mig ett nytt palestinskt ledarskap som skulle kunna acceptera sådana villkor, oavsett om det är demokratiskt valt eller inte. Och om så vore skulle det avstås mycket fort. De tillfälliga och provisoriska lösningarnas tid är förbi. Det paradoxala är att de nya ledarna kommer att bli tvungna att prestera mer, inte mindre, än de gamla ledarna, därför att de har mer att bevisa. De verkligt svåra, impopulära efter-

gifterna kunde bara ha gjorts av det gamla ledarskapet, och det har mycket lite att göra med huruvida det var demokratiskt valt eller inte.

I sin strävan att få till stånd ett varaktigt, ömsesidigt slut på konflikten – grundat på en verkligt genomförbar tvåstatslösning – erkände Arafat Israels rätt att existera inom 1967 års gränser, att de israeliska bosättningsarna i Jerusalem skulle få bli kvar, att Israel skulle få behålla kontrollen över klagomuren, att rätten för palestinier att återvända skulle begränsas, att Israel hade legitima demografiska intressen och att palestinierna inte skulle sträva efter att underminera landets judiska karaktär.

Inget palestinskt ledarskap kan gå längre i sin strävan efter att uppnå en samlad och slutgiltig politisk överenskommelse. Man kunde förvänta sig att en israelisk regering, i syfte att blåsa liv i tvåstatsförslaget och åstadkomma ett varaktigt slut på konflikten, skulle sätta stopp för alla fientliga handlingar inklusive de utomrättsliga avrättningarna och hämndattackerna. Den skulle förklara sig villig att släppa ett väsentligt antal palestinska fångar, upphäva den ekonomiska och säkerhetspolitiska inringningen, påskynda tillbakadragandet från Gazaremsan och överge alla bosättningar där. Den skulle sätta ett slutgiltigt stopp för alla nya bosättningar, överge alla illegala utposter, dra sig tillbaka till gränslinjerna från den 28 september 2000 och därefter till 1967 års gränser. Dessutom skulle den dra tillbaka muren till 1967 års gränser och upphöra med de ensidiga justeringarna av de slutliga politiska gränserna, öppna bosättningarna och infrastrukturen runt Jerusalem för att möjliggöra en politisk lösning för Jerusalem, överge kravet på politisk överhöghet över Haram as-Sharif och förklara sig redo att inleda förhandlingar om flyktningarnas rätt att återvända.

Det finns inte mycket som tyder på att den nuvarande eller en kommande israelisk regering ska slå in på den vägen. Detta innebär att vi har att vänta oss en utdragen period av osäkerhet, där förslaget om en palestinsk stat som var tänkt att göra slut på konflikten i stället kommer att bli källan till stridigheter i ytterligare en provisorisk fas. Det går inte längre att se ett tydligt slut på konflikten.

Om den tidigare tvåstatslösningen – som den varit skisserad i Clintons förslag och Genèveöverenskommelserna – inte längre är möjlig, så är den skrämmande sanningen att vi inte vet vad som kan komma i dess ställe. Det tycks mig som om Arafats död, långt ifrån att vara ett lysande tillfälle att återuppta fredssträngningarna, har inneburit den sista spiken i kistan för tvåstatslösningen – åtminstone om vi i den har sett en lösning på konflikten. ■

Ända sen jag första gången hörde talas om metoden att injicera nervgiftet Botox i delar av ansiktet för att motverka rynkbildning, har jag tänkt att här går gränsen för kulturkritiken. Det tycks inte finnas mycket att tillägga till faktumet att vissa (än så länge mest) kvinnor frivilligt låter förlama sina ansikten. Jag är nämligen övertygad om att de som injicerar Botox gör detta i full medvetenhet om vad de gör, vilka sociala och estetiska mekanismer som förmår dem till detta steg.

Visserligen kan man uttrycka sin oro för vidden av detta sociala tryck, och påpeka den inneboende paradoxen i att en kultur som hyllar individualismen i så hög grad resulterar i en sträng standardisering av skönhetsidealet, men att därifrån frånta dessa kvinnor all rationalitet vore inte bara beskäftigt, utan också en felaktig beskriv-

Nyare beteendeforskning visar att en väsentlig del av våra ansiktens samspel sker via mikro-uttryck, ett ständigt flöde av mycket korta glimtar, responser som drar förbi likt vindkårar.

ning av verkligheten. De vet vad de gör och de gör det ändå, och har således inte något falskt medvetande i marxistisk mening. Visserligen gav mannen vars högsta önskan var att få bli uppäten, och via nätet fann en som var villig att ombesörja tjänsten, oss en tankeställare när det gäller individens frihet att själv dana sitt öde. Men det är nog ändå så att ifall kulturkritiken inte förmår väga in en viss rationalitet i "offrens" beteende, så gör den inte mycket mer än markerar en kritikerns moraliska och intellektuella överlägsenhet. Man objektifierar helt enkelt den objektifierade en gång till, i stället för att ... ja, titta närmare på de strukturer som premierar all slags objektifiering (och objektblivande), och där kulturkritiken så ofta alltså spelar med. Inte sällan med en njutningsfull rysning.

MED DETTA SAGT finns det ändå anledning att fråga sig om Botox trots allt inte är något mer än en ny rekordnotering i viljan att bli Bild. Till skillnad från närbesläktad kosmetik är detta nämligen inget "ytligt" ingrepp. Ansiktsmusklerna är människans mest komplexa och finkalibrerade muskulatur, och eftersom dess enda funktion är kommunikation innebär förlamandet en kraftig inskränkning i relaterandet till andra. Ett botoxerat ansikte svarar helt enkelt inte riktigt, det är bokstavligen förstummat.

Nyare beteendeforskning visar att en väsentlig del av våra ansiktens samspel sker via mikro-uttryck, ett ständigt flöde av mycket korta glimtar, responser som drar förbi likt vindkårar, inte sällan motsägelsefulla eller mer komplexa än vårt ordförråd förmår täcka. Studier har visat att vi förfogar över ett par tusen urskiljbara och betydelsebärande ansiktsuttryck. Dessa mikro-uttryck är dessutom spontana, hart när omöjliga att styra med viljan. Och vi är mycket skickliga i att avkoda dem, oftast bara som en känsla, eftersom de glider förbi så hastigt.

Det som kallas personkemi är oftast en fråga om mikro-uttryck. En skymt av genklang i rätt nanosekund kan lägga grunden till vänskap, och motsatsen kan skapa ett oöverbryggbart avstånd. När ett leende stannar kring munnen, så beror det alltså på att ett par små muskler kring ögonen spontant inte deltar i minspelet. Ett sådant leende är ett tecken, fruset som en bild. Ett leende för speglar. Det kvalitativt nya i detta skulle vara en individualism som helt slutit sig kring sitt kontrollerade framträdande, och inte längre ger oreflekterad respons ens i vardagen, ens till sina närmaste. Ett ansikte som aldrig ger sig till känna – ett sådant fängelse! Det måste vara ett alltför högt pris att betala.

NIKLAS
SÖDERBERG

Poet

Asien är större än Irak

UTBLICK/ USA. Medan Europa önskade att John Kerry skulle flytta in i Vita huset var Asien kluvet till omvalet av George Bush.

SUBHASH AGRAWAL

Redaktör för *India Focus*

Översättning: Hans-Jacob Nilsson

VAD BETYDER DET FÖR VÄRLDEN att George W. Bush ska verka som Amerikas president i fyra år till?

För det första kan man konstatera att effekten av den 11 september, som givetvis är stor, också har kommit att överskugga en grundläggande omvägning i amerikansk politik som varit på gång i många år. Bakom den glättade Hollywoodbilden har det amerikanska samhället blivit alltmer konservativt alltsedan Vietnamkriget. Detta beror framför allt på tre faktorer: dels på en avmattning av liberal stridsvilja efter de framgångsrika åren för medborgarrättskampen och kvinnosakskampen på 60-talet, dels på att de allt äldre medlemmarna i baby boom-generationen har fått allt starkare medelklassintressen, dels på den ouppmärksammade men avsevärda framgången för president Johnsons experiment med "The Great Society".

Samtidigt som avståndet mellan fattiga och rika i USA är större än någonsin, är välståndet också mer utbredd. Ett rekordstort antal människor äger egna hem, människor har mer fritid och levnadsstandarden har stigit enormt. Tidningar och tv har en tendens att överdriva missnöje och ojämlikhet, och all utveckling ställs naturligtvis mot höjda förväntningar, men en saklig jämförelse med 1970-talet visar att de flesta amerikaner har det mycket bättre ställt i dag, utom när det gäller vissa grupper som invandrare och ensamstående föräldrar som fortfarande har det svårt.

Många av oss som lever utanför USA har fortfarande en benägenhet att betrakta det amerikanska samhället genom Hollywoods eller de liberala sextiotalsaktivisternas glasögon, men en demografisk och kulturell strömkantring åt höger har ägt rum och den har lett till en försvagning av de krafter som identifierat sig med resten av världen.

Av alla dessa skäl vore det ett misstag att betrakta dem som röstade på Bush som knäppa fundamentalister eller jesufreaks. Han gick i själva verket fram bland kvinnor, i medelklassen och i många traditionellt demokratiska områden. Dessutom fick han en förvånansvärt hög andel (44 procent) av de spansktalandes röster.

Den 11 september, Usama bin Ladin och Fox News har bara accentuerat något som redan fanns där. Det så kallade "värdegapet" speglar i själva verket kulturella skillnader och är inte en avgrund mellan dem som har moraliska värden och dem som inte har det. I USA har alla i det offentliga livet en evangeliskt grundad syn på hur världen bör vara. Republikaner är socialt konservativa med fokus på livsstilsfrågor, medan demokrater är ekonomiskt konservativa och prioriterar ekonomisk rättvisa. Men båda sidor har en moralistisk utgångspunkt, och det är demokraterna som har haft de största interventionistiska och evangeliska ambitionerna i det förflutna.

FÖR DET ANDRA innebär denna utveckling betydande risker för demokraterna. De kulturella skillnaderna har blivit alltmer uttalade och alltmer kopplade till den politiska höger-vänsterskalan. Hjärtat i det amerikanska samhället har alltid varit djupt religiöst, med den viktiga skillnaden att man förr röstade på demokraterna. Varför? Därför att det fanns en moraliskt tilltalande dimension i Franklin Roosevelts New Deal. Dessutom bidrog den tidens politik till att skapa en vinnande kombination för demokraterna, som i huvudsak bestod i en bred allians av sydstatsdemokrater som fortfarande hyste en kvardröjande misstro mot republikanerna i nordstaterna, fackföreningar, nordstatsliberaler och så naturligtvis färgade och andra minoriteter. Men den epoken, och arvet i form av goodwill efter Franklin Roo-

sevelts politik, har nu tagit slut. Därmed börjar man också se allt fler tecken på upplösning av den regnbågsallians som det demokratiska partiet i grund och botten har varit.

FÖR DET TREDJE – och från ett utländskt perspektiv – är det riktigt intressant med årets val att det är första gången sedan Franklin Roosevelts tid som det har förekommit en bred debatt om USA:s utrikespolitik och om landets förhållande till den övriga världen. Till och med 1972, när McGovern och hans anhängare gjorde allt vad de kunde för att göra valet till en omröstning om kriget i Vietnam, avgjordes valet i första hand av ekonomiska och personliga aspekter. Sålunda är det ganska anmärkningsvärt att talesättet "It's the economy, stupid" saknades för första gången på 50 år i en presidentvalskampanj. Bush vann inte bara trots ett kontroversiellt krig i Irak, utan även trots förlorade arbetstillfällen och mörka moln över ekonomin. John Kerry lyckades inte vinna ens i Ohio, en delstat som hade förlorat 250 000 jobb under Bushs första mandatperiod.

DEN INTERNATIONELLA dagordningen är besvärlig att hantera för Bush, i synnerhet om han vill lämna efter sig ett USA som inspirerar snarare än skrämmer. Nu när han inte längre behöver tänka på omval har han ett gyllene tillfälle att reparera de skador som åstadkommit genom tidigare försummelser av de internationella överenskommelser, fördrag och allianser som har utgjort grun-

den för den globala stabiliteten. Men oaktat dessa förhoppningar hyser man i Asien den realistiska synen att Bushadministrationens politik i stort sett kommer att präglas av kontinuitet. Medan många europeiska ledare och regeringar förmodligen hellre skulle ha sett att Kerry vunnit, är förhållandet mer komplicerat i Asien. I själva verket steg aktiekurserna på Asiens börser efter Bushs seger, eftersom man här betraktar hans ekonomiska och handelspolitiska ställningstaganden som mer marknadsvänliga än John Kerrys, vars inställning till outsourcing uppfattats som protektionistisk.

En egendomlig aspekt av Bushadministrationens politik hittills är att den – till skillnad från den starka vilja den visar att omforma Mellanöstern – inte har uppvisat några strategiska målsättningar eller visioner för Asien. I själva verket har den under de tre senaste åren ägnat litet intresse åt den övergripande militära situationen och säkerhetsfrågorna i Asien, förutom naturligtvis när det gäller den nordkoreanska krishärden. Men Asien är mer än Nordkorea.

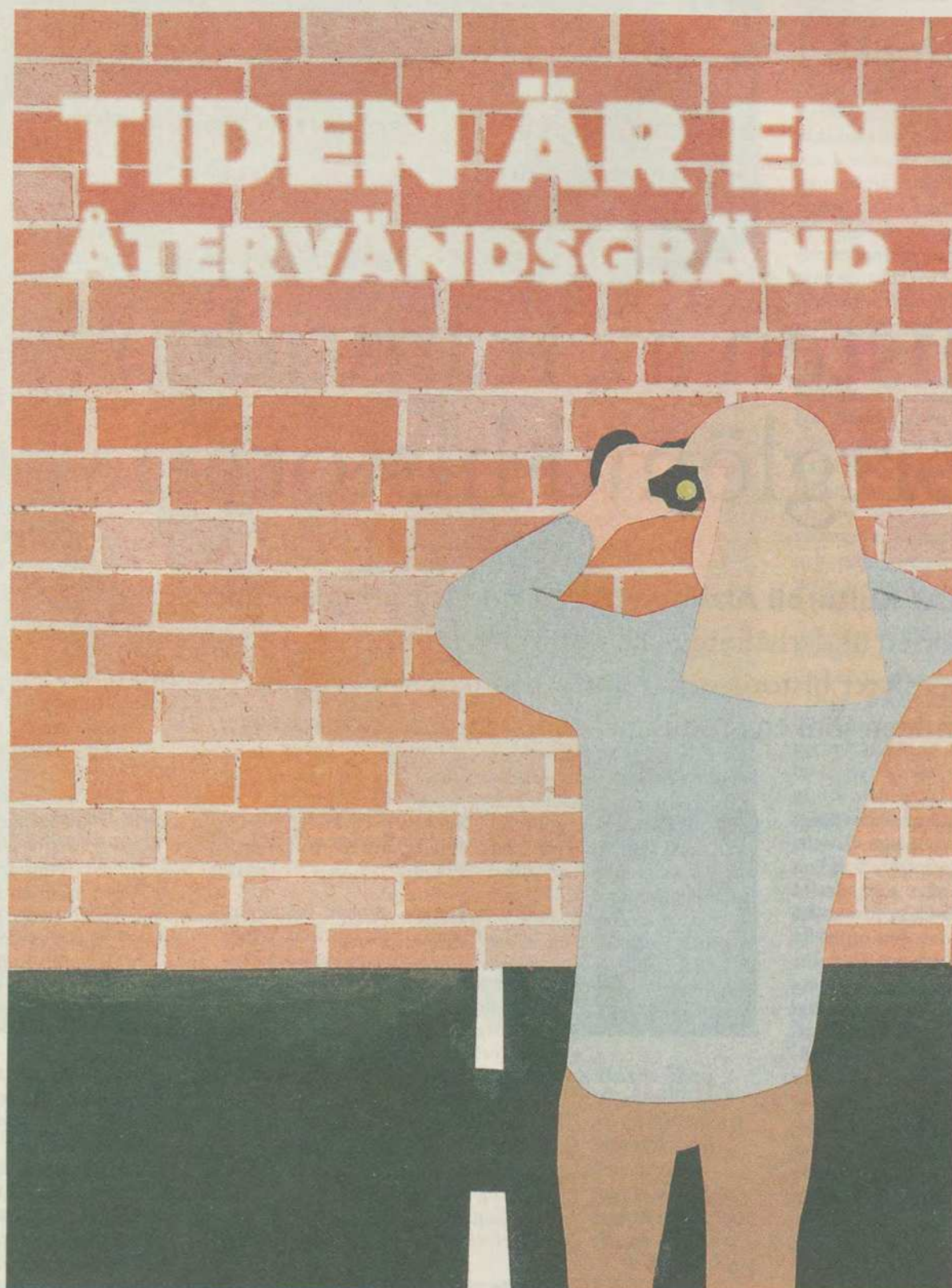
Kina tornar upp sig på ett brydsamt sätt, Japan kämpar fortfarande med sina många inre motsättningar och har nätt och jämnt börjat ta sig upp ur en tioårig ekonomisk svacka, och många länder i Sydostasien präglas av stor politisk oro. I detta scenario framstår kanske Indien som en stabil om än ibland kaotisk demokrati, med i grunden liberala och sekulära värderingar och en växande ekonomi. Indien är en bas varifrån västerländska idéer och förhållnings-sätt sprider sig i Asien. Men Indien har fått mycket mindre uppmärksamhet och stöd från Bushadministrationen än det fick under Clinton, till stor del beroende på amerikanernas behov av samarbete med motvilliga länder som Pakistan i kriget mot terrorismen. Den stora outtalade farhågan i Indien är att man kanske, om den nya Bushadministrationen beslutar sig för ett handlingsätt som äventyrar Indiens säkerhet i till exempel Kashmir, inte kommer att ha annat att göra än att försöka rida ut stormen fram till nästa presidentval 2008.

Stora delar av Asien och Indien har alltså visat blandade och försiktiga reaktioner på det amerikanska presidentvalet, åtminstone mycket mindre känslomässiga och mindre tydligt uttalade än i Europa. Men oavsett vad man anser om det, så kan man inte strunta i det. USA är mycket mer än ett land. Det är en kultur och ett folk som fortsätter att påverka våra liv med en mängd idéer, föreställningar, produkter och livsstilar som vi alla har tagit till oss som våra egna. Med tanke på den amerikanska politikens återverkningar hoppas många i Asien att USA kommer att bli mycket mer varsamt och försiktigt under de kommande fyra åren.

Världsangelägenhet. Efter presidentvalet i USA analyseras i indiska tidningar betydelsen för Asien av att Bush sitter en mandatperiod till.

Foto: AP/Pressens bild

THOMAS HYLLAND ERIKSEN: Bandet mellan förflutet, nu och framtid har brustit.

CARL CASSEGÅRD: I det våldsamma förändringstempot tycks tiden stå still.

KAY GLANS: Framtiden har blivit en ogenomtränglig mur.

Sidorna 14–24

Förlusten av framtiden är bortglömd historia

ESSÄ/ Kulturell Alzheimer. När nutidsfixering dominerar blir historien underhållning och framtiden ointressant. I fragmentariska bilder flyter historia och framtid samman i ett evigt nu. Visionen av framtiden som en produkt av det förflutna har upphört.

Det förflutna är ett viktigt tema i George Orwells 1984, som skrevs vid en tidpunkt när Stalin hade lyckats forma det mesta av den officiella sovjetiska historieskrivningen efter sitt eget huvud. När den oppositionelle Winston Smith och hans medsammansvurna (och älskade) Julia träffar O'Brien i dennes hem, övertygade om att partimedlemmen O'Brien är en femtekolonnare som i hemlighet motarbetar Storebrors tyranni, blir de bjudna på vin för första gången i sitt liv. Sedan de på olika sätt har försäkrat O'Brien att de är beredda att offra nästan allt för saken, föreslår han en sista skål.

"Vad ska vi dricka för den här gången?" sade han. "För utsikten att dra tankepolisen vid näsan? För Storebrors död? För mänskligheten? För framtiden?" Winston svarar med allvarlig min att de ska skåla för det förflutna. "Det förflutna är viktigare", instämmer O'Brien.

Nästa gång Winston och O'Brien träffas är det i ett förhørsrum, och trippelagenten O'Brien uppträder nu i rollen som Winstons åklagare. Han konfronterar Winston med det faktum att denne tycker sig minnas händelser och personer som aldrig har existerat. Winston förnekar detta. Då tar O'Brien fram ett fotografi av tre män som på sin tid blev dömda till döden för förräderi och därefter helt enkelt avlägsnade ur alla arkiv. Winston blir upprymd. De hade verkligen existerat, det var inte bara något han hade inbillat sig! Men

Av
Thomas
Hylland
Eriksen
Professor
i socialantropologi
vid Oslo universitet

Översättning:
Hans-Jacob Nilsson

plötsligt tar sig O'Brien för att bränna upp bilden. De tre männen går upp i rök, bilden är borta.

"Det existerar i minnet. Jag minns det. Ni minns det", utbrister Winston. O'Brien skakar på huvudet. "Jag minns det inte." O'Brien tvingar Winston att upprepa ett partilagord som lyder: "Den som kontrollerar det förflutna kontrollerar framtiden; den som kontrollerar nuet kontrollerar det förflutna." O'Brien lyssnar till Winstons recitation, nickar eftertänksamt och frågar: "Menar ni, Winston, att det förflutna har en verklig existens?"

(Citaten ur Orwells 1984 är översatta av Nils Holmberg)

DET ÄR OMÖJLIGT att föreställa sig framtiden utan att tänka på det förflutna. Nutiden är bara en länk som förbinder det förflutna med framtiden. Föreställningarna om det förflutna är formade av nutidens önskningar och behov, och föreställningarna om framtiden är beroende av det förflutna.

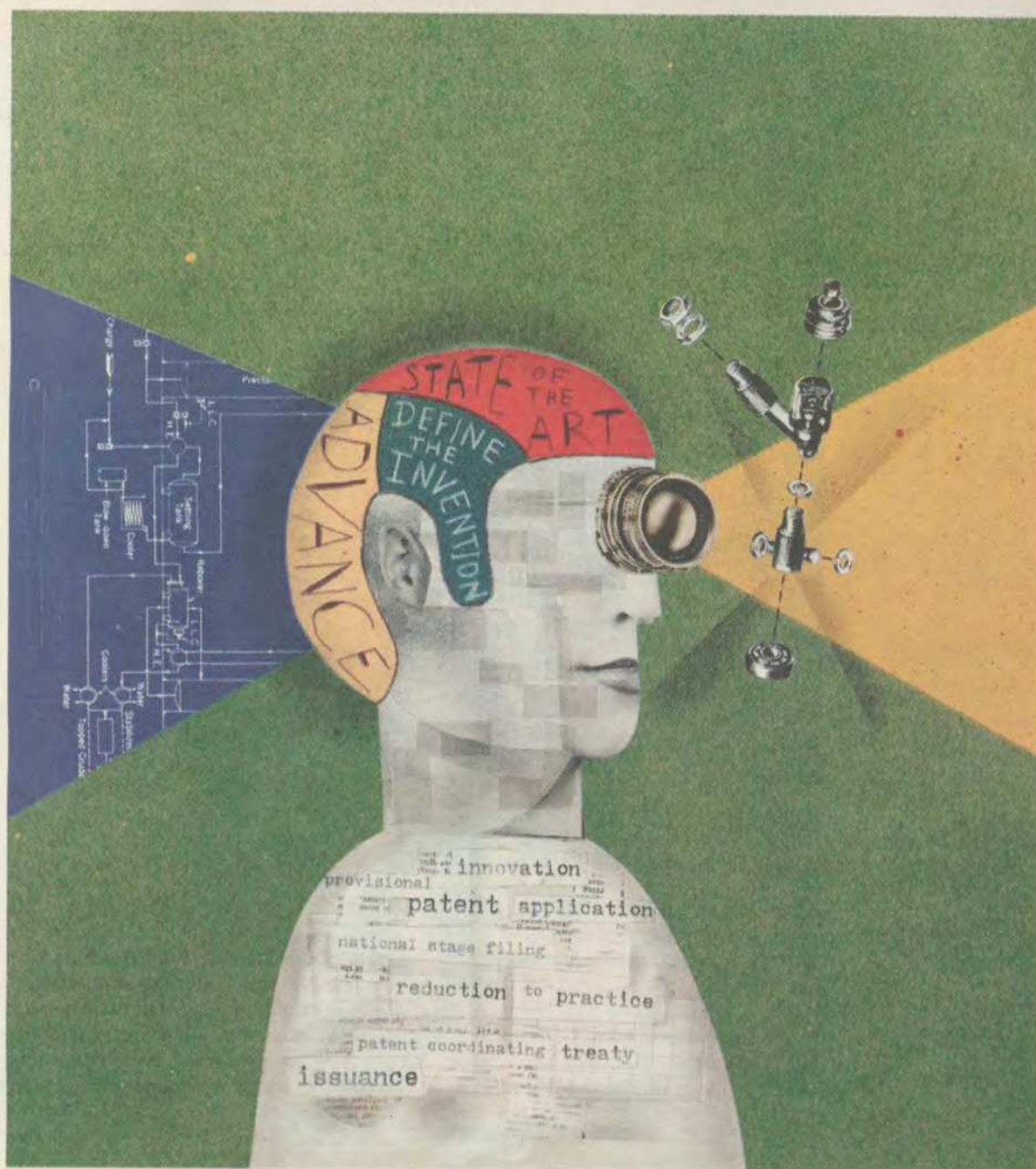
Det förefaller som om det har hänt något med vår kulturs förmåga att förhålla sig till framtiden. Kanske har vi nordatlantiska medelklassmänniskor blivit postmoderna till slut, i alla fall om man definierar modernitet som något som förutsätter ett målinriktat och planmässigt förhållande till framtiden. I traditionella samhällen är framtiden antingen omöjlig att föreställa sig eller bara en upprepning av redan kända händelser. I Pierre Bourdieus klassiska studie av kabyllernas förhållande till tiden, som byggde på en lång-

varig fältstudie i Algeriet, beskrivs ett möte mellan kabyllska bönder och franska kolonialherrar. Kabyllerna, som är ett berberfolk i Algeriets bergstrakter, reagerade med förfäran när de insåg vilkets slags förhållande fransmännen hade till tiden. Dessa män från norr trodde verkligen att de kunde kontrollera framtiden. Det måste innebära att de ansåg sig vara mäktigare än Gud! För framtiden tillhörde Gud.

I en annan källa diskuteras synen på framtiden i några afrikanska kulturer. Filosofen John Mbiti skriver i *African Religions and Philosophy* att orsaken till att det saknas futurum i verbbojningen hos vissa bantutalande folk är att framtiden består av händelser som ännu inte har ägt rum. Framtiden kan därför inte utgöra någon tid. Den är öppen och odefinierbar.

Nu går det förstås att tala om framtiden på de flesta språk också i Afrika. Men framtiden som en abstrakt och samtidigt mätbar tid, där vi kan placera in planlagda eller förutbestämda händelser på ett exakt och förpliktigande sätt, är ett modernt begrepp. 1600-talsfilosofen Hugo Grotius skall ha varit den förste som sa att punktlighet är en dygd. Tiden hade alltså vid denna tidpunkt, åtminstone i Nederländerna, blivit något som man kunde ha mycket eller lite av, och man kunde orättfärdigt tillskansa sig andras tid genom att komma för sent till avtalade möten.

Den moderna historievetenskapen gjorde på samma sätt med tiden som den moderna samhällsplaneringen, bara med den skillnaden att den hade blicken vänd i rakt motsatt riktning – historieforskarna delade in det förflutna i identiskt lika,

abstrakta tidsavsnitt (månader, år, århundraden), medan samhällsplanerna gjorde detsamma med framtiden. Därigenom kunde tiden tämjas både framåt och bakåt, och på så vis blev det möjligt att göra sig större än Gud, som dittills ensam hade rätt över tiden. Det förflutna skulle kontrolleras så att det formade en utvecklingshistoria vars viktigaste uppgift var att legitimera nutiden. Den moderna historievetenskapen uppvisar alltså likheter med traditionella myter, för som Paul Ricoeur skriver har historien både ett (objektivt) element av beskrivning och ett (subjektivt) element av fiktion. Och framtiden skulle å sin sida formas så att den bekräftade nutidens idé om det förflutna som en målinriktad utvecklingsprocess.

Det var under 1800-talet som både historievetenskapen och framstegstron fick sin moderna form. Hos visionära historiker som Karl Marx smälte dessa båda tendenser samman. De marxistiska idéerna om det förflutna och framtiden är perfekta avspeglningar av varandra. Det förflutna utgjordes av faser där ständigt nya samhällsklasser avlöste varandra i dominerande ställning, och kapitalismen var historiens dittills högsta utvecklingsstadium. Men den var bara en länk som för-

band det som hade varit med det som med historisk nödvändighet måste komma, och i framtiden skulle klasser också komma att avlösa varandra i tongivande ställning, ända tills det slutliga målet var uppnått: det paradisiska, tidlösa, klasslösa samhället där historien var fullbordad och omsider förd till sitt harmoniska slutmål.

Liknande föreställningar om utveckling och framsteg återfinns hos de flesta viktoriaiska tänkare, om än sällan i lika renodlad form som hos Marx. Och böjelsen att läsa in en optimistisk, linjär utveckling i tidens gång följde med in i det tjugonde århundradet. De teknologiska framstegen skulle göra livet bekvämare och fördubbla levnadsåldern. Politiska framsteg skulle sörja för att hela världens befolkning skulle komma att leva i solida demokratier som respekterade de universella mänskliga rättigheterna. Ekonomiska framsteg skulle utrota svält och bidra till utjämningen av levnadsvillkoren på det globala planet.

DETTA OPTIMISTISKA synsätt, som är djupt förankrat i en modern livsuppfattning, framstår plötsligt som antikverat och naivt. Det påminner oss nu mest om

Tidens gång.

Vi kommer alltid att ha ett förflutet, ett nu och en framtid men kontinuiteten i tidsflödet är på väg att lösas upp.

Ill: Corbis/Scanpix

alla de moderna framtidsvisioner som aldrig infriades. 1950-talets science fiction kunde fortfarande bära det första ledet "science" med högt huvud, för alla visste ju att Asimovs historier om robotar och Arthur C. Clarkes berättelser om interplanetariska rymdresor utgjorde en försmak av en ny värld. Populärvetenskapliga tidskrifter från samma period tryckte entusiastiska artiklar om alla möjliga teknologiska framsteg; en höjdpunkt var kanske den om det plastisolerade huset där alla ytor var glatta och vattenavstötande. Man behövde bara en kraftig vattenslang för att kunna göra rent överallt.

I mitt minne blandas de moderna historierna om framsteget med amerikanska kristna sekters reklambroschyrer om himlen. Där är gräset saftigt och illgrönt och alla ler med perfekta tänder. Människorna har vida, luftiga kläder och många hudfärger. Inga är tjocka. De gamla behandlas med respekt. Barnen leker. Sådana visioner är knappast mindre ansvarslösa och verklighetsfrämmande än stalinismens tro på att det var möjligt att skapa den socialistiska människan, och jag är faktiskt osäker på om jag har fått dessa inre bilder från ett protestantiskt samfund i Oklahoma eller från FN.

Både framtiden och det förflutna har blivit kaotiska och otydliga. Riktigt när det inträffade är svårt att säga. Det kan inte vara så många år sedan. På åttiotalet utgick vi från att det skulle bli ett uppsving för allehanda politiska utopier som sysslade med periodisering och opererade med "före" och "efter"-tillstånd. Men inget kom år 2000, annat än den överdrivna rädslan för ett datasammanbrott.

Framtiden har blivit obestämbar. I näringslivet var det länge vanligt att skilja mellan kortsiktig och långsiktig planering. De flesta företag har numera upphävt skillnaden. Det finns nämligen ingen långsiktig planering längre. Ingen vet hur världen kommer att se ut om tre fyra år, och "your guess is as good as mine" när det gäller vilka tendenser som kommer att vara de dominerande.

Detsamma kan man iakttä på många håll. Till rätt nyligen rådde bland u-landsforskare enighet om att utveckling i så kallade underutvecklade länder var något både möjligt och önskvärt. Oenigheten rörde medlen: om bistånd och kapitalism fungerade, eller om en grundläggande omfördelning av ekonomiska resurser var nödvändig. Men den senaste generationen forskare på svält och kaos i fattiga länder talar inte längre om utveckling. När de ska beskriva sin teoretiska orientering använder de ibland det mindre sexiga men talande begreppet *post-development*. Historien har inte längre någon riktning, och det gäller både det förflutna och framtiden.

Bland historiker och kulturforskare har man länge kunnat skönja liknande tendenser. Som jag har beskrivit i mina böcker *Historia, myt och identitet* (1996) och *Rötter och fötter* (2004), finns det inte längre någon hegemonisk berättelse om vare sig det förflutna eller nutiden. Många röster gör sig hörda, ambivalens råder, och

det ska vi nog mest vara tacksamma för, även om en allvarlig biverkning är att både tiden och vår egen existens i den glider ur fokus.

Och massmedierna domineras i allt högre grad av unga människor som saknar personlig historia och som sällan talar om någon kollektiv framtid, men som i gengäld har extremt mycket att säga om det som är här och nu. Det dominerande tidsperspektivet i kulturen är som en sjuttonårings: det förflutna är ointressant och lite pinsamt, framtiden är öppen och avlägsen, men i gengäld är nutiden sällsynt intensiv och spännande.

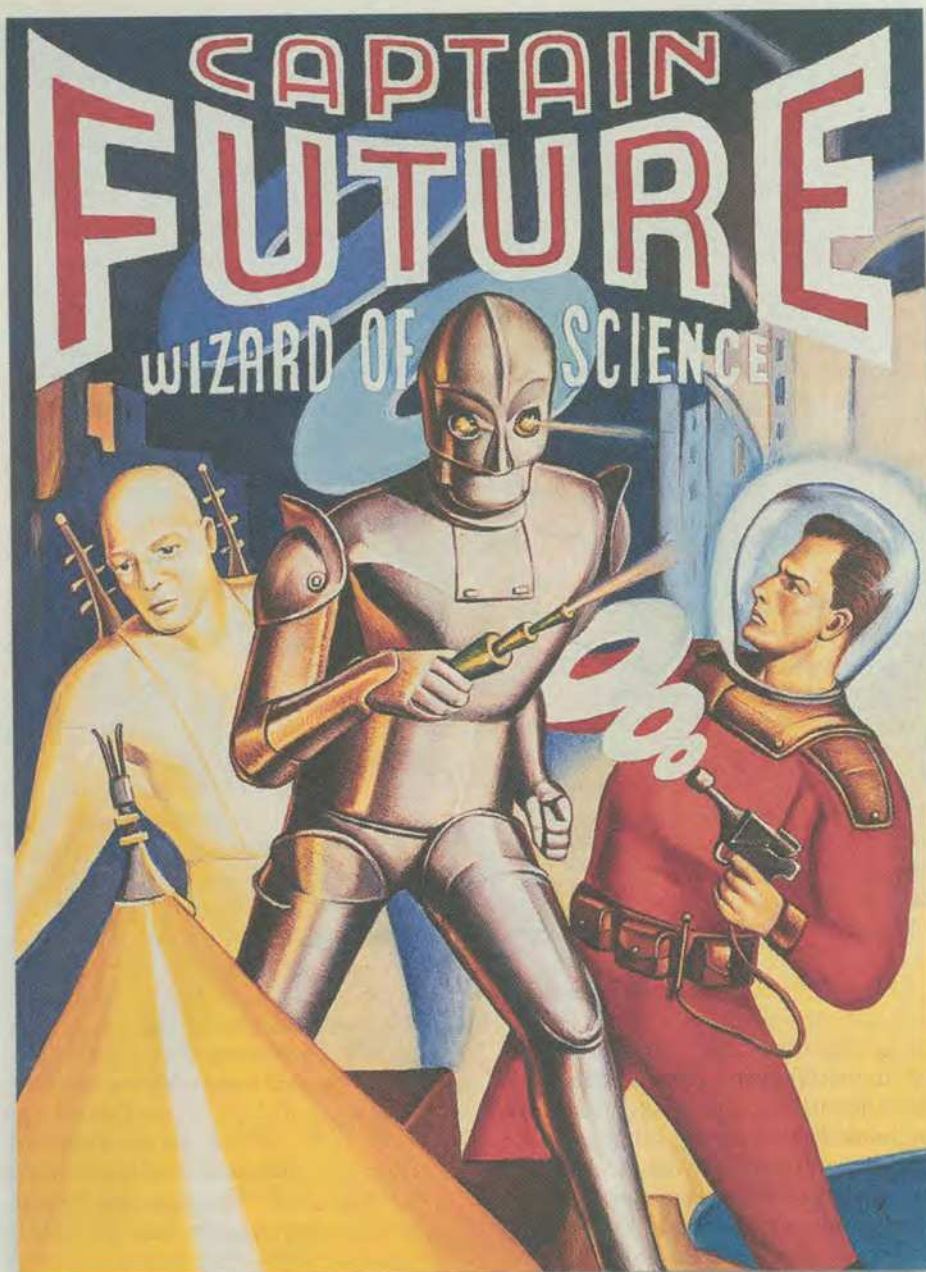
Bantufilosofen Mbiti har rätt i att framtiden består av händelser som ännu inte har ägt rum, och att den så sett inte kan utgöra någon tid. Däremot kan den skapas som postulerad tid, men enbart i förlängningen av ett postulerat förflutet. Utan förflutet, ingen framtid. Den vansinniga nutidsfixeringen, som gör det omöjligt att föreställa sig en sammanhängande, begriplig framtid, hänger kanske samman med att det förflutna har blivit avskaffat?

I 1984 har Partiet nästan total kontroll över det förflutna. Även om enstaka individer, som Winston Smith, minns att Oceanien låg i krig med Östasien i fjol, är det en vedertagen sanning att landet alltid har legat i krig med Eurasien. Alla källor som skulle kunna tyda på något annat är förstörda. Individer som insisterar på att deras egna subjektiva minnen bevisar att bestämda händelser har ägt rum, blir brutalt och effektivt nedbrutna av Tankepolisen. Om Oceaniens medborgare överhuvud taget ska lära sig något av det förflutna, och använda denna kunskap till att föreställa sig en bestämd framtid, så är de alltså prisgivna åt Partiets fiktioner om det förflutna, som naturligtvis är utformade på ett sådant sätt att de förhindrar varje idé om förändring.

Orwells satir är myntad på stalinismens historieförfälskning, men den passar på de flesta auktoritära regimer. Saddam Husseins allegoriska romaner, som sålde i miljonupplagor före regimskiftet, drar upp linjerna både tillbaka till den heroiska epoken i Iraks historia, då Bagdad var en världsmetropol, och framåt mot den slutliga uppgörelsen med de dekadenta och arroganta USA-judarna. I ett sådant politiskt klimat blir varje alternativ berättelse om det förflutna och framtiden kättersk och farlig. Framtiden blir uteslutande diktatorns fantasmagoriska framtidsidyll, där folket är lyckliga och lojala undersåtar och bara de sinnessjuka protesterar. Under tiden förtätas verklighetens kaos, utan att det ges möjligheter att beskriva det. Det var så miljoner ukrainska bönder kunde svälta ihjäl, samtidigt som de inrapporterade siffrorna såg ut att visa att kollektiviseringen och introduktionen av nya sädeslag var en precis lika stor succé som Stalin hade förutspått.

Detta auktoritära sätt att utplåna det förflutna och framtiden, som får till följd att den faktiskt existerande nutiden blir en spöklik liksom-verklighet vars existens inte erkänns utanför den enskildes begränsade erfarenhet, ligger milsvitt från

Decentraliseringen av verkligheten har gått så långt att det inte längre finns något centrum.

Futuristisk retro. Captain Future föddes i kioskitteraturen på 1940-talet. Nu har han fått liv igen, men det motsägelsefullt nog tack vare en retrotrend. Foto: Corbis/Scanpix

tillståndet i våra välorganiserade, pratsjuka samhällen, där alla kommer till tals och de allra flesta sedan länge är garanterade statliga grundtryggheter. Trots det tycks det alltså som om både det förflutna och framtiden har gått förlorade även här.

FÖRLUSTEN AV DET förflutna i våra samhällen är inte ett resultat av ett medvetet val någonstans. Det kan mera liknas vid ett olycksfall i arbetet: en oavsiktlig biverkning av för högt erinringstempo, en kakofonisk informationsflod där ingenting är mer eller mindre viktigt än något annat och en pluralism som är så genomgripande att alla historier kan ställa krav på samma plats. Decentraliseringen av verkligheten har gått så långt att det inte längre finns något centrum.

Utan det förflutna ingen framtid. Ett av de mest skrämmande mentala tillstånd som vi känner till är Alzheimers syndrom, tidigare känt som senilitet. Människor som drabbas av Alzheimer förlorar kontinuiteten med det förflutna. De minns bara i lösryckta fragment som kommer och går, som inte vävs samman till narrativa helheter med sammanhang och riktning och som gör Alzheimerpatienten ur stånd att

föreställa sig både nutid och framtid som koherenta storheter. Det förflutna fortsätter att existera, men bara som ahistoriska glimtar: en lukt från barndomen, en promenad längs stranden, en sedan länge övergiven bostad. Sådana minnen, som slitits loss från en större berättelse, kan inte ge någon styrsel åt nutiden och framtiden, hur detaljerade och starka de än må vara.

Tänk om vår tids förbluffande historieintresse är av samma slag som Alzheimerpatientens plötsliga, sylvassa, men hopplöst fragmentariska minnen av det förflutna? För det är en paradox att historieintresset i allmänhet ser ut att öka, samtidigt som historielösheten dominerar i offentligheten generellt sett. Förklaringen är kanske, som antytts, att historieintresset bara är skenbart, att det inte är orienterat mot att dra upp linjer, spinna trådar och berätta historier som sist och slutligen handlar om oss själva och historiserar nutiden – utan att det skapar bilder av en kvalitativt annan verklighet, en främmande kultur, något exotiskt och egendomligt.

Det råder rent faktiskt inget tvivel om att en viss typ av historieintresse har ökat

i västvärlden under det senaste decenniet. I USA byggs det ständigt nya *theme parks* med historiska motiv, från europeisk medeltid, indianska kulturer och "vilda västern"-tiden på 1800-talet. Deras autenticitet kan givetvis ifrågasättas – det kommersiella intresset styr regin i landet där alla platser förvandlas till marknadsplatser – men de besöks inte desto mindre av tusentals människor som är nyfikna på livet i gamla tider. I Sverige blev Herman Lindquists *Historien om Sverige* en enastående succé, och i det mer nationalromantiskt orienterade Norge har en modern (eller postmodern?) tradition med historiska skådespel spritt sig över hela landet. Det första, och fortfarande mest kända av dessa var Olav Gullvågs *Spelet om Heilag Olav*, en pjäs om Olav Haraldsson (Olav den helige) och hans kamp för att kristna Norge. Skådespelet uppförs årligen på Stiklestad i Trøndelag, platsen för det avgörande slaget där Olav stupade år 1030, och publiktillströmningen ökar år för år.

Man skulle kunna nämna fler exempel från hela det nordatlantiska området. Frågan är om denna typ av historieintresse skapar brott eller kontinuitet: om det har som sitt primära mål att berätta historier från en avlägsen och dunkel, och därför fascinerande, tid – eller om det gör nutidens människor i stånd att förstå sig själva som del i något större.

Eller uttryckt med andra ord: är Tolki-en-fenomenet en del av samma tendens tolkad som tidens stora törst efter historisk dramatik? Svaret är inte entydigt. Det förefaller till exempel troligt att Peter Englund's *Poltava* bidrog till att fördjupa Sveriges kollektiva självförståelse genom att, med litterära verktygsmedel och omsorgsfull detaljrikedom, skildra delar av den svenska historien som varit förträngda i det kollektivt omedvetna i hundra år. Men en sådan bok är inte typisk. De flesta populära historieskildringar har starka element av eskapism. De är museala och exotiserande, de gör det förflutna till en spännande gravkammare. När vi besöker det förflutna är det som att gå in i ett nyrenoverat hus från 1700-talet. Fasaderna och utsmyckningarna är intakta, men badrummen har golvvärme och den diskreta lådan i källaren gör det möjligt att ansluta till internet även när man sitter på toaletten eller på verandan med sin laptop.

J. R. R. Tolkien hade, när han började skriva *Lord of the Rings*, som mål att skänka sina landsmän en mytologi. På de brittiska öarna fanns det keltiska mytologier i rikt mått och dessutom spår av nordisk mytologi, men det var tunt på den anglosaxiska sidan med undantag för enstaka texter som *Beowulf*. Tolkiens konstruerade mytologi är moraliskt uppbygglig och förpliktande – ramberättelsen skildrar ju kampen mellan goda och onda krafter – men identitetsmässigt är den icke förpliktande. Alla kan vara en hobbit; alla som vill kan identifiera sig med alvprinsessan Arwen eller krigarkungen Aragorn. Historien berättar kanske något om allmänmänskliga ting, men inget om historiska förlopp. Bortsett från att Tolkien uppenbart föredrog pastoral idyller framför

bolmande fabriksskorstenar, berättar den ingenting som bidrar till att ge historien en riktning.

Historieberättelser av detta slag skapar brott, inte kontinuitet. De hejdar tidens ström och ersätter den med detaljrika ögonblicksbilder. Om vi återvänder till huset från 1700-talet, ser vi två alternativ till att modernisera det: man kan riva det och bygga nytt, eller så kan man göra om det till ett museum där besökarna mot en symbolisk inträdesavgift kan drömma sig bort till en svunnen tid, en helt annan tillvaro, i några minuter eller timmar innan de återvänder till sin egen.

DET ÄR RASTLÖSHET OCH nutidsfixering, och kanske en extrem individualism, som gör det svårt att leva som en droppe i historiens breda flod. Det är inte så säkert att man blir mindre lycklig av att leva i ett ändlöst här och nu än av att erkänna de historiska förutsättningarna för sitt eget liv. Men man förstår sig själv dåligt på det sättet, och man blir dessutom oförmögen att förstå de förändringar som inträffar när framtid blir till nutid. Framför allt behöver vi förstå att de stora nordatlantiska befolkningarna nu har en levnadsstandard, och möjligheter att utveckla sig, som hade varit fullständigt otänkbara för två eller tre generationer sedan – och förstår vi detta så inser vi också att detta tillstånd inte kommer att bestå. Det handlar om en historieförståelse som börjar i nutiden och går baklänges in i bondesamhället, innan den byter riktning och återvänder till nutiden. De som trodde på framsteget och drömde om en bättre, mer rationell och rättvis framtid hade fortfarande stanken av fattigdom och förruttnelse i näsborrarna, de hade ännu inte tvättat bort skiten under naglarna, de visste vad knapphet var, de visste var de kom från och vart de hade tänkt sig. I en del västeuropeiska länder är det numera invandrarungdomar som gör de mest framtidsinriktade yrkesvalen, det är de som vill bli läkare och ingenjörer. De flesta ungdomar svarar, när de blir tillfrågade, och det blir de för jämnar, att de vill "jobba med media". I den senaste FN-rapporten om tillståndet i världen (*Human Development Report*, 2004) räknas Norge och Sverige som de bästa länderna i världen att bo i. Men färskas intervjuundersökningar visar, åtminstone för Norges vidkommande, att befolkningen i stort har en pessimistisk syn på framtiden. Den framstår som osäker och kaotisk.

De stora historierna speglar de små. När den individuella självförståelsen blir ahistorisk och nutidsfixerad får den kollektiva självförståelsen inga kontaktpunkter hos dem som den är till för. Nutidsfixeringen har sin egen patologi som kanske bara kan botas genom att man lyfter upp förträngda minnen till ytan. Först då kan man fri och stark gå framtiden till mötes.

I en bok som fått stor och välförtjänt uppmärksamhet berättar W. G. Sebald historien om Jacquot Austerlitz, en judisk pojke på fyra och ett halvt år som i sista stund skickades ut ur det ockuperade Tjeckoslovakien med tåg. Hans resa slu-

tade i Wales där han fick en ny identitet som fosterbarn till ett strängt protestantiskt äkta par. Fosterföräldrarna utplånade alla spår och sörjde effektivt för att han blev avstängd från kunskaper och sinnesintryck som kunde påminna honom om hans tidiga barndom. Det var bara nätt och jämnt att han fick veta att det pågick ett krig ute i Europa. Först som vuxen erkände Austerlitz att han var en annan än den han hade blivit, att han delvis medvetet hade förträngt var han kom från. Han upplevde att han började tappa greppet om verkligheten, och insåg att han bara kunde få kontakt med sig själv om han rekonstruerade sin egen historia. Denna insikt förde honom bland annat tillbaka till Prag, där han plötsligt, i mötet med en nyckelperson från barndomen, upptäckte att han kunde tala tjeckiska. Under lång tid samlade Austerlitz ihop de bitar och fragment han kunde hitta om sin familj, deras grannar, arbetslägret i Theresienstadt dit hans mor blivit skickad, faderns troliga öde i Frankrike – boken handlar både om vikten av att minnas vem man är och om vad som krävs för att man ska komma vidare. Och naturligtvis handlar den lika mycket om kollektiv glömska som om individuell bortträngning. Vissa saker är det nödvändigt att glömma, men lika viktigt är det att minnas vissa saker. För den som kontrollerar det förflutna kontrollerar framtiden.

**Nostalgin för
det moderna
är en redan
existerande
trend som
väntar på att
bli upptäckt.**

ATT VARA MODERN innebär att acceptera förändringar och vara beredd att eventuellt jubla över dem när de kommer, samtidigt som man har en ögat fixerat på backspegeln. Att vara postmodern betyder att man har förlorat visionen av framtiden som en produkt av ett förflutet som flyter, jämnt och obönhörligt, ända fram till i dag – men också att man har förlorat en förmåga som tidigare generationers människor hade, nämligen förmågan att se en skynt av evigheten. Livet är här och nu. *Carpe diem* har blivit det mest accepterade och mest omedelbart fattbara levnadsmotto man kan ha. Det förflutna har omsider verkligen blivit ett främmande land, och det har skett utan att manipulerande ideologer eller maktgalna diktatorer har behövt lyfta så mycket som ett finger. Nostalgin för det moderna är en redan existerande trend som väntar på att bli upptäckt.

Ingen kan veta vad det tjugioandra århundradets historiker kommer att skriva om den period vi lever i nu. Vi vet inte ens hur vi ska beskriva den själva: tiden efter det kalla kriget, globaliseringens tidsålder, USA-hegemonins mäktigaste fas, informationsåldern, nyliberalismen – eller kommer vår epok kanske att gå till historien som den dekadenta förfallsperiod då ungdomsdyrkan och nutidsfixering gjorde det möjligt för dåtidens människor att balansera på kanten av ett stup utan att veta var de skulle sätta ner foten nästa gång? För som Camille Paglia har sagt är det högst förstående att klassiska historiker, som känner till omständigheterna kring romarrikets fall, lägger sina ansikten i bekymrade veck när de ser sig omkring i västvärlden av i dag. ■

I den ändlösa vardagen hotar ingen fiende

ESSÄ/ Postparanoid litteratur. Science fiction i böcker och på bio har ofta haft konspirationsteorier i botten. Hjältarna blir paranoidea och söker efter maktens centrum. Men när världen blir obegriplig och oförståelig, när inga mönster kan urskiljas, då försvinner det paranoidea draget också i fiktionen. En ny genre har fötts.

Förändringstakten i vår tid beskrivs ofta som svindlande. Ett fenomen som ofta förbisetts är att just den snabba förändringstakten paradoxalt nog kan ge upphov till en känsla av stillastående. Ju fler nyheter som sköljer över oss, desto mindre uppfattar vi dem som något nytt.

Ett slående exempel på att förändringar inte längre förvånar eller chockerar finner vi i den populära japanske författaren Haruki Murakamis hittills enda science fiction-roman, *Hardboiled Wonderland and the End of the World* från 1985.¹ En ung man dras in i ett krig mellan samvetslösa storföretag, men trots den mardrömslika händelseutvecklingen chockeras huvudpersonen nästan aldrig. Ett hjärnimplantat gör att han riskerar att förlora sitt medvetna liv och stängas in i en skugglik parallellvärld, som implantatet skapat i hans omedvetna. Allt tycks med andra ord upplagt för en klassisk konfrontation mellan människa och teknologi, det naturliga och det artificiella – en konfrontation som är utmärkande för det som Fredric Jameson benämner high-tech-paranoia.² Men trots sin ytliga likhet med den paranoidea genren skiljer sig Murakamis roman från denna på ett talande vis. Huvudpersonens väg mot undergången är mjuk, rosafärgad och närmast idylliskt porträtterad. Panik och desperation lyser med sin frånvaro. Förföljd av agenter reagerar han med en resignerad axelryckning. "Jag älskar överraskningar. Har de ett jobb att utföra tänker jag inte hindra dem." Spänningen i romanen alstras inte så mycket av hans försök att undkomma som av hans utforskningar av de möjligheter till fortsatt liv och eventuellt motstånd som erbjuds i den parallellvärld han samtidigt långsamt stängs in i, en värld som med sitt ständiga skymningsljus och sina melankoliska ångar tydligt anspelar på dödsriket. Sina förluster tar han med en lika stoisk som osviktig humor: "Det var ändå inte mycket till liv."

Den japanske sociologen Shinji Miyadai talar om den "ändlösa vardagen", uppfattningen att framtiden på det stora hela inte kommer att skilja sig från nuet, ett synsätt som präglar en stor del av den japanska populär- och ungdomskulturen i dag. Murakamis huvudperson tycks leva just i en sådan ändlös vardag. Denna framtidssyn utmanas emellertid enligt Miyadai i ungdoms- och populärkulturen av en lika stark strömning av apokalyptiska och paranoidea framtidsvisioner. Ett extremt och välkänt exempel på de senare är Aum Shinrikyō-sekten som var ansvarig för gasattentatet mot Tokyos tunnelbana 1995. Vad apokalyptiska sekter som Aum revolterade mot var enligt Miyadai inte de dramatiska omvälvningarna i samhället, utan tvärtom skenet av stillastående. Det var tristessen i den ändlösa vardagen som de inte stod ut med.³ Skillnaden mellan synsätten kan uttryckas i termer av tidslighet. I den "ändlösa vardagen" spelar inte tiden någon roll, utan varje sekund är lika god som nästa. I domedagsvisioner bär framtiden däremot på något radikalt nytt, och i och med det spelar tiden en avgörande roll.

De två strömningar Miyadai identifierar kan urskiljas även utanför Japan. Murakamis roman har likheter med det som ibland

Av
Carl
Cassegård

Fil. dr i sociologi vid
Göteborgs universitet

kallas postparanoid litteratur, en term som under 90-talet började användas om författare som William Gibson, Don DeLillo, Umberto Eco och Bruce Sterling. Termen används för att markera kontrasten mellan dessa författare och den våg av *paranoid fiction* som efter detektivgenrens popularitet under de första efterkrigsåren nådde en höjdpunkt under 60- och 70-talet med författare som Thomas Pynchon och William Burroughs. Inte minst hos Pynchon har den paranoidea litteraturen ofta haft ett klart apokalyptiskt drag, som man ser i *Gravitationens regnbåge* (1973) och *Buden på nummer 49* (1966), där paranoian går hand i hand med en extatisk förväntan på en apokalyptisk upplösning eller uppenbarelse. Mot bilden av Pynchon som en del av postmodernismen – med dess lovsånger till det fragmentariska – framhäver hans uttolkare Dwight Eddins en envis och värkande modernistisk nostalgi som tillåter Pynchon att tematiskt framställa fragmenteringen som ett förfall eller en förvanskning. Fram träder bilden av en gnostisk Pynchon vars romanfigurer lever i en fallen värld, avskuren från sanningen men präglad av en längtan efter dess apokalyptiska återställande.⁴

I takt med att framtiden uppfattas som oöverskådlig och omöjlig att förutspå förlorar emellertid synen på framtiden som hot eller löfte i trovärdighet. I den postparanoidea litteraturen har det oförutsedda blivit vardag. Världen är för komplicerad för att kunna kontrolleras ens av de mäktigaste aktörer eller omfattande konspirationer. Spioner och terrorister begår misstag, raketer och annan teknik fungerar inte som avsett. När världen framstår som likgiltig och slumpmässig förlorar konspirationsteorierna sin prestige. Det blir helt enkelt svårare att föreställa sig en central koordinerande hand bakom händelserna. I ett sådant läge är det inte att undra på att Eco kan ägna en hel bok, *Foucaults pendel* (1988), åt att parodiera konspirationsteorier, och att DeLillo skildrar dem med lika delar ironi och nostalgi i *Under jord* (1997).

Även den amerikanske litteraturvetaren James Berger urskiljer två sätt att se på framtiden i dagens kultur. I en fascinerande bok, *After the End: Visions of the Post-Apocalypse* (1999), hävdar han att den känsla av kris och nära förestående katastrof som ofta uppfattas som typisk för det moderna håller på att ersättas av känslan "att den slutgiltiga katastrofen redan ägt rum, att krisen är över" och att "den oupphörliga rörelsen i vår tid – nyheterna med sin procession av katastrofer som nästan inte går att skilja från varandra – bara är en komplex form av stillastående".⁵ Med Berbers ord skulle exempelvis Murakamis värld kunna beskrivas som en post-apokalyptisk värld i vilken framtiden är ointressant eftersom den avgörande katastrofen redan skett. När det viktiga redan gått förlorat har framtiden inget att hota med.

Så här långt har vi å ena sidan stött på en paranoid fixering vid framtiden, sedd som ett hot eller möjligen som en renande apokalyptisk katastrof och uppenbarelse, och å andra sidan en likgiltighet inför framtiden som tycks botten i en känsla av redan inträffade förluster och nederlag. Berbers bok är intressant bland annat eftersom den med sin teori om postapokalypsen, analyserad med hjälp av Freuds traumabegrepp, bidrar till att förklara den stäm-

1 Murakami, Haruki, *Hardboiled Wonderland and the End of the World* (övers. av Sekai no owari to hādōboirudo wandārando), New York: Vintage 1993.

2 Jameson, Fredric, *Postmodernism, Or, the Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham: Duke University Press 1991, s. 38.

3 Miyadai, Shinji, *Owarinaki nichijō o ikiru*, Tokyo: Chikuma shobō 1995.

4 Eddins, Dwight, *The Gnostic Pynchon*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press 1990.

5 Berger, James, *After the End. Representations of Post-Apocalypse*, Minneapolis: Minnesota University Press 1999, s. xiii.

Kyoto, Japan. I den ändlösa vardagen har tiden ingen riktning.

Foto: Catherine Karnow/Corbis/Scanpix

ning av förlust och nederlag som är så framträdande i den post-paranoia litteraturen. Paranoian och skräcken inför framtiden har nämligen inte kort och gott försvunnit, utan snarare ersatts av sorg och nostalgi. Begreppet postparanoia säger oss alltså inte bara något om hur vi ser på framtiden, utan också om hur vi förhåller oss till nuet och det förflutna, eller med andra ord om hur vi orienterar oss historiskt. Prefixet "post" i termer som post-apokalyps och postparanoia (för att inte tala om postmodernitet) är i själva verket djupt symptomatiskt. Det avslöjar att det inte längre är i framtiden, utan i det förflutna som vår referenspunkt ligger.

PYNCHONS OCH GIBSONS senaste verk, *Mason & Dixon* (1997) respektive *Pattern Recognition* (2003), kastar på ett exemplariskt vis ljus över begreppet postparanoia.⁶ I båda böckerna lyser framtiden med sin frånvaro. I *Pattern Recognition* är handlingen ovanligt nog förlagd till nutidsmiljö, i stället för den nära framtid som utgör cyberpunkens sedvanliga skådeplats. I *Mason & Dixon* vänder Pynchon tillbaka till det modernas barndom, till 1760-talet. Även om båda – lekfullt, ironiskt eller nostalgiskt – refererar till paranoian, placerar de sig tydligt i en postparanoid strömfåra.

När det gäller Pynchon kan detta verka förvånande. Efter sina tidiga apokalyptiska mästerverk *V.* (1963), *Buden på nummer 49* och framför allt *Gravitationens regnbåge* har han emellertid allt

tydligare lämnat paranoian bakom sig. *Mason & Dixon* har beskrivits som ett långt och utdraget farväl till konspirationssidén. En vänskaplig ironi, rentav ledsagad av en skymtande nostalgi, omger konspirationsteoriernas sporadiska uppdykanden. I vissa fall handlar det om parodi, som när kocken Armand tror sig förföljd av en osynlig mekanisk anka. Inte heller kapten Zhangs paranoia utbrott tas riktigt på allvar, och han tar sitt förnuft till fånga sedan Dixon vänligt påmint honom om att också andra har problem.

Själva stilen i Pynchons senaste verk har blivit enklare. Tönen präglas av en blandning av munterhet och sorg, som representeras i vänskapen mellan huvudpersonerna, de två brittiska vetenskapsmän som på 1760-talet mätte upp delstatsgränsen mellan Pennsylvania och Maryland. Mason är dyster och har en dragning åt det makabra medan Dixon är nyfiken och full av livsaptit. Ett återkommande grepp är att den ljusa och muntra tonen ständigt bryts, vilket får sin särskilda lyster av kontrasten till en mörkare och ibland grotesk underton. Mason and Dixon line är naturligtvis känd som gränslinjen mellan nord och syd i det inbördeskrig som bröt ut hundra år senare. Kapitlen om Kapkolonin och S:t Helena formar sig till en besk uppgörelse med slaveri, folkmord och kolonialism. Medan Kapstaden sjuder av en helvetisk och grotesk intensitet är S:t Helena ett ödsligt och glädjefullt dödsrike där Mason finner den frid och ensamhet han behöver för att kunna samtala med sin döda fru Rebekah.

Om *Gravitationens regnbåge* är apokalyptisk är *Mason & Dixon* postapokalyptisk. I stället för den skräck inför framtiden som genomsyrar den förra romanen, dominerar den senare snarare av nostalgi och sorg över förlorade möjligheter. Hittills har, som Pynchon skriver, upplysningen framskridit genom inrutningar och gränsdragningar som "reducerar Möjligheter till Förenklingar vilka tjänar Regeringars syften".⁷ Som vetenskapsmän är Mason och Dixon inte bara denna utvecklings vittnen, utan tillhör i högsta grad dess påskyndare. Indianer, alver och talande hundar skildras med ett vemod som redan stoiskt blickar in i 1900-talets avförlorade värld, "en Värld som är mindre sagolik".⁸ Sista delen av romanen är vacker utan att vara hoppfull. Människor åldras. Masons melankoli fördjupas mot slutet. Det finns ingen bot, där- emot kanske försoning.

ÄVEN I WILLIAM GIBSONS *Pattern Recognition* tillåts paranoian bara skymta fram för att snabbt sjunka undan. Den rafflande upptakten under vilken Cayce Pollard upptäcker ett lägenhetsintrång övertygar såväl henne som läsaren om att det uppdrag hon tagit på sig, att spåra skaparen av en filmsekvens som dykt upp på internet, döljer större ting än hon anat. Trots detta finner hon sig snart till rätta i det äventyr hon kastats in i. Övervakning och förföljelse blir inte något som förvånar henne. Hennes attityd till paranoia är ibland uttalat ironisk, som när hon reflekterar över att hon säkert kunnat utveckla en allvarlig sådan om hon inte varit så jetlaggad. De städer hon passerar kan visserligen rymma faror, men framstår trots det snarare som förunderliga än som hotfulla. I en surrealistisk passage passerar Cayce ett vägarbete i Tokyo och får visionen att staden enbart vilar på ett rent och tätt packat nätverk av rör och ledningar, eftersom hon aldrig sett jord under dess trottoarer.

Intressant är också den obestämda form av vantrivsel man finner hos Cayce. Liksom hos Pynchons huvudpersoner tar den sig uttryck i en obestämd känsla av medbrotslighet, av att vara del i en korrupt och fallen värld som av allt att döma är identisk med det rådande världssystemet. "Cayce vet att hon är, och länge har varit, medskyldig. Men exakt till vad är svårare att säga. Medskyldig till vad det än är som gör att London och New York blir alltmer lika varandra, och som löser upp membranerna mellan spegelvärldarna."⁹ De membran Gibson här nämner är de små och historiskt uppkomna skillnader som gör att städer som London och New York skiljer sig åt. Mest emblematiskt visar sig Cayces avvisande av den pågående likriktningen i hennes "allergi" eller hyperkänslighet inför märkesvaror och i förlängningen mot hela den globala kapitalism som boken samtidigt valt som sin miljö. Här finns en tydlig släktskap med Murakamis sympati för otreddiga outsiders och Pynchons närmast ordspråksmässiga förkärlek för preteriterna, historiens marginella och förlorare.

VARFÖR HAR PARANOIANS bortdöende i Pynchons och Gibsons senaste romaner åtföljts av nostalgi och sorg? Ett svar ligger

⁶ Pynchon, Thomas, *Mason & Dixon*, New York: Henry Holt 1997, och Gibson, William, *Pattern Recognition*, London: Penguin 2003.

⁷ Pynchon, *Mason & Dixon*, sv. övers. Hans-Jacob Nilsson, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2001, s. 346.

⁸ Ibid. s. 26.

⁹ Gibson, *Pattern*, s. 194. Citatet översatt av Thomas Andersson.

i att paranoia kan fungera som en religion. Paranoian, förklarar Pynchon i *Gravitationens regnbåge*, är den extatiska upptäckten att "allting hänger samman, allt i hela Skapelsen". Hela universum har mobiliserats för förföljelsen av den paranoide. Paranoian blir ett sätt att skapa mening och ordning i tillvaron, samtidigt som den stabiliserar det egna självet som får en huvudroll i världsförloppet. Genomkorsad av "schakt och tunnlar av sanning" kretsar, som Pynchon skriver i *Buden på nummer 49*, den paranoide värld ofelbart kring "hans eget pulserande centrum".

Redan Freud såg en kompensatorisk funktion i paranoian. Som bekant beskriver han paranoian som resultatet av en projektion som kan följa på den smärtsamma erfarenheten att ha avvisats av en älskad person. Paranoian blir en garant för att den avvisade trots allt inte är övergiven, utan tvärtom uppenbarligen föremål för enorma ansträngningar från den älskades sida. Samtidigt förträngs och förnekas kärleken till den andra, som nu uppfattas som en fiende.¹⁰ I *Gravitationens regnbåge* drömmer Tyrone Slothrop om en framtidsstad i vilken han flyr för sitt liv undan sin far, stadens härskare. Drömmen kan tolkas som en metafor för den paranoidea metafysik som bär upp romanens värld: en fallen värld i vilken alla trådar löper samman i händerna på en allsmäktig fientlig gud eller demiurg. Hur mardrömslik denna kosmologi än är fungerar den också som en skyddssköld mot misstanken att universum är likgiltigt för honom. Som förföljd har han rentav en privilegierad relation till högre makter.

I *Mason & Dixon* har däremot sanningen förlorats ur sikte. Universums stumhet uttrycks i Masons dröm om en nattlig stad i vilken han kravlar omkring bland stenmonument utan budskap: "placerade där av Ombud för en Makt som var avlägsen, ej i Tiden, utan i sitt ointresse för de stackars flyktingar som nu gömde sig bland dem".¹¹ De högre makterna döljer sig nu bakom ett outgrundligt, främmande universum i vilket den åldrade Mason bara fruktlöst kan leta efter en närvaro med astrologins patetiska hjälp. Liksom i vad Berger kallar den postapokalyptiska litteraturen tycks den avgörande katastrofen redan ha inträffat. Kanske ska stenarna tolkas som gravstenar. Mason inser att Rebekah, hans döda fru, har tystnat. Här visar det sig att postparanoian inte rätt och slätt är en frånvaro av paranoia, utan snarare ett steg i avskedstagandet av en älskad, det steg då man inser att det är slut. Att tala om tillfrisknande vore fel; på sin höjd kan postparanoian vara början av en återhämtningsprocess. Men samtidigt öppnas möjligheter till en form av mognad. Det är i rollen som far i samtal med sonen Isaac som Mason till slut förmår tala om Rebekah och lyckas rycka upp sig ur sin sorg för att ta ansvar för sin familj. Vänskap, kärlek och föräldraskap visar sig till slut vara viktigare än den egna sorgen.

Även Gibsons gestalt Cayce vet hur orealistisk paranoikerns egocentrism är. Som hennes far lärt henne "handlar den faktiska konspirationen vanligen inte om oss". Förhållandet till fadern präglas för övrigt av sorg och ömhet. Snarare än en mordisk tyrann är han här helt enkelt en försvunnen, älskad människa. Traumat efter hans försvinnande kopplas i boken till den förtrollning filmsekvensen utövar på henne. På så vis blir det en kanal genom vilken en form av kontakt och kommunikation med andra blir möjlig. Som så ofta hos Gibson fungerar internet eller cyberspace som en inre värld som samtidigt är något främmande, ett icke-själv. Osökt tänker man på den vackra men spöklika sekvens i Gibsons debutverk, *Neuromancer* (1984), där romanens huvudperson Case möter sin döda flickvän på en strand i cyberspace.

Vad som avtar med postparanoian är inte bara egocentrismen utan också hoppet att skapa ordning i universum. Cayce påminner sig att det alltid finns utrymme för tillfälligheter. De verkliga hoten är alltid mindre symmetriska och perfekta än de sammanväringningar paranoikern föreställer sig. Även Dixon vet att konspirationsteorier inte förklarar allt. Just därför, förklarar han för Mason i *Kapkolonin*, finns det flyktvägar och fickor av säkerhet utom räckhåll för Ostindiska kompaniet. Medan Mason tillbringar sin tid hos sin boerska värdfamilj under tilltagande paranoia, strosar Dixon omkring i de svartas förbjudna stadsdel och njuter av gatorna, kryddorna och musiken. Dixons utflykter i Kapstadens slum framträder inte bara som en bild av en möjlig lycka, utan också som ett sätt att liksom Gibsons hjältar utnyttja oöverskådligheten för att skapa ett frihetsutrymme.

Vad vi finner är alltså att befrielsen från paranoian går hand i hand med en desillusion angående subjektets plats i världen och möjligheterna att genomskåda och förklara denna värld. Post-

**Vad som avtar
med postpara-
noian är inte
bara egocen-
trismen utan
också hoppet
om att skapa
ordning i
universum.**

paranoia betyder, som Pynchon och Gibson visar, inte att världen börjar uppfattas som en tryggare eller mer oskyldig plats. Tvärtom kan det oförutsägbara och oförklarliga framstå som en del av vardagen, och våldet och terrorn verkar inte längre kontrolleras av någon styrande hand. Även om Gibson i slutet av *Neuromancer* låter en gudalikhed artificiell intelligens lysa till som en instans av lugn kontroll och överblick, handlar det om en förmåga som är utom räckhåll för mänskligheten själv. Sällan har en gud skildrats som är så upphöjt likgiltig för mänskligheten. Oöverskådligheten går hand i hand med en känsla av resignation. I det postparanoidea samhället tycks visserligen inget längre vara helt nödvändigt och bestämt, men ändå är det förtvivlat svårt att finna alternativ till det rådande systemet. "Allt kan vara annorlunda, men själv kan jag nästan inte förändra något alls", har Niklas Luhmann sagt om denna värld, som den tyske filosofen Peter Sloterdijk med en nästan lika slående formulering kallar "en blandning mellan ett fängelse och kaos". Men samtidigt ser vi också tecken på framväxten av medkänsla för andra människor och ett försök att utnyttja det utrymme för frihet som trots allt ges. Hur ska vi förstå detta?

VILKA MÖJLIGHETER ERBJUDER egentligen postparanoian människan när det gäller att aktivt förhålla sig till framtiden? En stor del av diskussionen om postparanoian kretsar i själva verket just kring denna fråga. Här kan åtminstone två intressanta, sinsemellan motstridiga tolkningar urskiljas.

Vi inledde med observationen att en snabb förändringstakt mycket väl kan alstra en känsla av stillastående. En liknande paradox kan urskiljas i det att paranoians genomslag i litteraturen avtagit i en tid där övervaknings- och kontrollmöjligheterna i samhället stegrats genom informations- och genteknologin. Murakamis roman kastar ljus över detta märkliga förhållande. Postparanoian framstår här som resultatet av en tillväjningsprocess, genom vilken systemets integritetskränkningar blir naturliga och föga förvånande. Känslan av maktlöshet och nederlag finns kvar, trots att paranoian försvunnit. En möjlig tolkning av postparanoian är alltså att den grundar sig i resignationen inför en övermäktig omgivning. Det är något vi även möter hos Gibson, främst kanske uttryckt som en fundamental insikt om mänsklighetens oförmåga att överblicka och kontrollera sina egna skapelser.

Men postparanoia behöver inte förstås som ett tecken på maktlöshet och resignation. En alternativ tolkning är att den uppstår när mänskligheten återfinner självförtroendet i umgänget med sin teknologi. Så talar exempelvis den tyske filosofen Peter Sloterdijk, känd för sina inlägg i dagens genteknikdebatt, om en kommande "postparanoid förnufts-kultur", en framtid i vilken mänsklighetens förhållande till teknologin inte längre kännetecknas av misströksamhet och paranoid rädsla. Sloterdijk kopplar denna förnufts-kultur till ett öppnare förhållande till teknologin där denna inte ställs i motsats till det mänskliga eller naturliga, utan accepteras som en naturlig del i mänsklighetens beredskap att manipulera sig själv och sin omgivning.¹² Även detta förhållningssätt kan skönjas i Gibsons beskrivning av cyberspace. Som den amerikanske filosofen Andrew Feenberg påpekat är Gibsons värld visserligen dominerad av hänsynslösa storföretag och andra eliter, men ändå inte dystopisk. Tack vare sin komplexitet innehåller den "många små öppningar genom vilka en skicklig hacker kan tränga in i systemet och begå en mängd oprogrammerade död".¹³ Paradoxalt nog är det just oöverskådligheten i systemet som underlättat framväxten av de nya handlingsmöjligheterna.

MEN HUR KAN SAMHÄLLET'S oöverskådlighet ge upphov till såväl resignation som frihetsutrymme? Walter Benjamins begrepp naturhistoria kastar ett visst ljus över hur detta kan gå till. "Natur" är allt i vår omgivning som framstår som givet och ödesbestämt, medan "historia" är allt som framstår som skapat och föränderligt genom människans handlande.¹⁴ Poängen hos Benjamin är att varken natur eller historia är statiska företeelser, utan att de tenderar att gå över i varandra. Även artificiella företeelser som en ruin i ett landskap kan uppfattas som naturliga. Omvänt kan historiska spår alltid skönjas i det som stelnat till natur.

I den postparanoidea litteraturen ser vi ofta hur just artificiella omgivelningar – cyberspace, stadslandskapet eller det moderna samhället självt – får en naturlikhets prägel. De fungerar som

¹⁰ Freud, Sigmund. *Fallstudier*. Stockholm: Natur och Kultur 2000, s. 425–484.

¹¹ Pynchon, Mason & Dixon, s. 755.

¹² Sloterdijk, Peter. *Das Menschentreibhaus: Stichworte zur historischen und prophetischen Anthropologie*. Weimar: VDG 2001, s. 73f.

¹³ Feenberg, Andrew. *Alternative Modernity. The Technical Turn in Philosophy and Social Theory*. Berkeley: University of California Press 1995, s. 140.

¹⁴ Benjamin, Walter. *Ursprung des deutschen Trauerspiels*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2000 (1928).

Lugn, ingen där. Den paranoide har börjat försvinna ur litteraturen.

Foto: Stephen Welstead/Corbis/Scanpix

en miljö som tas för given och ingen försöker läsa in några mänskliga avsikter bakom dem. För många tänkare har givetvis samhällets oöverskådlighet och skenbara oberoende av mänskliga avsikter framstått som en fara. Ett självklart exempel är marknaden, vår tids typexempel på hur mänsklig interaktion kan uppfattas som en form av "andra natur". Intressant nog har paranoian lyfts fram som åtminstone ett försök, om än dödsdömt, att greppa det nätverk av makt och kontroll som utmärker dagens globala kapitalism. För Fredric Jameson är det just i försöket till en "kognitiv kartläggning" av vår tids komplexa verklighet som den paranoidea litteraturen besitter ett sanningsinnehåll.¹⁵ Om inte annat är paranoian ett sätt att hålla medvetenheten om att saker inte är vad de utger sig för vid liv och därmed att hålla motståndet mot myter och ideologier vid liv.

Saknaden efter paranoian framstår här i ny dager. Det kan rentav tyckas som om paranoikern genom att blunda för helt "naturliga" sammanträffanden och oavsiktliga bieffekter funnit en kur mot alienationen. Eftersom minsta bagatell uppfattas som resultatet av illvilliga avsikter är hans värld till synes fullkomligt återförd till en "mänsklig" skala. Men så är naturligtvis inte fallet. Den paranoidea litteraturen tecknar i minst lika stor utsträckning som den postparanoidea en bild av samhället där mänskligheten till stor del är avskärmad från delaktighet i sin historia. Den paranoide urskiljer visserligen mänskliga avsikter bakom allt, men "de" som driver historien framåt är aldrig en del av "oss". Den förföljde förblir själv alltid utestängd från den värld som styrs av den tyranniske fadern, demiurgen eller storföretagen. I själva verket innebär den alltomfattande "historisering" som paranoikern genomför att han smider sig ett vattentätt och ovederläggbart system, i vilket han är fångad även när han är på flykt. Som totaliserande begrepp är postparanoikerns natur och paranoikerns historia spegelfenomen: de frammanar en "främmande" verklighet bortom vår kontroll. I båda fallen tonar en bild av människan fram som ett offer för den historiska utvecklingen.

Paranoikern vägrar att se samhället som natur, men vad han missar är den andra process Benjamin talar om, genom vilken naturen själv alltid avslöjar sig som historisk. Låt oss återvända till den frihet Gibson och Pynchon tycks se i cyberspace och i Kap-

**För många
tänkare har
givetvis
samhällets
oöverskådlighet
och skenbara
oberoende av
mänskliga
avsikter fram-
stått som en
fara.**

kolonins periferier. Dessa möjligheter uppstår inte tack vare världen återfått en "mänsklig" skala. Tvärtom är det just tack vare världens komplexitet som friheten avtecknar sig. Här får vi en förklaring på den blandning av handlingskraft och resignation vi sett hos de båda författarna. Hos exempelvis Gibson har teknologin i form av nätet eller matrisen förvandlats till en ny "natur" att utforska. Hans hjältar navigerar i cyberspace med en bravur som för tankarna till Odysseus, och accepterar matrisen som den naturliga omgivningen för sina äventyr på samma sätt som den grekiske hjälten accepterade Medelhavet. Samtidigt har de enbart begränsade möjligheter att ifrågasätta skenet av natur. De nya handlingsmöjligheterna avslöjar sig bara inom ramarna för denna natur, som själv förblir bortom mänsklig kontroll. Skapelsen av matrisen som en helt artificiell omgivning (med andra ord, historiens skenbara triumf över naturen) leder här till att gränslinjen mellan historia och natur återetableras inom denna matris.

Samtidigt som existensen av en "naturlig" omgivning bortom vår kontroll begränsar oss kan den också utöka våra möjligheter att handla. Paranoikerns förhastade försök att historisera världen gör honom blind för detta. Dessa möjligheter kan bara urskiljas genom ett reflexivt förhållningssätt som urskiljer problemen i såväl historisering som naturalisering. Just ett reflexivt umgänge med omvärlden vore att ta del av det Benjamin kallar historia. Ett historiskt förhållningssätt skulle inte bara innebära en tro på subjektets förmåga att förändra världen, utan också en beredskap att i sin tur förändras av den. Det kunde också kallas ett äventyr – och som alla äventyr är historien ett vägspel.

Om vi kan skönja ett sådant vägspel hos Pynchon och Gibson betyder det också att vad som hänt med den postparanoidea litteraturens framväxt inte är att motståndet eller samhällskritiken försvunnit, utan att gränslinjerna dragits om och arenan förberetts för en ny historia och en fortsatt kritik. Pynchon vet att respektera Masons dåliga samvete, Dixons mod och berättaren Cherrycokes goda minne som inte blundar för massakrer och övergrepp. Hos Gibson finner man en solidaritet mellan de traumatiserade och en stoisk vilja att göra vad man kan. Det kan låta blygsamt, men är nog för ett äventyr. ■

¹⁵ Jameson, *Postmodernism*, s. 38.

Nuet fattar sitt grepp om den ofattbara framtiden

ESSÄ/ Science fiction. Framtiden uppfattas på två skilda vis inom science fiction. Den ter sig antingen förunderligt lik vår egen tid eller fullkomligt ogripbar. När fantasin inte räcker till faller den tillbaka på det redan kända.

*Vad ligger framför oss?
Väntar oss en ny epok? I så fall,
Vad kräver den av oss?
Vilka offer?*

JOSEPH BRODSKY

UPPFATTNINGEN AV VAD SOM utgör ett sekel överensstämmer inte alltid med de kronologiska ramarna. Man kan tala om det långa artonhundratalet och hävda att det slutade först med första världskrigets utbrott. Då går det också att tala om det korta nittonhundratalet; det började 1914 och slutade 1991. Det som hände däremellan är en reaktion på första världskrigets urexplosion, som gav upphov till kommunismen och nationalsocialismen, som utmynnade i kalla kriget och slutligen murens fall.

Vad kan vi då förmoda om tjugohundratalet? De som förutspådde historiens slut menade nog att det skulle bli långt. Men det förefaller i dag minst lika påkallat att beteckna det som för tidigt fört; det är ostadigt, har ännu inte riktigt tagit form. De flesta försök att karaktärisera samtiden använder prefixet "efter", och det är väl inte utan att man börjar misstänka att de intellektuella har stupat på sina "post-" och inte förmår urskilja vad som utmärker seklet. Det tycks som om världen håller andan inför det som skall komma och att det därför är svårt att syresätta hjärnan och få i gång tankeflödet.

Ser man till visionerna om informationsteknikens konsekvenser har väl många också stupat på sin e-post. Det är inte främst att de översvämmas av spam, även om det hör till. Har det inte blivit ganska tyst i väst om den nya ekonomin, om hierarkiernas fall och nätverkens välsignelser, om de gemenskaper som skulle bli möjliga genom uppkopplingen och som skulle innebära något nytt? Diskussionen har kanske blivit outsourcad?

Av
Kay Glans
Chefredaktör för
Axess

NÄR EUFORIN efter murens fall och informationsteknikens genombrott lagt sig är det kanske en grundläggande osäkerhet om vart vi egentligen är på väg som samhälle och individer som är mest framträdande. När den amerikanske författaren Robert B. Reich talar om "ängesten hos detta överflödets tidevarv" syftar han inte minst på de framgångsrika. De vet aldrig hur länge deras framgång varar. Den position som i dag är privilegierad kan vara intensivt konkurrensutsatt i morgon.

Det sägs ibland att vi måste vara beredda på att bli kaospiloter och likt surfare ständigt rida på och parera förändringsvågor. En konsekvens av detta är kanske att vi blir så upptagna med att fokusera det som ligger omedelbart framför oss att vi inte kan lyfta blicken och se längre fram. När förändringstempot blir för högt försvinner framtiden i djupare mening ur sikte. Och förändringen har blivit vardag och har inte samma nyhetsvärde som tidigare.

WILLIAM GIBSON, som väl mer än någon annan förknippas med den strömning inom science fiction som kallas cyberpunk, fångar denna upplevelse i sin senaste roman *Pattern Recognition* (2003). En av huvudpersonerna säger:

... just nu har vi ingen aning om vem eller vad som kommer att befolka vår framtid. I den meningen har vi ingen framtid. Inte på samma sätt som våra mor- och farföräldrar hade en framtid, eller trodde att de hade det. Lyxen att tydligt kunna se olika framtider för kulturen var förunnad en annan tid, då "nuet" varade lite längre. Men för oss är det ju så att allting kan förändras så plötsligt, så våldsamt och så radikalt att vi inte har tillräckligt mycket "nu" för att kunna tänka ut sådana framtider som våra mor- och farföräldrar målade upp. Vi har ingen framtid eftersom vår nutid är för flyktig. [...] Det enda vi ägnar oss åt är att hantera risker. Väva scenarier för stunden. Känna mönster.¹

Det är betecknande att just Gibson så tydligt artikulerar denna känsla av ett nu som inte möjliggör en upplevelse av framtiden. Han har tidigare i sitt författarskap utgått från att framtiden redan har anlänt, att den har trängt in i nuet: "Som jag sagt många gånger är framtiden redan här. Den är bara inte särskilt jämnt fördelad."² Men kanske skilddrar han i *Pattern Recognition* egentligen bara samma sak, men med ett annat stämningsslag.

Men vad är egentligen nytt i det nya? Tron att vi kan styra och planera framtiden är kanske en historisk parentes. Tidigare har människor levt med en stor osäkerhet om vad morgondagen kommer att innebära. De har försökt sköta sitt, men ständigt konfronterats med sjukdomar, invaderande arméer och nöd som gjort att de har förlorat allt. Om det över huvud taget fanns stabilitet i denna tillvaro byggde den på en förankring i tradition och religion och den upplevelse av sammanhang som de gav.

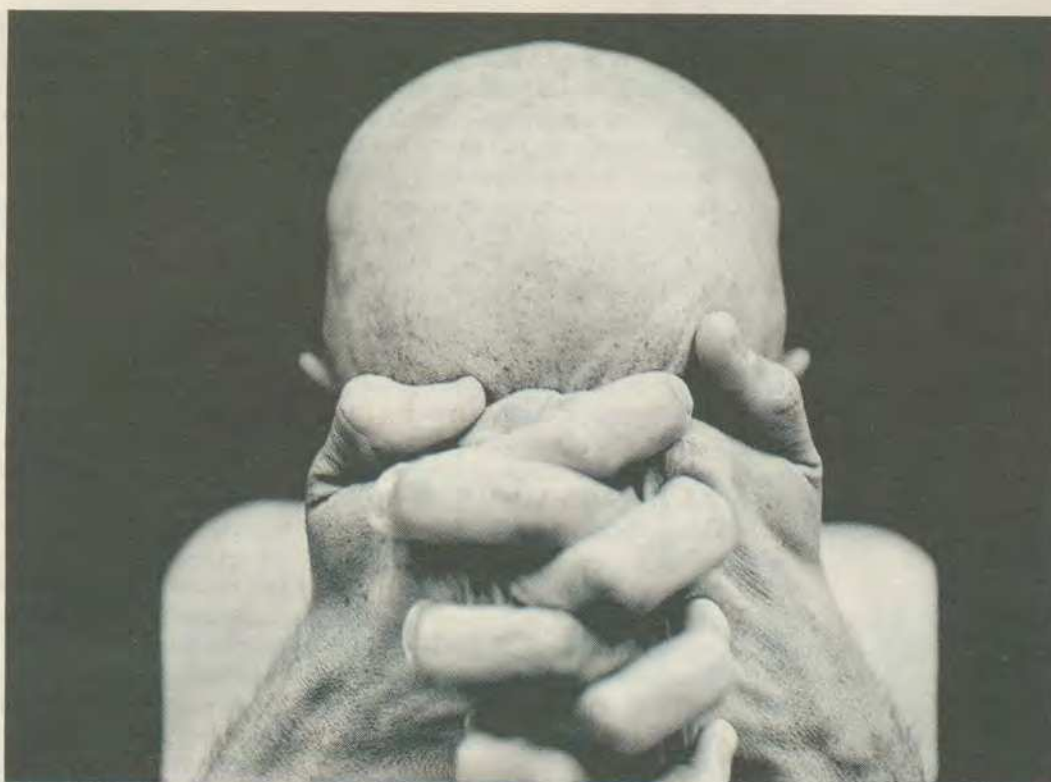
För oss i dag, i varje fall i väst, finns det små möjligheter att söka stöd i

traditionen och historien för att möta framtidens ovisshet. Det är inte bara psykologiskt som vi präglas av det som kallas *presentism*, uppfattningen att nuet är alltings måttstock. Det är också en ideologisk hållning. Historien har blivit ett utvisningsbås för människor som bryter mot våra aktuella värderingar. Det har sagts om framtiden att det enda vi verkligen vet om den är att det är den plats som vi skall dö på. I förhållande till presentismen skulle man kunna säga: det är den plats som vi skall fördömas på. Om inte vi själva är beredda att se människor i deras historiska kontext och döma dem i relation till den, kan vi inte vänta något annat för egen del. Detta förutsätter förstås att vi inte tror att historien är slut och att våra värderingar är de slutgiltiga.

BERÖVAD DET förflutna, ställd inför en oförutsägbar framtid, balanserade på en tunn lina av nu – vilka fantasier gör sig kaospiloten? Det kan vara fruktbart att avläsa det kulturella drömmrum som science fiction-genren utgör om man vill finna ledtrådar till vad som egentligen försiggår i kaospilotens inre liv, som naturligtvis finns där, även om blicken är fokuserad framför fötterna.

Litterär science fiction är en subkultur som oftast lever sitt eget liv, men som ibland träffar en samtidsnerv och blir en del av *mainstream*. Så skedde inte minst med cyberpunk, som från senare delen av 80-talet och för en tid sprängde genrens gränser och fick en betydelsefull roll i formandet av upplevelsen av informationstekniken. Detta möjliggjordes av att den förlade sina framtidsscenarioer till en nära framtid. Man skulle kunna se detta som en illustration till den franske sociologen Jean Baudrillards tes att science fiction numera inte finns någonstans eftersom den finns överallt.

Att hävda att framtiden redan är här, som William Gibson gjort, kan tyckas vara en självförtärande ståndpunkt om science fiction-genrens existensberättigande ligger i att artikulera projektioner om framtiden, i synnerhet sådana som är stimulerade av ny teknik. Det ter sig därför på något sätt följdriktigt att *Pattern Recognition* utspelar sig i nuet. Huvudpersonen Cayce försörjer sig

Framtiden som en mur. Kanske läser vi in nuet i framtiden, eftersom vi inte alls kan förstå det som kommer.

Foto: Photonica/Johnér bildbyrå

på att bedöma varumärkens kommersiella potential och studerar också noga vilka preferenser som håller på att växa fram bland trend-sättande grupper.

Framtiden har blivit emergent, en serie nyckfullt framväxande mönster. Romanen har en sofistikerad intrig och man anar hela tiden förekomsten av konspirationer, men Gibson leder skickligt in läsaren på sådana spår för att sedan punktera dem. Även de mäktiga ekonomiska aktörerna är upptagna med att försöka identifiera framväxande mönster för att exploatera dem kommersiellt. Det Gibson framför allt förmedlar är känslan av nuets tränga, nästan klaustrofobiska karaktär och jagets strävan efter att finna mönster, ett slags lågbudgetvariant av ordning. Framtiden är inte här i meningen att nuet har öppnats upp; nuet har dragit in framtiden i sin sfär och reducerat den till en oändlig serie ackumulerade nu.

Ytterligare en variant av att framtiden retirerar in i nuet möter vi hos en annan ledande cyberpunkförfattare, Bruce Sterling. Tendensen att alltmer förlägga framtidsscenarioerna till samtiden har varit tydlig i hans författarskap under senare delen av 90-talet. *Heavy Weather* (1994) handlar om en grupp människor som kallar sig stormtrupper och som jagar de stormar som har blivit en följd av växthuseffekten. *Holy Fire* (1996) fokuserar den demografiska utvecklingen och skildrar ett samhälle som kontrolleras av äldre människor. Ännu mer typisk på denna punkt är väl *Dis-traction* (1998), vars huvudperson är en politisk *spin doctor*. Det handlar

knappast om att skapa svindlande upplevelser med utgångspunkt i teknologin, utan mer om att rätt diskret skruva upp tendenser i samtiden. Det förvånar därför inte att Sterlings senaste verk *The Zenith Angle* (2004) utspelar sig efter den 11 september 2001, en roman helt lokaliserad i nuet.

Den cyberpunkförfattare som mest radikalt uppvisar en reträtt från framtiden är emellertid Neal Stephenson, vars *Snow Crash* (1992) har betecknats som den mest inflytelserika cyberpunkromanen vid sidan av Gibsons *Neuromancer*. Stephenson skulle visserligen med sin *The Diamond Age* (1995) föra cyberpunkten vidare mot nästa våg inom science fiction – nanofiktionen – men efter det har han alltmer orienterat sig mot samtiden och det förflutna. Den stora romanen *Cryptonomicon* (1999) utspelar sig delvis i nutid och handlar om ett försök att skapa ett informationscentrum som världens regeringar inte kan kontrollera. Men denna intrig är sammanvävd med andra världskriget och de allierades försök att knäcka tyskarnas och japanernas krypteringssystem.

Det är ett gott betyg åt Stephenson som författare att han så suggestivt gestaltar kodknäckarnas matematiska resonemang. Det krypterade meddelandet blir i denna föreställningsvärld upphöjt till världsgåta. Det är ett slags hackermetafysik: universums gåta är en kod som man kan dechiffrera. Koden är mystisk men inget mysterium; när man knäckt den möter man på nytt världens detaljer och avsikter. Nyligen har Stephenson publicerat den gigantiska *Baroque*

Cycle i tre delar, *Quicksilver* (2003), *The Confusion* (2004) och *The System of the World* (2004). Handlingen är förlagd till 1600- och 1700-talet och den början till datamaskinen som filosofen Leibniz arbeten innebar. Man kan naturligtvis se dessa böcker som ett försök att skriva förhistorien till det tidigare författarskapets tema, men icke desto mindre innebär trilogin en orientering bort från framtiden.

Tendensen att röra sig bort från framtiden kan naturligtvis ha rent biografiska orsaker – författarna har blivit äldre och fått andra intressen. Men kanske är det också en indikation på att framtiden har blivit mindre tillgänglig för fantasier (och att vår relation till det förflutna har blivit sådan att man lika gärna kan simulera där som i framtiden). Cyberpunkten har förlorat sin energi allteftersom dess centrala tema, den virtuella verkligheten, har blivit vardag. Simuleringen förbleknar dessutom inför nästa stora möjlighet som avtecknar sig: att programmera själva verkligheten och få den att överensstämja med våra fantasier.

DET LÄR VARA en tidsfråga innan nano blir ett mer frekvent prefix än cyber inom science fiction.³ Nanotekniken arbetar i det extremt lilla formatet, med atomer och molekyler, och i sina mer utopiska varianter, till exempel i K. Eric Drexlers *Engines of Creation* (1986), lovar den inget mindre än att omforma den materiella verkligheten efter våra önsksningar. Drexler är en central gestalt inom nanotekniken, men också mycket omstridd. Kritiker har karaktäriserat hans vision som

science fiction, eftersom dess förverkligande fortfarande ter sig ytterst ovisst. Naturligtvis har science fiction-författarna både inspirerat till och tagit till sig detta scenario.

Men det åtminstone skenbart paradoxala är att denna teknik, som ställer fantasins fysiska förverkligande i utsikt, tenderar att kortsluta fantasin. Om vi kan omforma världen efter våra begär är det ganska sannolikt att den kommer att bli mycket lik den värld som vi känner eller en primitivare variant av den. Tidigare har begäret omformats, differentierats och mognat i konfrontation med verklighetens gränser, det som Sigmund Freud kallade realitetsprincipen, och tekniken har på många sätt varit en sådan gräns. En perfekt teknik däremot leder till att lustprincipen blir allsmäktig och i sig är den märkligt statisk. Fantasins till makten blir i realiteten fantasins vanmakt. Drexler föregriper faktiskt detta genom att hävda att kännetecknet på en riktigt avancerad teknik är att den gör det möjligt för oss att leva primitivt, till exempel på stenåldern.

Denna insikt har förvalts väl av Stephenson i hans *The Diamond Age. Or, a Young Lady's Illustrated Primer*. Romanen utgör en brygga mellan cyberpunk och nanofiktion och har karaktäriserats som "den mest full-fjädrade nanoteknikberättelse som skrivits" (Brooks Landon). De flesta av Drexlers visioner är förverkligade i denna roman, vars handling är förlagd till Shanghai i slutet på detta sekel. Mat och kläder kan framställas av "materiekompilatorer", osynliga nanoskapelser som genomsyrar hela tillvaron. Genom att tränga in i människors hjärnor kan de också koppla ihop dem till stora datorer som försöker framställa ännu mer avancerad nanoteknik. Väl att märka leder detta inte till en paranoid syn på tekniken som sådan; själv vill den ingenting, den är redskap för människan.

Men Stephenson visar på ett intressant sätt att den mest avancerade av tekniker leder till att vi åter-skapar det förflutna. När allt blir möjligt att göra blir den kulturella uppgiften att bestämma vad som skall göras mycket viktigare än att fundera på vad som kan göras, som en av romanens huvudpersoner konstaterar. Den fulländade tekniken kommer inte att befria oss från kulturens olika problem utan intensifiera dem. Mer än så, den perfekta tekniken hotar att lamslå det kulturella nytänkandet. I *The Diamond Age* är mänskligheten organiserad i olika subkulturer som hämtat sina förebilder från historien: neoviktorianer, parser, konfucianer, judar, till och med kommunismen har fått ge upphov till en subkultur. Det problem som står i centrum för intrigen är välbekant: hur kan man få män-

niskor i starka gemenskaper att bli självständiga.

TILLRÄCKLIGT HÖGT utvecklad teknik kan inte skiljas från magi, sade Arthur C. Clarke. Tekniken kanske också riskerar att bli lite trivial. De begränsningar som präglar det fiktiva kosmos i Stephensons *The Diamond Age* blir till exempel ännu tydligare i Kathleen Ann Goonans stora *Nanotech Cycle*, som kulminerar med *Light Music* (2002). Hon befolkar sin värld kring 2115 med hela rekvisitan av genomgripande förändringar, inklusive en del ostämmd strängteori. Här blir det möjligt för människor att inmundiga allt vetande genom att äta en bok. Dockor kan förvandla sig och bli mänskliga. Cyklar kan växa på träd. Det är betecknande att människor i det posthumana tillståndet använder en så stor del av sin tid till att rekapitulera det mänskliga förflutna. De blir naturligtvis inte ett dugg klokare av att införliva historiens alla idéer.

Något liknande gäller Charles Stross och hans idérika *Singularity Sky* (2003) som gestaltar en oerhört mycket mer avancerad teknik, till vilken bland annat hör en artificiell intelligens som blir ett slags gud och vakar över att kausalitetsprincipen inte kränks. Men på det kulturella och samhällsplanet har i stort sett inget hänt. Stross lyckas på ett i och för sig ganska underhållande sätt återskapa det gamla Östeuropa långt ute i rymden och framtiden.

Det är uppenbarligen, som teknikforskaren Anders Sandberg på KTH påpekar, lättare att föreställa sig en perfekt teknik än en perfekt kultur. De förändringar om kommande teknologiska genombrott som man kan avläsa med hjälp av science fiction är att de kommer att ge oss mer av oss själva som vi redan känner oss. Jag undrar om inte David Marusek träffar rätt när han i sin berättelse "We Were Out of Our Minds with Joy" (1998) låter huvudpersonen vara en konstnär vars mest framgångsrika skapelser är omslagspapper som bland annat kan se ut som mänsklig hud eller som apelsinskal. Det teknologiskt sublima har förlöst det vardagligt banala.

Det är naturligtvis inget nytt att science fiction projicerar samtiden på framtiden; många skulle säga att det är vad den gör hela tiden och allt vad den kan göra, oavsett hur väl för-

fattarna försöker underbygga sina extrapoleringar. Likväl kan man fråga sig om detta inte är ett tecken på en speciell blockering inför framtiden nu när den tekniska utvecklingen på olika områden accelererar. Den ställer med rätt eller orätt i utsikt att förverkliga våra begär, sätter realitetsprincipen ur spel och ger lustprincipen fritt spelrum. Efter som mognad och nya idéer framför allt uppstår i konfrontation med begär och begränsningar leder detta till en tankemässig tomgång. Ett annat sätt att säga detta är att tekniken aldrig kommer att befria oss från kulturens problem, utan snarare fungera som ett förstöringsglas och förtydliga dem.

ATT FRAMTIDEN HAR blivit passé skulle i en aspekt betyda att den bara är alltför välbekant. Det är emellertid bara ena polen inom science fiction i dag. Den andra är att det mycket snart kommer att hända något som vi helt saknar förmåga att förstå. Ett återkommande begrepp inom science fiction och även framtidsforskning i dag är *Vingean Singularity*. Tesen formulerades av datorvetenskapsmannen och science fiction-författaren Vernor Vinge i en essä från 1993.⁴ Han hävdade att vi är på väg mot en singularitet, en genom teknisk utveckling så radikal förändring att vi inte kan förstå den och på vilket sätt den kommer att präglade livet. De som först kände av

detta var enligt Vinge science fiction-författarna. Tidigare hade de förlagt det radikalt annorlunda långt fram i tiden, men mot slutet av det tjugonde seklet upplevde de att deras mest noggranna extrapoleringar ledde till att världen trädde in i ett ogripbart tillstånd inom en nära framtid. Inför framtiden upplevde de en ogenomskinlig mur.

Detta nära förestående posthumana inbrott i historien – Vinge har sagt sig bli förvånad om det inträffar efter 2030 – kan innefatta en dominant artificiell intelligens (AI), men måste inte göra det. Vinge tror minst lika mycket på intelligensamplifikation (IA), som skapar en superhumanitet som bygger på samverkan mellan människa och teknik. Föreställningen om en kommande singularitet har fått en central position inom science fiction-diskussionen, men lanseras också hårt av till exempel Ray Kurzweil, författare bland annat till *The Age of Spi-*

ritual Machines (1999).⁵ Han förutspår att vi ganska snabbt är på väg mot ett brott i mänsklighetens historia, efter vilket vi helt enkelt inte kan föreställa oss vad mänskligt liv kommer att innebära. Man skulle kunna karaktärisera detta som en positiv katastrof, ett förlopp som mycket plötsligt kan förändra tillvaron. Antagandet bygger bland annat på att den tekniska utvecklingen går allt snabbare historiskt sett.

Det är väl mindre långsökt i dag än någonsin tidigare att föreställa sig att det samlade resultatet av informationsteknologi, nanoteknik och genteknik kan leda till snabb och oväntad utveckling och att om en sådan äger rum, så kommer den snabbt att präglade världen. Men det intressanta här är inte att ta ställning till om något sådant verkligen kommer att inträffa, utan att begrunda vad en sådan föreställning får för konsekvenser på det kulturella planet.

I den mån man knyter positiva förhoppningar till singulariteten är det frestande att se den som ett utopisurrogat, typiskt för vår svärförutsägbara tid. Något genomgripande skall hända, men vi kan inte säga vad – det är en in blanco-utopi, en förhoppning om att maskinen skall visa sig vara en *deus ex machina*.

Naturligtvis har science fiction-författarna inte kunnat låta bli att försöka gå förbi den Vingeska muren, men det hör till sakens (o)natur att det inte låter sig göras särskilt effektivt. Dock har man redan börjat indela science fiction-berättelser efter huruvida de utspelar sig före eller efter singulariteten. Handlingen i Charles Stross redan nämnda *Singularity Sky* äger rum efter singularitetens genombrott, men han löser svårigheten att föreställa sig denna genom att låta den försvinna in i kosmos och bli kausalitetsprincipens väktare.

Vid ett första påseende kan dessa föreställningar om framtiden som å ena sidan bara alltför lik nuet, å andra sidan mycket snart helt omöjlig att föreställa sig, te sig helt oförenliga, men man kan inte utesluta att de är intimt förknippade med varandra, två sidor av samma mynt. Kanske är det den ogenomträngliga muren som Vinge talar om som driver tillbaka scenarierna in i nuet och skapar den skenbara känslan av att framtiden är här. Vi kommer helt enkelt inte vidare utan kan bara återskapa samtiden som en projektion på muren.

Så långt science fiction som avläsning av några av de stämningar som

präglar det för tidigt födda tjugohundratalet. Har vi svårigheter att relatera till framtiden så beror det kanske på att den på samma gång ter sig alltför välbekant och helt omöjlig att förstå. Ingen av dessa upplevelser förefaller kunna ligga till grund för en mer avklarnad uppfattning om vad som kommer att känneteckna den period som vi är på väg in i. Men har man sagt "post-" tillräckligt många gånger börjar det till sist att låta som "pre-", början på något nytt.

Om Sigmund Freud har rätt om vad som ger mognad och utveckling så måste också det tjugonde seklet finna sin realitetsprincip och lära sig att smälta samman ambivalenser. Det skall medges att det är svårare nu, i simuleringens och omgestaltningens tidevarv, än någonsin. Men en sådan ny tidsanda skulle faktiskt kunna utgöra en sammansmältning av upplevelserna att framtiden både är lik samtiden och okänd. Mycket kommer att hända när det gäller den tekniska utvecklingen, men kulturens problem kommer inte att försvinna, oavsett hur avancerad tekniken blir. Gränser och begränsningar kan förflyttas men inte avskaffas.

Bruce Sterling har formulerat en av de mer sansade reaktionerna på talet om en singularitet i sin bok *Tomorrow Now* (2002):

I den nya post-singulariteten är post-människorna precis lika uttråkade och frustrerade som människorna var. De har inget magiskt över sig utan är fortfarande alldagliga skapelser i en smutsig, regelstyrd materiell värld. Innan de vet ordet av har de bryskt tryckts upp mot sina egna begränsningars vägg, oavsett vad det är för betingelser som begränsar dem.⁶

Detta behöver varken föranleda optimism eller pessimism. Vi måste bara packa om den existentiella kappsäcken och disponera om våra förväntningar på vad livet och utvecklingen kan ge. Med en sådan hållning skulle vi kanske slutligen ta steget ur alla dessa "post-" som hänger samman med modernismens tro på utvecklingen som förlösare, och börja på ett nytt kapitel i historien som på vissa sätt också ter sig som ett gammalt. Vi är tillbaka i kulturens grundläggande frågeställningar som vi väsentligen redan känner dem.

Artikeln bygger bland annat på samtal med författarna Bruce Sterling och Neal Stephenson samt teknikforskaren Anders Sandberg.

1 William Gibson, *Pattern Recognition*, 2003, s. 57. Här i översättning av Thomas Andersson.

2 Uttalande i *Talk of the Nation* den 30 november 1999. Övers. T. A.

3 För en intressant genomgång, se antologin *Nanoculture. Implications of the New Technoscience*, red. N. Katherine Hayles, 2004. Särskilt intressanta är Colin Milbruns essä

"Nanotechnology in the Age of Posthuman Engineering: Science fiction as Science" och Brooks Landons "Less is More: Much Less is Much More: The Insistent Allure

of Nanotechnology Narratives in Science fiction".

4 www.ugcs.caltech.edu/~phoenix/vinge/vinge-sing.html

5 <http://www.kurzweilai.net/index.html?flash=1>

6 Bruce Sterling, *Tomorrow Now*, 2002, s. 297. Övers. T. A.

Paul Wolfowitz är en av de viktigaste neokonservativa i Pentagon. Hans målsättning för amerikansk utrikespolitik är att uppmuntra andra länder att slå in på demokratin väg – inte att erövra och härska över dem. Reformarbetet kommer i själva verket att gynna Europa mer än USA, vilket gör att européerna borde engagera sig.

Vårt uppdrag är att frigöra demokratin

Av

Radek Sikorski

Föreståndare för New Atlantic Initiative på American Enterprise Institute

Översättning: Inger Johansson

OM EN HÖK ÄR EN PERSON som vet vad han tycker och säger det rent ut, då är Paul Wolfowitz, 60, en hök. I andra avseenden motsvarar han däremot inte europeiska föreställningar om hurdan en amerikansk konservativ ska vara. Han har ägnat större delen av sitt yrkesverkssamma liv åt att kraftfullt förespråka demokrati och aktiva humanitära insatser. Han engagerade sig, innan det blev på modet, för de stater som lydde under Sovjetimperiet. I utrikesdepartementet påverkade han under Reagan enväldshärskarna i Filippinerna, Indonesien och Sydkorea i riktning mot reformarbete. Som nummer tre i Pentagon under förre presidenten Bush låg han bakom tillkomsten av den koalition som drev ut Saddam Hussein ur Kuwait. Som förutvarande Indonesienambassadör och dekan vid Johns Hopkins-universitetet är Wolfowitz en hårdför intellektuell med akademisk bakgrund inom internationell politik och står nu nära maktens centrum i Washington.

Jag träffade honom djupt inne i Pentagons korridorer den tredje november när vallokalerna nyss hade stängts. Medan jag förberedde min bandspelare och Wolfowitz tuggade i sig en salad, kom en adjutant in och talade om att John Kerry hade erkänt sig besegrad. Ryktet gör gällande att Wolfowitz blir George W. Bushs nye nationale säkerhetsrådgivare.

RADEK SIKORSKI: Anser ni att er politik har vunnit en seger nu när president Bush har blivit omvald?

PAUL WOLFOWITZ: Jag tycker att det är väljarnas goda förstånd som har vunnit en seger. Amerikanerna förstår mycket väl att vi är i krig och de vill helt klart ha George Bush som landets ledare i detta krig. En punkt där presidentens goda opinionssiffror stod sig på ett dramatiskt sätt var antalet tillfrågade som tyckte att han är en starkare ledare än Kerry, jag tror det var dubbelt så många. En annan var att man kan tro på vad han säger, och att han själv tror på vad han säger. Detta var för övrigt den egenkap som gjorde Reagan så framgångsrik. Ame-

rikanerna vill veta var deras ledare står, de gillar inte sådana som låter opinionsmätningarna styra besluten. Det är nästan en demokratin paradox. Hur som helst kan man inte mäta om någonting är en framgång eller ett misslyckande förrän det är avslutat, och vi är mitt uppe i ett krig. Skulle ni ha betraktat landstigningen i Normandie som en seger?

SIKORSKI: Ska ni ta i med hårdhandskarna nu när valet är över?

WOLFOWITZ: Om ni menar Falluja, så har det stått klart en tid att experimentet i april (att de amerikanska befälhavarna lättade på belägringen av staden och överlät åt en ny irakisk styrka att slå ner upproret) inte skulle krönas med framgång. Men man bör känna till att presidenten var utomordentligt nog med att inte låta politiska hänsyn påverka beslut som gällde den nationella säkerheten. Jag är inte politiker, men jag skulle tro att det hade gagnat presidenten i valet ifall vi hade satt in en offensiv mot Falluja i oktober. Det viktigaste är dock att få med sig den irakiska regeringen, och jag tror man kan se att premiärminister Allawis talamod håller på att ta slut.

SIKORSKI: Ni tillhörde dem som fick rätt om kalla kriget. Men är det inte risk för att vi har dragit fel slutsats? Folket i Centraleuropa befriade sig med västerländsk hjälp därför att de ville ha demokrati. Men i länder som Kuba, där längtan efter demokrati råkar i konflikt med en starkare kraft, nämligen nationalismen, där har vi inte vunnit. Demokratin kan segra där vi inte har något nationalistiskt missnöje riktat mot USA. Om det här påståendet stämmer – hur ska det då tillämpas på Mellanöstern?

WOLFOWITZ: Jag är inte säker på att jag håller med. Ta de filippinska nationalisterna, till exempel, de är i viss mån USA-fientliga men det hindrar inte att de eftersträvar demokrati. Och den koreanska nationalismen är utomordentligt stark, men våra relationer med Korea är ändå betydligt bättre i dag eftersom vi stödde över-

gången till demokrati för tjugo år sedan, och vi belastas inte av att behöva hålla kvar en tyrann vid makten. Den arabiska nationalismen har överallt ett antiamerikanskt drag. Men arabiska demokrater är entusiastiska över vad president Bush har gjort.

SIKORSKI: Men USA stöder ju odemokratiska regimer i Egypten och andra länder. I vad mån rör det sig här om ett reellt projekt avsett att exportera demokrati till arabvärlden, och i vad mån är det ett led i ett propagandakrig i syfte att rättfärdiga det som görs i Irak?

WOLFOWITZ: Exportera demokrati är inte något bra uttryck. Vi försöker befria demokratin från det som klavbinder den. Det man skulle vilja hoppas är att vi kan uppmuntra regeringar att inleda reformarbete, eftersom det är bästa sättet att undvika den sortens katastrofer som annars kommer. Det är också betydligt svårare att ha att göra med inhemska tyrannier än med sådant förtryck som egentligen är en följd av en ockupation, som det var i Polen, eftersom samhällena då har hunnit bli korruperade i grunden. I det avseendet är Irak mer likt Serbien.

SIKORSKI: Storbritannien, Italien, Polen och Ukraina stöder USA med trupper i Irak, men deras hemmaopinioner är skeptiska.

WOLFOWITZ: En del av fientligheten bland européerna har sin grund i djupt rotade felaktiga föreställningar. En del vänsterakademiker påstår att kriget gäller olja eller Halliburton eller något annat befängt. Vissa ledande politiker har lagt sig till med samma sorts falska påståenden och demagogi. Om USA:s president hade talat lika ofta och lika kritiskt om Europa som vissa europeiska ledare talar om USA skulle det antagligen finnas betydligt mer av antieuropeiska stämningar här i landet än det faktiskt finns. Med tanke på vad USA offrade i Europa för sextio år sedan är det förvånande att inte fler européer tycker att irakierna eller afghanerna också har rätt att få detsamma. Jag blir förvånad när jag hör liberaler och socialister, både här

och i Europa, faktiskt påstå att Saddams fascistiska folkmördardiktatur borde ha lämnats i fred.

SIKORSKI: USA skulle ha vunnit starkare stöd i Europa om amerikanerna hade sagt att kriget inleddes av humanitära skäl – Europa godtog kriget mot Serbien med den motiveringen.

WOLFOWITZ: Men vi skulle aldrig ha fått femton röster i FN med den motiveringen. FN tvingade oss att gå på massförstörelsevapenlinjen, som är ett legitimt motiv. När president Bush först vände sig till FN framförde han tre argument. Det var terrorismen, massförstörelsevapnen och övergreppen mot det irakiska folket. Även när vi hade fått igenom FN-resolutionen kunde vi ha tryckt hårdare på det sistnämnda. Å andra sidan skulle inte syrierna ha röstat för en resolution som godkände ett avlägsnande av Saddam för irakiernas skull.

SIKORSKI: Storbritanniens toryledare, den "pro-atlantiske" Michael Howard, blev behandlad som luft av Vita huset därför att han dristade sig att kritisera Tony Blairs linje i Irakfrågan. Numera måste man alltså visa lydnad om man ska bli mottagen i Vita huset?

WOLFOWITZ: Om det var lydnad vi förväntade oss skulle vi inte ha några relationer alls med Europa. Vi brukar nästan alltid träffa politiker av alla schatteringar. Vi har nu i femtio års tid upprätthållit historiens mest framgångsrika allians. Den har haft sina sämre perioder. Vi befinner oss mitt uppe i ett krig som ännu inte är vunnit, och det är kärt och ingen tycker om krig. Jag kan förstå att folk är emot kriget även om de känner till alla fakta. Men jag tror ändå att friheten är en mäktig kraft som kommer att medverka till att det här löser sig. Friheten är också ett kitt som håller oss samman. Vem skulle för tio år sedan ha kunnat drömma om att en Natostyrka upprätthåller freden i Kabul för att Afghanistan ska kunna bygga upp en demokrati? Det finns mycket som är kreativt och bra.

SIKORSKI: Konservativa personer är skeptiska till projekt som syftar till att förändra människans natur. De är emot social ingenjörskonst i sitt eget land. Och ändå brinner ni av ideologiskt nit och snickrar på ett nytt statsskick för människor som är mycket olika oss. Finns det en motsägelse i detta?

WOLFOWITZ: Om man uttrycker det så, skapar man en motsägelse. Vi försöker inte ympa in vårt styresskick på folk som är olika oss. Vi försöker avlägsna det som fjärrar dem och hindrar dem från att få vad de vill ha. Och det är häpnadsväckande hur många som vill ha något som liknar det vi har i väst. Jag var biträdande utrikesminister för Östasien när vi från Reagan-administrationens sida första gången konfronterade Ferdinand Marcos. Då sa folk: "Vad håller ni på med? Vi kommer att få samma problem där som Carter fick i Iran." Men vi satte hård press på Marcos och Filippinerna, och jag tror att resultatet är bevis nog. Motsägelsen ligger i att påstå att vi tvingar våra idéer på folk ifall vi låter dem fritt välja sina regeringar. Jag minns en underbar stund på en konferens här i Washington när någon sa att det var arrogant av oss att pracka på arabvärlden våra värderingar, varpå en arab reste sig och svarade att det var arrogant att påstå att det var våra värderingar, när det i själva verket är universella värderingar.

SIKORSKI: Strax innan Irakkriget inleddes frågade jag en av era kolleger om det var värt att

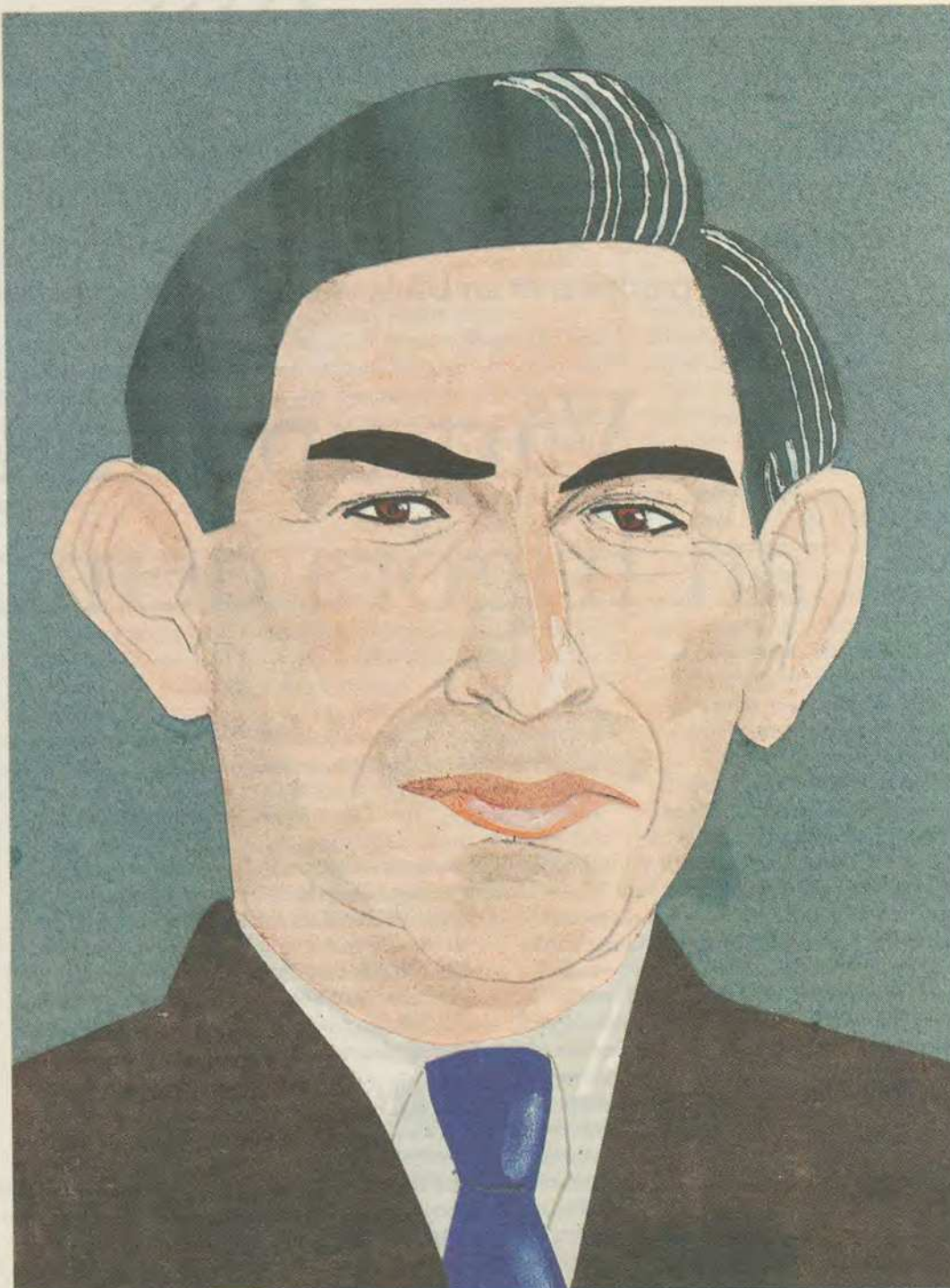

Illustration: Claes Jurander

"... någon sa att det var arrogant av oss att pracka på arabvärlden våra värderingar, varpå en arab reste sig och svarade att det var arrogant att påstå att det var våra värderingar, när det i själva verket är universella värderingar."

Paul Wolfowitz minns en underbar stund på en konferens i Washington.

vinna Irak om ni förlorade Europa. Han svarade att när vi vinner kommer de europeiska utrikesministrarna att springa benen av sig för att bevisa att de har stått bakom oss hela tiden. Men det har inte skett. Europa har inte förlikat sig. Är ni inte oroliga för att Frankrike politiskt sett håller på att vinna dispyten om Irak?

WOLFOWITZ: Det är alldeles för tidigt att avgöra vilken effekt en seger i Irak kommer att få, eftersom kriget fortfarande pågår. Och man kan inte fatta beslut om något så viktigt som vad man ska göra med Irak på grundval av opinionsmätningar. Till slut kommer ändå opinionen att rätta sig efter fakta.

SIKORSKI: Men Irakkriget har skapat en europeisk opinion som är antiamerikansk till och med i länder som gått med i kriget.

WOLFOWITZ: Jag är övertygad om att vi har många fundamentala intressen gemensamma med Europa, och att de till stor del också är grundade på gemensamma värderingar. I det långa loppet är det detta som kommer att göra sig gällande. Det reformarbete som president Bush främjar kommer att gynna Europa mer än USA. Om vi kan finna ett sätt att skapa den tvåstatslösning som presidenten vill ha för Israel och Palestina, kommer det att förändra våra relationer på djupet. Men vill man genomföra de förändringar som jag tror är nödvändiga kommer det inte att gå, ifall man tar alltför stor hänsyn till den minsta gemensamma nämnaren. På Balkan begicks till exempel en hel del övergrepp därför att folk på båda sidor om

Atlanten under en följd av år ville slippa att fatta obehagliga beslut. Och när de sedan till slut gjorde det och det gick bra – ja, vem kommer nu ihåg att européerna tyckte att amerikanerna i Clintonadministrationen bara ville styra och ställa?

SIKORSKI: Vad hade kunnat göras annorlunda i Irak? Vad säger ni så här i efterhand – och nu när valkampanjen är över?

WOLFOWITZ: Man har gjort stor affär av beslutet att hemförlova den irakiska armén. För min del tror jag dock inte att folk skjuter på amerikaner och spränger skolor i luften därför att vi hemförlovade armén. När folk pratar om varför det är så besvärligt som det är i Irak, börjar de och slutar alltid med en lista över vilka fel amerikanerna har begått. Ingen talar någonsin om fienden. Det är som om man skulle tala om varför Ardenneroffensiven var svår utan att nämna den tyska armén. Saddam Hussein slutade inte att bekämpa oss, åtminstone inte förrän han togs till fånga i december förra året. Al-Zarqawi kapitulerade inte när Bagdad föll. Han intensifierade krigsinsatserna.

Här finns mängder av organisationer som man aldrig har hört talas om i Europa och knappt ens i USA, organisationer som folk borde känna till. Vi har en M14-division från irakiska underrättelsetjänsten, den så kallade terroristbekämpningsdivisionen, som är specialiserad på kapningar, sprängattentat, kidnappningar och mord. Vi har M16-divisionen som finslipade nya sprängmetoder.

Många av dessa personer befinner sig i dag i Falluja och Ramadi i västra Irak där de tillverkar sprängladdningar. Vi har en man vid namn Abu Ibrahim som har ägnat 20 år åt att utveckla sådana metoder i Irak. Han kan tillverka sprängladdningar till och med i form av attraktiva väggdekorationer. År 1982 var han i färd med att stoppa bomber i resväskor på amerikanska flygplan. Förstår man inte att människor som har dödat, våldtagit, mördat och torterat i 35 år inte slutar med det utan tror att de kan segra – då förstår man heller inte vad det är vi kämpar mot.

SIKORSKI: Var det klokt att avfärda Nato när det ställde upp till USA:s försvar efter den 11 september?

WOLFOWITZ: Detta är en myt. Jag deltog i mötet, och rapporteringen om att vi skulle ha avfärdat Nato är helt enkelt felaktig. Jag tror att det i någon mån har sin grund i en känsla av att vi borde ha lagt fram en detaljerad lista över vad vi önskade att Nato skulle göra. Vi begärde inte mer eftersom vi ännu inte hade tänkt ut vad vi behövde. Men vi blev mycket glada över att Natos spaningsplan, AWACS, försvarade USA:s luftrum. Vi blev mycket glada över att man åberopade Artikel 5 i FN-stadgan. Vi stödde lord Robertson och allt han försökte göra. Och det kan knappast kallas att avfärda Nato när vi har fått alla dessa Natoländer att hjälpa till att trygga dagens Afghanistan. Å andra sidan visade det sig att när vi väl bad stater att hjälpa till just i Afghanistan, så bemödade sig de flesta att göra det. Somliga gör en hel del, särskilt nya Nato-medlemmar.

SIKORSKI: Ligger det fortfarande i USA:s intresse att stödja Europas integration eller bör USA behandla Europas stater var för sig?

WOLFOWITZ: För min del vill jag hellre betona hur vi förhåller oss till Europa än huruvida vi ska påverka Europas utveckling. Men det hindrar inte att vissa europeiska länder kan tänka

sig ett närmare samarbete med oss än andra kan. Och jag tror inte att vi nödvändigtvis behöver söka en minsta gemensamma nämnare i Europa. Ett exempel under den senaste tioårsperioden är Bosnien, där jag tror det var president Chirac som sökte förmå USA att göra mer, och vi till sist gav ett positivt gensvar.

SIKORSKI: Hur passar Tjetjenien in i kriget mot terrorismen?

WOLFOWITZ: Tjetjenien har legitima politiska intressen. Men att vissa av dem använder terrorism för att uppnå sina politiska mål gör det utomordentligt svårt för varje land som på allvar motsätter sig terrorismen. Och man måste kategoriskt fördöma grymheter som de som iscensattes i Beslan. Men att stödja en politisk lösning på konflikten i Tjetjenien anser jag inte är detsamma som att acceptera terrorism.

SIKORSKI: Hur skulle er önskemodell se ut när det gäller samarbete med Europa om Iran? Kan Europa bli den snälle polisen och USA den elake?

WOLFOWITZ: Den springande punkten är inte militär utan ekonomisk – precis som i Korea. Det som våra asiatiska partners kan göra för att få fart på Nordkorea ekonomiskt är betydligt mer än vad vi kan göra. Den iranska ekvationen är mer komplicerad och landet är öppet för politiskt inflytande på ett sätt som Nordkorea inte är. Europas stater har ett ekonomiskt inflytande över Iran som de skulle kunna utnyttja.

SIKORSKI: Skulle USA också kunna använda sig av morötter – till exempel genom att erkänna mullorna? Om USA:s mål är ett regimbyte så kan ni väl knappast klandra dem för att de försöker isolera sig genom att skaffa kärnvapen.

WOLFOWITZ: USA:s linje är att Iran måste sluta främja terrorismen, sluta eftersträva massförstörelsevapen och sluta sabotera fredsprocessen i Mellanöstern.

SIKORSKI: Och om de villkoren uppfylls så återupprättar ni relationerna?

WOLFOWITZ: En positiv sak med Iran är att det i det landet finns mer utrymme för politisk utveckling än i de flesta jämförbara diktaturer. Problemet är att man för några år sedan hade ett val där tre fjärdedelar av befolkningen röstade för oppositionskandidaten men valsegern inte ändrade regimen. Man kan dock tänka sig att Iran går i en riktning där de har en regim som respekterar invånarnas rättigheter och verkligen företräder dem.

SIKORSKI: Tänk er att ni vore en förnuftig utlänning och såg att USA:s underrättelsetjänst inte hade lyckats förhindra den 11 september, inte hade lyckats tillfångata Usama bin Laden och inte hade lyckats skaffa korrekt information om massförstörelsevapnen i Irak – skulle ni då lita på vad de sa om Iran eller Nordkorea?

WOLFOWITZ: En del av problemet är att folk både här i USA och i Europa har en benägenhet att blanda ihop spektakulära, tekniska underrättelser med underrättelser i allmänhet. Bara för att vi kan avläsa registreringsskyltar från yttre rymden tror folk att vi vet precis vad som pågår i Nordkorea eller Irak. Alla världens underrättelsetjänster, de ledande europeiska inräknade, tycks ha haft fel beträffande Saddams massförstörelsevapen. I själva verket kom en hel del av vår information från europeiska källor. Underrättelseverksamhet är till sin natur en osäker historia. Man måste fatta mängder med beslut

på synnerligen osäkra grunder. Sådan är kampen mot terrorismen. Om man läser Elfte september-kommissionens rapport får man det starka intrycket att det hela till stora delar fortfarande är obegripligt, trots att vi har gripit hjärnan bakom dådet (Khalid Sheikh Mohammed) och trots att vi har genomfört omfattande förhör. Det är alltså orimligt att begära att man ska kunna skaffa sig fullkomlig insikt i terroristnätverken. Man vill att ens underrättelsetjänst ska kunna hjälpa till så mycket som möjligt. Men vi måste skapa en värld där dessa nätverk inte får någon fristad.

SIKORSKI: Förr sågs USA:s president mer som den fria världens ledare än som president för ett enda land, och Amerika betraktades som ett välvilligt världsimperium. Efter den 11 september är USA begripligt nog mer patriotiskt, ja kanske rentav ett nationalistiskt land. Men blir inte priset för att få ett nationalistiskt amerikanskt imperium mycket högre än för ett samarbetsvilligt USA? Kuwaitkriget till exempel betalade sig, men Irakkriget är dyrt.

WOLFOWITZ: Er fråga förutsätter att vi vill styra ett imperium, men det finns inget USA-imperium. Se på Japan och Korea. Under kalla kriget tillhörde de detta så kallade imperium. Efter andra världskriget och Koreakriget gjorde vi tunga investeringar i länder som Japan och Korea, i deras försvar och ekonomi – det var knappast ett imperialistiskt åtagande. Jag hävdar att vi har haft enorm fördel av att dessa länder har styrka och förmåga att stå på egna ben. I dag bidrar de till resten av världen.

Vi har så mycket mer nytta av ett Japan som är en stark handelspartner än av ett svagt Japan. Om folk vill omdefiniera ordet imperium så att det betyder detta – då är det bara en lek med ord. Vi försöker inte härska över dessa länder i syfte att exploatera deras resurser. Vi försöker få dem att stå på egna ben, och vår erfarenhet säger oss att det är bättre för oss när de gör det.

Nu är vi tillbaka i det absurda i att säga att vi försöker pracka våra idéer på andra när vi vill hjälpa dem att bli demokratier. Det finns mer legitimitet i frågan om huruvida vi är beredda att leva med vad de producerar när de blir demokratiska. Det finns en osäkerhet om den demokratiska processen och det finns alltid en risk att dåliga människor blir valda. Men det är ett underligt imperium som bygger på en grundläggande mänsklig längtan att bli fri och välmående och få leva i fred. I den rådande historiska situationen finns det egentligen inga som tror att de kan frambringa en armé, en flotta eller ett flygvapen som kan mäta sig med USA:s. Och det borde kanalisera människornas konkurrenskraft till mer produktiva och fredliga strävanden.

SIKORSKI: Hur skulle ni vilja kröna er politiska bana?

WOLFOWITZ: Det är mycket viktigt att vinna kriget i Irak och sedan vinna freden som måste följa. Vi måste göra framsteg i presidentens breda satsning i Mellanöstern. Vi behöver konsolidera de stora framstegen i Afghanistan därför att vi har engagerat oss där – inte av eget val utan därför att extremisterna har valt det – i en kamp som kommer att fortgå i decennier. Jag hoppas bara att mina barn, när de en gång går igenom mina papper, ska säga: Jo, han hjälpte oss att slå in på rätt väg. ■

Artikeln publiceras i samarbete med den brittiska tidskriften *Prospect*. Den finns i en längre version på www.prospect-magazine.co.uk

Allt har sin tid. Bland samtidens uppburna ekonomer tillhör tullmurar de riktigt fula orden. Men länder som Tyskland, USA och Japan liksom de asiatiska tigerekonomierna har alla haft faser där protektionism skyddat en ekonomi som sedan blev stark. **Friedrich List** var tysken som under 1800-talets första hälft ledde debatten på andra sidan Atlanten.

Vägen till frihandel har gått över tullmurar

LARS MAGNUSSON

Professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet

DET ÄR INTE ALLDELES enkelt att förhålla sig neutral till Friedrich List (1789–1846). Han har gjorts till inspirationskälla för många skumma företeelser. Vissa betraktar honom till och med som en förelöpare till nazismen, en utpräglad anti-liberal nationalist. Det finns internationella Listsällskap som består av protektionister, antiglobalister och ekonomiska nationalist. Bland dem som definierar sig som anhängare av en social ekonomi (i motsats till den "vanliga" liberala nationalekonomin) kan List hållas för att vara en föregångare till en rad tyska historiska ekonomer såsom Wilhelm Roscher och Werner Sombart. Även dessa tog avstånd från den neoklassiska nationalekonomin och betonade statens väsentliga roll i den ekonomiska utvecklingen.

Men List kan också betraktas med andra ögon. Han var inte bara född samma år som den franska revolutionen bröt ut – han kan också ses som en upplysningsman och modernist. Att han skulle ha kunnat hyllas av nazister och reaktionärer är svårt att förstå. Visserligen är det sant att han var tysk patriot enligt 1848 års innebörd av begreppet, men den hållningen delade han med många andra, bland andra de inte så obekanta omstörtarna Karl Marx och Friedrich Engels. Att han var protektionist och ekonomisk natio-

nalist i ordens nuvarande betydelse kan, som vi skall se, också ifrågasättas. Men det är uppenbart att Friedrich List fortfarande är en farlig man. Både positiva ord och avståndstaganden kan missförstås. Risken för missförstånd gör det högst angeläget att lyfta fram den verkliga Friedrich List ur myternas skugga.

LIST VAR FÖDD I den oansenliga staden Reutlingen i sydvästra Tyskland. Redan tidigt knöts han som byråkrat till det furstliga hovet i Württemberg. Han blev professor i ekonomi och förvaltningslära i mycket unga år. Det väckte viss sensation när den unge List år 1824 blev dömd till fängelse för omstörtande verksamhet. Orsaken var att han agiterat för en tullunion mellan olika tyska stater, inklusive Württemberg.

Frågan om en alltysk tullunion (*Zollverein*) hade kommit upp på den politiska dagordningen efter Napoleontiden och den franska ockupationen av Rhenlandet. Särskilt för de liberala och progressiva tyskarna – med sympatier för upplysning och den franska revolutionens idéer – framstod enandet av de

många tyska småstaterna längs Rhens stränder som en gudasänd gåva. Självklart var man samtidigt tyska patrioter och ville göra slut på den franska ockupationen, men man såg fördelarna med Napoleons enhetsarbete som faktiskt kunde uträtta vad den tyska liberalismen inte förmått. Särskilt framstod de ekonomiska fördelarna av en större tysk enhet som avsevärda. De nära nog medeltida förhållandena i Tyskland var ökända vid denna tid. I Frankrike liksom på andra håll i Europa hade 1600-talet fört med sig

reformer som skulle leda till att en statlig ekonomisk ram för ekonomin skapades. I Sverige kan Axel Oxenstierna ses som en reformator i denna anda. I Frankrike var det Jean-Baptiste Colbert som under beskydd av solkonungen Ludvig XIV införde ett statligt manufakturväsende och en mer-

kantilistiskt färgad utrikeshandelspolitik med protektionistiska drag, detta samtidigt som han förbättrade landets hamnar, vägar och postväsende.

I det tyska området rådde dock i början av 1800-talet fortfarande rena medeltiden. Här hade varje småstat egna valutor och en egen lagstiftning för ekonomin, exempelvis när det gällde tullar och handel. När en vara skulle fraktas längs Rhen från Nordsjön till Basel måste

den lastas om och förtullas ett stort antal gånger. Det var detta som föranledde agitationen för en tysk tullunion. Det var för dessa djärva idéers skull som den unge List skulle sättas i fängsligt förvar.

Men innan arresteringsordern verkställdes hade List lyckats fly ut ur landet. Efter att ha irrat runt i Europa emigrerade han år 1825 till USA. Han försökte att under en kort period slå sig på jordbruk, men misslyckades gravligt. Därefter sökte han sin lycka som skribent och agitator. Han flyttade till Philadelphia och blev medlem av det protektionistiska Pennsylvania Society for the Promotion of Manufactures and Mechanic Arts. Philadelphia var under detta skede USA:s främsta industristad tillsammans med Boston. Framför allt fanns här en omfattande småskalig textilindustri: tusentals vävare och spinnare slamarade vid sina enkla maskiner i staden. Omsättningen på företag var stor, och det var därför knappast märkligt att Philadelphias näringsidkare hade en protektionistisk inställning. De såg Manchester i England som sin värsta fiende. En fri import av engelska textilier hotade deras själva existens, hette det, och orsaken till oron var säkerligen befogad. Teknologiskt och organisatoriskt låg den brittiska textilindustrin långt före omvärldens konkurrenter under 1820-talet. I Manchester användes vattenkraft och ångmaskiner för att driva spinn- och vävstolarna. Ännu viktigare var den omfattande användningen av den

Men det är uppenbart att Friedrich List fortfarande är en farlig man. Både positiva ord och avståndstaganden kan missförstås.

effektiva spinnmaskinen spinning jenny och den större skalan i produktionen.

I den unga staten USA var läget ett annat. För att skydda sig förespråkade Philadelphiaborna därför skyddstullar, och när List anlände till staden var frågan om protektionism kontra frihandel också ett högtaktuellt diskussionsämne i den amerikanska politiken. Inför presidentvalet 1827 samlades Pennsylvanias elektorer till ett konvent i Harrisburg. På uppdrag av sin organisation lät List publicera tolv öppna brev i *Philadelphia National Journal*. Inför Harrisburgkonventet sattes dessa texter samman till en pamflett med den lockande titeln "Outlines of a New System of Political Economy". Pamfletten sålde i stora upplagor och gjorde List känd för en bred publik, och han uppträdde sedan som talare vid en rad valmöten och sammankomster. På så sätt seglade List upp som en ledande ideolog för industriintresset i Philadelphia.

Det är inte helt enkelt att förstå hur den unge tysken så snabbt kunde göra sig ett namn i USA. Hans förståndsgåvor var det visserligen inget fel på, men detta räcker knappast som förklaring. Inte heller räcker det med att hänvisa till hans omvittnade förmåga att trollbinda och entusiasmera en publik. Kring hans person fanns också en romantisk aura som gick att exploatera: han var ju en landsflyktig professor som kastats ut från det gamla reaktionära Tyskland på grund av sina omstörtande idéer. Det står klart att List sågs både som en liberal politiker med radikala idéer och som protektionist. Hur detta kan gå ihop är kanske svårsmält för en modern människa, men vid denna tidpunkt var en sådan kombination ingenting ovanligt, i synnerhet inte i USA.

BÅDE PHILADELPHIAS protektionister i allmänhet och List i synnerhet hämtade inspiration från Alexander Hamilton, en av USA:s grundlagsfäder och samtida med Washington, Madison och Franklin. Under 1790-talet hade Hamilton haft det besvärliga uppdraget att få USA:s ekonomi på fötter efter årtionden av befrielsekrig och den handelsbojkott som därefter följde från det forna moderlandet England. Framför allt var han inriktad på att etablera manufakturer och industrier i landet. Detta var delvis av nödvång eftersom Englands bojkott och handelsblockad tvingade fram en inhemsk tillverkning av kläder och andra förnödenheter (liksom gevär och fartyg).

Inför en kongress lade Hamilton år 1791 fram sitt program som senare kom att bli beryktat som "The American System". Han inledde programmet med en rad principiella formuleringar som visade att han

Friedrich List. Hemma i Tyskland försökte List skapa en tysk tullunion för att underlätta frakter. Det hamnade han i fängelse för. Foto: AKG-images

var påläst i den tidens ekonomiska och filosofiska debatter. Inte minst åberopade han Adam Smith till stöd för sina tankar och praktiska förslag, men han tolkade den store skotten på ett sätt som i dag förefaller något märkligt. Numera åberopas Smith förstås som en ledande anhängare av frihandel; till viss del är detta riktigt och Hamilton erkänner också detta. Men vi vet också att Smith kunde tänka sig många undantag från frihandel, någon doktrinär Manchesterliberal var han sannerligen inte. Framför allt kunde han tänka sig vissa protektionistiska inslag om detta låg i nationens intresse. Han kunde till och med beskriva Englands starkt protektionistiska navigationslagar (som styrde sjöfarten på engelskkontrollerade hav) från mitten av 1600-talet som "något av det visaste som tänkts ut av en engelsk statsman". Visserligen fanns det en obönhörlig historisk logik i utvecklingen av en friare handel, men denna skulle ta lång tid att förverkliga. Att inom en hundraårsperiod tänka sig en fri utrikeshandel var lika osannolikt som att Thomas Mores Utopia skulle bli en realitet i England, skriver Smith sarkastiskt.

För Hamilton gick det alltså

mycket väl att förena Smiths allmänna liberalism med en viss form av protektionism. Han menade att för unga stater gällde något annat än för de gamla och etablerade: i de förra kunde det under en viss tid behövas skyddstullar för en etablering av en industriell bas. Av naturliga skäl var nytillkomna industristater långt mera sårbara än gamla, eftersom man ännu var underutvecklade och behövde skydd.

Det står klart att List sågs både som en liberal politiker med radikala idéer och som en protektionist.

Hamilton var alltså på så vis fader till något som under 1800-talet kom att benämnas "det amerikanska systemet". Till skillnad från i Storbritannien var en majoritet av de amerikanska ekonomerna positiva till skyddstullar och en mera protektionistisk politik med syfte att etablera nya industrier. De åberopade gärna Smith och andra engelska liberala ekonomer av den klassiska skolan, men de förbehöll sig samtidigt rätten att kritisera dessa auktoriteter på vissa punkter. USA var annorlunda än England, hävdade de, man låg efter i utvecklingen. För att hinna i kapp måste man delvis föra en annan politik. Den brittiska frihandelspolitiken utmålades som moraliskt högstående, men enligt Hamilton var den också ett uttryck

för ett egenintresse. För Philadelphias textiltillverkare var det en självklarhet att briterna förespråkade frihandel: den hävdades hjälpa den gamla kolonialmakten att i kraft av sitt teknologiska övertag upprätthålla sin ekonomiska dominans och sitt försprång.

Detta var alltså det tankegods som List kunde bygga vidare på. Under några år fortsatte han sin verksamhet som ledande ideolog i Philadelphias industrikretsar, men han var en rastlös person och vid mitten av 1830-talet befann han sig åter i Europa. Under de närmaste åren hankade han sig fram som fri publicist och försökte förgäves skaffa sig en politisk position någonstans i Tyskland. Hans läggning åt det visionära och storslagna hållet stod sig. Han skrev runt till de tyska furstehoven och förespråkade byggandet av järnvägar med sig själv som projektledare, och han argumenterade för att Det nya kommunikationsmedlet skulle revolutionera ekonomin och skapa en bas för en stark statsmakt. Det skulle inte minst kunna fungera som grund för ett mera omfattande politiskt enhetsverk i Tyskland. Men någon större framgång i sina försök skördade List alltså inte. Han blev alltmer desillusionerad och tog sitt eget liv 1846. Det var bara två år till revolutionsåret 1848.

DET ARBETE som gjort List mest känd hann dock komma ut medan han ännu var i livet. År 1841 publicerade han *Das nationale System der politischen Ökonomie*, som till stor del är en utvidgning av den amerikanska pamfletten från 1827. Men List går nu längre och utmejslar en generell och mer sammanhängande teori om ekonomisk utveckling. Det är framför allt två teser som haft stort intresse för eftervärlden. Den första av dessa kan man nysta upp genom att ta sin utgångspunkt i det begreppslika motsatsparet "kosmopolitisk ekonomi" och "politisk ekonomi", som List genomgående använder. Enligt List har Adam Smith svarat för den perfekta teorin om den kosmopolitiska ekonomin. I en värld av jämbördiga stater gäller fullt ut den arbetsdelningens princip mellan länder som Smith lägger fram i *Wealth of Nations* (1776). Genom att tillåta fri handel mellan jämlikar kan varje nations respektive skicklighet utnyttjas till fullo. Samma sak som gäller inom en enskild stat eller nation gäller alltså även i relationen mellan länder. Inhemska tullar och regleringar, sådant som List kämpade emot i sin ungdom, är bara till hinder för välstånd och tillväxt. Men List sträcker sig längre än så. Länder som handlar fritt med varandra bekräftar inte varandra, säger han helt i enlighet med Kant och moderna liberala

teoretiker. Den universiella freden förutsätter fri handel och ett fritt utbyte. Och vad han har att säga om krigets fasor ligger så långt borta från nazism och reaktionär politik som det bara kan: "Historien lär oss att närhelst individer är engagerade i krig med varandra så är välståndet som lägst, och att ett sådant välstånd bara kan öka i samma mån som den mänskliga endrårten växer."

Problemet är enligt List att nationerna i det aktuella läget inte var jämlika. Det är en stor skillnad mellan utvecklade och mindre utvecklade länder (han kallar dem "jordbrukande" och "industriella" länder). Adam Smiths skola av ekonomer blandar samman det som faktiskt är med det som ännu inte existerar, nämligen ett slags förenta stater av jämbördiga länder. Alltså måste det finnas en "politisk ekonomi" innan det finns en "kosmopolitisk ekonomi". Politisk ekonomi är läran om hur underutvecklade länder skall kunna komma ifatt de mera utvecklade. Det mest verkningfulla medlet i detta sammanhang är skyddstullar, hävdar List. Det är utslag av en falsk kosmopolitism när Smith och hans efterföljare propagerar för en totalt fri världshandel. Det gynnar bara de redan starka, som i kraft av sitt försprång kan konkurrera ut de svagare och för evigt se till att de förblir jordbrukande stater.

För att belysa vikten av en övergång från jordbrukande till industriell nation utvecklar List sin andra viktiga idé: skillnaden mellan "värde" och "förmågan att producera värde". Ett lands ekonomiska styrka ligger inte bara i den mängd

varor som finns tillgängliga för konsumtion vid en given tidpunkt, den består i ännu högre grad i förmågan att i framtiden kunna producera värden eller i den uppsättning av produktionskrafter som en nation äger.

Det visar sig vara ett grundläggande fel att som Smith och hans efterföljare bara lägga vikt vid skapandet av materiella värden. De kan till och med kalla annan produktion eller konsumtion för "improduktiv", skorrar List. Men i själva verket består en nations rikedom också i sådant som en högt utbildad befolkning, en väl utbyggd infrastruktur samt goda lagar och förordningar. Inte minst betonar List här betydelsen av det som senare har kommit att benämnas humankapital. En industriell nation skapar inte bara mera materiella värden, den förbättrar också jordbruket, som genom samarbetet med industrin blir alltmer produktivt. I än högre grad innebär en diversifierad industriell ekonomi som vilar på arbetsdelningens princip en ökning av humankapitalet (vilket också Smith framhöll). Därför är industristaten inte bara rikare i materiell mening vid en viss tidpunkt, utan den äger mycket större produktiva krafter för en fortsatt tillväxt och utveckling, framhåller han.

Mot denna bakgrund bör varje framåtsträvande stat se till att upprätta industrier och upprätta en modern ekonomi. Detta har upplysta statsmän i Europa förstått sedan 1600-talet, inklusive de engelska. Alltså är statens synliga hand viktig för att skapa tillväxt. Att hålla tillbaka en sådan strävan med argument om en fri handel till varje

pris är ett utslag av hyckleri, skriver List.

SÅ LÅNGT ALLTSÅ Friedrich List från 1841. Det är uppenbart att flera av hans idéer sedan dess har kommit till användning och ältats fram och tillbaka. För det första gäller det förstås hans teori om den unga nationens behov av skyddstullar. Som redan framgått var idén inte på något sätt ny, men den utvecklades kraftfullt av List. Också många konventionella ekonomer har haft svårt att komma förbi honom på denna punkt; redan John Stuart Mill kunde vid mitten av 1800-talet medge att det i undantagsfall fanns skäl att införa skyddstullar. Även den ekonomiska historien tycks peka i samma riktning. Det är uppenbart att skyddstullar, liksom andra statliga regleringar, spelat en viktig roll för att inleda framgångsrika ekonomiska utvecklingsprocesser. Det gäller inte minst Tyskland och USA men under 1900-talet också det japanska undret, de asiatiska tigerekonomierna, Brasilien och Kina.

Givetvis har radikala kritiker av frihandel haft nytta av List. Många av de argument som han lade fram redan i början av 1800-talet har senare kommit att upprepas av teoretiker och politiker som förespråkare för importsubstitution som ett medel att skapa tillväxt i underutvecklade länder. Uppenbarligen tog

Getúlio Vargas Brasilien och Juan Peróns Argentina starkt intryck av Lists läror. Här kan även nämnas de radikala latinamerikanska ekonomer som efter 1945 samlades inom ramen för Economic Commission of Latin America (ECLA) i Chile, liksom svensken Gunnar Myrdal. I deras spår uppträdde ännu radikala efterföljare i form av den så kalla-

de beroendeskolan, som blandade marxism och ekonomisk nationalism i en salig röra. Det är uppenbart att den moderna diskussionen kring utveckling och underutveckling sedan 1960-talet hämtat idéstoft från List och den amerikanska skolan.

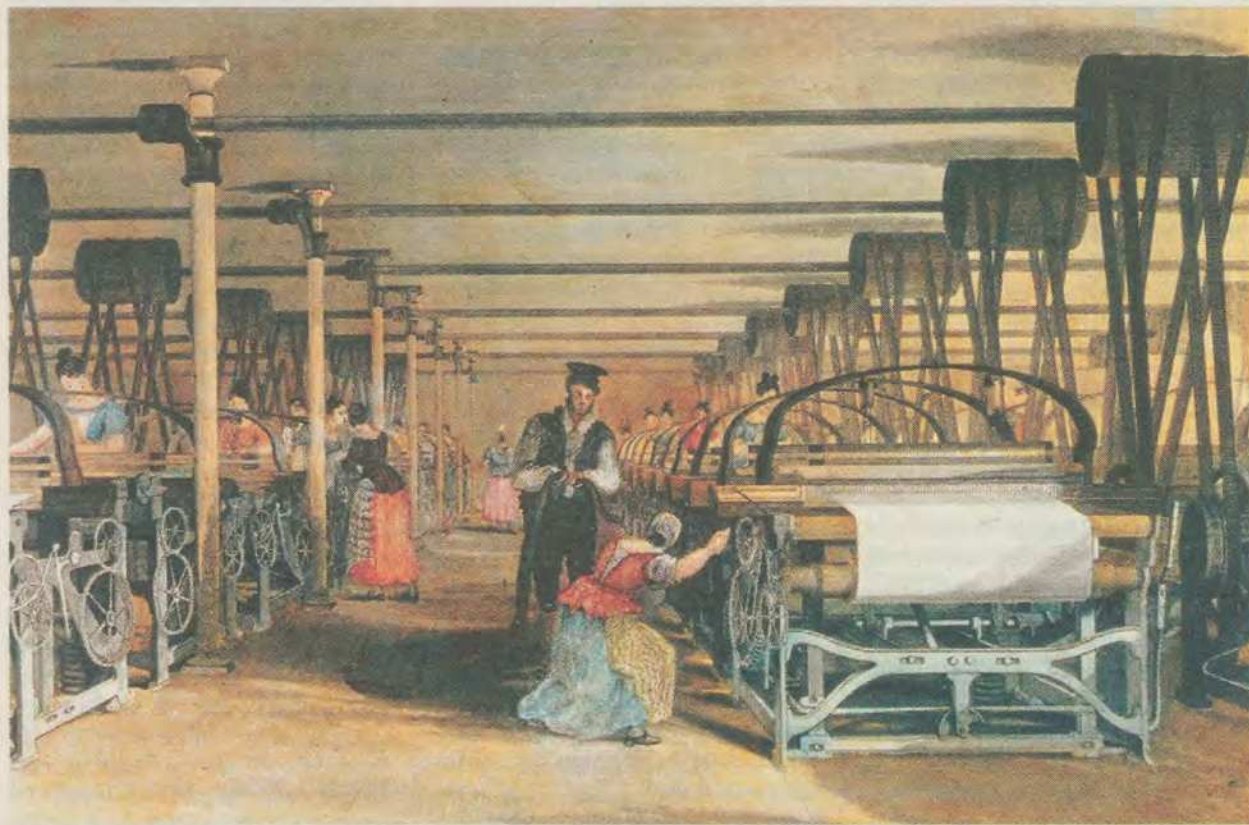
För det andra: Lists betoning av produktivkrafternas betydelse liksom makten och styrkan hos de mera utvecklade industriella

ekonomierna har fått en renässans på senare år. Den "nya handelsteori" eller "strategiska handelsteori" som utvecklats av sådana som den välbekante amerikanske ekonomen Paul Krugman betonar betydelsen av att vara stor och äga teknologiska försteg framför sina konkurrenter. En redan tillkommen arbetsfördelning mellan länder tenderar gärna att permanentas. De länder som är stora på ett visst exportområde förblir ofta stora. Modern ekonomi förklarar detta genom att betona hur viktig stigande skalavkastning tycks vara i de reellt existerande ekonomierna, det vill säga att det just är bra att vara störst, eller så betonar man betydelsen av den lokala miljön och att industri trivs bra i kluster. Många företag inom samma eller liknande branscher kan helt enkelt dra fördelar av varandra om de är placerade i samma lokala miljö.

Till sist har också sådana som nobelpristagaren Joseph Stigler gjort gällande att existensen av så kallad asymmetrisk information – det vill säga att information är en knapp vara som är ojämnt fördelad – har stor betydelse för ekonomisk potens och tillväxt.

Vi är då nästan tillbaka vid List och hans betoning av hur svårt det är för en mindre utvecklad ekonomi att hävda sig mot en industriell ekonomi som sitter inne med en mycket större mängd av information i sitt humankapital. Det betyder att Stiglers teori om asymmetrisk information är ytterst relevant. Mot denna bakgrund är det kanske inte så konstigt att världen är en så ojämlig plats att vistas i som den nu faktiskt är. Detta visste List och därför kan han fortfarande vara värd att ta del av i dag.

Lists betoning av produktivkrafternas betydelse liksom makten och styrkan hos de mera utvecklade industriella ekonomierna har fått en renässans på senare år.

Teknikförsprång 1834. Spinning jenny gav England fördelar framför USA. Friedrich List försvarade amerikanska tullmurar till skydd för textiltillverkningen. Gravyr av Thomas Allom (1804–1872).

Foto: Bridgeman Art/IBL bildbyrå

Starka staket ger goda grannar

ESSÄ/ Säkerhet i Mellanöstern. Israel måste lämna tillbaka de ockuperade områdena och bygga en barriär för att skydda sina medborgare mot terrorismen. Men även i ett sådant läge krävs avancerade och innovativa lösningar i det militära försvaret för att landet ska kunna motstå angrepp från sina fiender i regionen.

Ar Israels dagar räknade? Landets moral undergrävs och dess resurser urholkas i en fruktlös kamp. Sedan det andra palestinska upproret inleddes i oktober 2000 har Israels ekonomiska ställning försämrats i förhållande till vissa arabländer och ännu mycket mer i förhållande till andra utvecklade länder.¹ Förlusterna i människoliv ökar också. Antalet dödsoffer är redan större än i juniorkriget 1967 som ledde fram till ockupationen. Även om den israeliska militären "vinner" konflikten betyder det bara att fiendtligheterna ställs in tills vidare. Värst av allt är att en allt djupare klyfta mellan högern och vänstern hotar själva det israeliska samhället med upplösning.

Har Israel tur kan ockupationen avslutas efter förhandlingar och överenskommelser. Annars kanske tillbakadragandet måste ske ensidigt och situationen på den palestinska sidan får bli som den blir. Men även om förhandlingsalternativet blir aktuellt kommer israelerna att behöva inrätta sitt försvar för att kunna möta värsta tänkbara attack från palestinierna och de arabiska grannländerna (inräknat sådana "avlägsna" fiender som Iran och Libyen) eller från alla tillsammans. Hur skulle ett sådant försvar kunna se ut och framför allt: är det över huvud taget möjligt?

Låt oss utgå från de geopolitiska förhållanden som danade Israels försvar före kriget 1967. Då var landet så långt och smalt att nästan ingen punkt på kartan låg mer än 50 kilometer från närmaste fiendliga gräns. Från den arabiska staden Kalkiliya till Medelhavet var det bara 15 kilometer. Landets ekonomiska centrum Tel Aviv var hotat av jordanska trupper 25 kilometer österut och av egyptiska trupper som ockuperade Gaza 65 kilometer söderut. Huvudstaden Jerusalem låg längst in i spetsen av en triangel, på tre sidor omgiven av jordanskt territorium. I norra Israel ockuperade syrierna Golanhöjderna och använde dem som bas för trakkasserier mot israeliska bosättningar i Jordandalen, och i de centrala delarna låg kustslätten blottad för jordanierna. Överallt dominerade Israels fiender.

Ändå skulle kriget 1967 visa att läget inte var hopplöst. Ta till exempel egyptiernas fästningsverk i Rafa. När det väl var forcerat, vilket skedde både 1956 och 1967, kunde Gazaremsan, som på de flesta håll bara är 15 km bred, lätt skäras av från Sinai och bli till en fälla för de styrkor som befann sig där. Situationen på Västbanken var likartad. Jordaniernas kontroll över den gav dem ett starkt utgångsläge om de ville skära av Jerusalem och invadera Israel från öster. Å andra sidan utgjorde Västbanken i sig en inbuktning in på israelisk mark. Det var därmed lika lätt för israeliska styrkor från norr och söder att skära av området som det var för jordanska att dela Israel på mitten. Den eventuella motståndare som skickar sina styrkor genom Jordanien ut på Västbanken så länge Israels styrkor är intakta gör den i själva verket till en slaktbänk.

Händelseutvecklingen skulle komma att visa att det var på den strategiska och storstrategiska nivån, inte den operativa, som Israels fiender fick sitt största övertag. Israels befolkning var liten, och eftersom landet inte hade något strategiskt djup tog israelerna en

Av
Martin
van Creveld
Militärhistorier
vid Hebreiska
universitetet
i Jerusalem

Översättning:
Inger Johansson

mycket större risk genom att gå ut i krig. Man var helt beroende av att kunna mobilisera soldater och ett krig skulle med säkerhet skada ekonomin, oavsett i vilken skala det bedrevs. Med andra ord måste ett krig bli kortvarigt och därmed var man tvungen att gå till offensiv. Samtidigt fanns det gränser för vad en offensiv skulle kunna åstadkomma. Detta berodde dels på att alla fiendeländer hade betydligt större befolkning och större territorium, dels på att fienderna i viss utsträckning var skyddade mot totalt nederlag av stormakterna (Sovjet skyddade Egypten och Syrien, USA skyddade Jordanien). Det betydde att de lättare kunde gå ut i krig, vara krigförande längre och riskera mindre genom att göra det. För Israel kunde det första förlorade kriget också bli det sista.

Men dessa fördelar för araberna neutraliserades i stor utsträckning av andra faktorer. Den främsta var den exceptionellt starka motivation som genomsyrade det israeliska samhället och armén. Vidare var det kärnvapnen. Beslutet att utveckla kärnvapen torde ha fattats i mitten av 1950-talet.² De var färdiga att sättas in 1967 och arabstaterna hade absolut ingenting att sätta emot. Motivationen spelade en framträdande roll i Israels seger 1967. Kärnvapnen borgade rätt säkert för att den judiska staten skulle ha överlevt även om motivationen inte hade räckt till en seger.

Krigsförloppet visade alltså på ett mycket spektakulärt sätt att det var utomordentligt svårt att försvara Israel inom landets dåvarande gränser – men långt ifrån omöjligt. Det berodde på att geografien är som tiden, den verkar för den sida som använder den bäst. Men det berodde också på att Israel, trots att landet hade mindre resurser än fienderna, hade fördelar som gjorde att man kunde utnyttja de resurser som faktiskt fanns. När det blev dags att gå ut i krig var Israel och dess armé som en hoptryckt fjäder. Det enda som behövdes för att de skulle slå till med förödande kraft var att trycka på avtryckaren.

OM MAN TÄNKER SIG att Israel skulle dra sig tillbaka till de gränser som fanns före 1967, eller så nära dem att det inte gjorde någon skillnad, hur skulle det påverka de just nämnda förhållandena? Före 1967 stod Israels geografiska och demografiska resurser i skuggan av grannländernas. Efter 1967 hade territoriet tredubbats men överskuggades likafullt av grannländerna. Likadant var det med de demografiska resurserna. Visserligen stod de israeliska styrkorna nu betydligt närmare tre arabiska huvudstäder – Kairo, Amman och Damaskus – av vilka den tredje befann sig inom tämligen överkomligt anfallsavstånd. Men man ska inte överdriva det förändrade lägets betydelse. Som invasionen av Libanon 1982 skulle visa var det ingen fördel för Israel att ockupera en fiendes huvudstad. Och även om man gjorde det skulle man inte kunna diktera freden. Att kontrollera de ockuperade områdena blev med andra ord inte till någon hjälp mot det storstrategiska handikapp Israel kämpar med. Omvänt kommer handikappet inte att förvärras nämnvärt om Israel lämnar tillbaka dessa områden.

Så har vi den militära nivån. Krigföring i början av 2000-talet kan delas in i tre slag eller delar. Den första är gerillakrigföring

¹ Enligt forskning av R. Melnik redovisad i den hebreiskspråkiga veckotidningen *Yediot Aharonot* den 29 november 2002, s. 12–13.

² Om Israels kärnvapenprogram och dess historia, se A. Cohen, *Israel and the Bomb*, Columbia University Press 1998.

eller terrorism. Den andra är konventionella operationer, markstrider som bedrivs mellan reguljära, uniformerade styrkor, med flygunderstöd och med marina enheter när så blir aktuellt. Den tredje är långdistansshot med flyg och missiler som kan slå ut ett lands militära och civila infrastruktur. Hit räknas också möjligheten att utrusta sådana missiler och flygplan med massförstörelsevapen.

FRÅN ISRAELISKT PERSPEKTIV är gerillakrig och terrorism inte något nytt. Man skulle kunna påstå att båda sorterna fanns och måste hanteras långt före staten Israels tillkomst 1948. Särskilt under åren fram till och med 1956 vållade terrorister betydande skador. Åren mellan 1957 och 1967 blev betydligt fredligare, men mot slutet av perioden gjorde terrorismen sig gällande på nytt. Med ockupationen av Västbanken och Gaza 1967 ställdes stora skador palestinska araber under israelisk överhöghet, och ju längre tiden gick desto mer ofördelaktig blev den demografiska obalansen. Motståndet mot ockupationen, både civilt och väpnat, inleddes nästan omedelbart. Ändå gick det tjugo år innan den första intifadan bröt ut. Varför den låt vänta på sig så länge är en intressant fråga som dock inte kan behandlas här. Israels misslyckande med att slå ner den första intifadan öppnade för Osloöverenskommelsen 1993. När den i sin tur inte ledde till det ursprungliga målet, fullständig fred och upprättandet av en palestinsk stat, kom den andra intifadan som en direkt följd.

Den andra intifadan blev för Israel betydligt svårare än den första, både i fråga om dödsoffer, förödelse, direkta kostnader och uteblivna intäkter. Säkerhetsstyrkornas insatser har reducerat antalet framgångsrika terroristattacker men inte gjort slut på dem. De har heller inte knäckt de palestinska strävandena att bli ett fritt folk i en egen stat. I början av 2004 hade terrorismen blivit ett existentiellt hot, inte så mycket på grund av den faktiska skadegörelsen som på dess inverkan på det israeliska samhället.

Enda sättet att värja sig mot terrorismen är att bygga en mur. En av mina lärare brukade säga att allt har en gräns och varje gräns kan undergrävas men att historien visar att murar fungerar, om inte för alltid och hundraprocentigt, så ändå långsiktigt och i mycket stor utsträckning, och kanske mer av psykologiska än av militära skäl. Kinesiska muren utestängde inkräktare i århundraden, liksom romarnas limes. I vår egen tid fungerade Berlinmuren så väl att den krutdurk som kunde ha utlöst ett tredje världskrig blev en av jordens fredligaste platser. Stängslet som skiljer Nordkorea och Sydkorea åt har fungerat i femtio år, och den som skilt grekcyprioter från turkcyprioter har fungerat i trettio år. Också längs Israels nordgräns mot Libanon fungerar stängslet. Där avlossas nu färre skott på ett år än vad som förr avlossades på en vecka.

Låt oss anta att man bygger ett sådant stängsel, eller en mur, utrustar den med moderna avkänningssystem och bevakar den väl. I så fall blir den givetvis mycket enklare att försvara om den inte patrulleras av israeliska styrkor på båda sidor utan bara på den ena. Ett israeliskt tillbakadragande från de ockuperade områdena kommer inte automatiskt att leda till att man faller i varandras armar, undertecknar ett fredsfördrag och lever lyckliga i alla sina dagar. Däremot kommer det att eliminera den allt över-skuggande orsaken till friktionen, nämligen själva ockupationen. Och som engelsmännen säger: bra staket ger goda grannar. De vanligaste formerna av terrorism – knivdåd, krypskytte och sprängattentat – kommer också att upphöra omedelbart.

Palestinierna skulle säkerligen fortfarande kunna slänga i väg skott mot israeliska mål. Men även om de importerar betydligt fler och tyngre vapen än dem de nu har, kommer de att erkänna att Israels eldkraft är tusen gånger starkare än deras. Med tanke på den nästan ofattbart vida ekonomiska klyftan mellan de båda sidorna bör Israel kunna behålla sin överlägsenhet under över-skådlig framtid. Ett annat skäl till detta är att palestinerna på Västbanken kommer att bli geografiskt isolerade. Omgivna av Israel på tre sidor kommer de bara att ha gemensam gräns med Jordanien. Och Jordaniens nuvarande ledning har lika mycket eller mer att frukta av palestinerna än vad israelerna har. Den gör och kommer att göra vad den kan för att begränsa inflödet av vapen till Västbanken. Skulle ledningen störtas kommer en stat med utbredning på båda sidor om Jordan fortfarande att vara hopplöst underlägsen Israel i militärt avseende. Vad Gaza beträffar är det liktydigt med självmord att stationera en armé där. Oavsett vilka palestinska ledare som tar över kommer de med all sannolikhet

att erkänna dessa förhållanden och mer eller mindre hålla fred. Om inte råder det inget tvivel om att Israel då – efter att ha befriat sig från ansvaret för den ockuperade befolkningen – vet vad som måste göras.

Men detta är de minsta fördelarna med en mur. För närvarande är ett av Israels mest svårlösta problem landets egna arabiska medborgare. De är omkring en miljon människor som sakta men säkert är på väg att radikaliseras. Delvis är detta en frivillig process som har sin grund i den sympati de känner för bröderna på andra sidan Gröna linjen, och i många fall förstärks den av släktband. Delvis är den ofrivillig, en följd av tvånget att dagligen och stundligen behöva utstå och förödmjukas av den misstänksamhet som riktas mot dem, låt vara av begripliga skäl. Israels egen under-rättelsetjänst har ofta varskott regeringen om att dessa araber nu håller på att dras in i konflikten.

Från humanitär synpunkt är det inte särskilt tilltalande med en mur som skiljer israeliska araber från dem som bor på Västbanken och i Gaza. Men en mur skulle med tre fjärdedelar reducera den arabbe-folkning som Israel måste klara av. Jämfört med den egna judiska befolkningen skulle andelen araber under israelisk överhöghet minska från ett förhållande på nästan en till en till omkring en på fem, vilket vore mer lätthanterligt. Sett från militär synpunkt ter sig alltså byggandet av en mur och ett tillbakadragande som ett vettigt svar på de flesta, om än inte alla former av palestinsk terrorism, samtidigt som det skulle undanröja huvudorsaken till just terrorismen. Sett från militär och politisk synpunkt är en sådan åtgärd troligen det enda möjliga sättet att hindra terrorismen från att sprida sig och rädda Israel från landet självt.

LÅT OSS ALLTSÅ ANTA att muren redan är byggd. Låt oss vidare anta att Israel har dragit sig tillbaka från de ockuperade områdena till en linje så nära den gräns som fanns före 1967 att de strategiska förändringarna är obetydliga, och att terrorismen har minskat till de försumliga eller åtminstone hanterliga proportioner som rådde mellan 1957 och 1967. Nästa fråga blir då om Israel kommer att kunna försvara sig mot ett storskaligt krig av den sort som landet var inbegripet i 1967 och 1973.

Under krigen 1967 och 1973 var slagkraften hos Israels fiender två och en halv gång större än Israels egen. Sedan dess har relationen förändrats, företrädesvis i Israels favör. Till större delen beror detta på det enorma ekonomiska uppsving som landet hade från slutet av 1980-talet fram till den andra intifadan på hösten 2000. Detta plus ett massivt ekonomiskt bistånd från USA och i viss mån Tyskland möjliggjorde expansion och modernisering av krigsmakten. Som framgår av de internationella handböcker som finns tillgängliga är de israeliska styrkorna jämfört med fiender-nas i dag betydligt slagkraftigare än de var då landet vann sin största seger.

Den mäktigaste arabiska krigsmakten är som förut den egyptiska. Med hjälp av pengar från USA har landet ersatt sina gamla sovjetiska vapen med moderna amerikanska. Däremot är det enorma, integrerade luftförsvarssystem som spelade en så viktig roll i 1973 års krig i det närmaste borta, vilket betyder att landet ligger blottat för det betydligt starkare israeliska flygvapnet. Skulle egyptierna på nytt försöka ockupera Sinai kommer denna sårbarhet att växa – precis som 1967 då Gidipasset och Mitlapasset förvandlades till en väldig gravplats.

På andra sidan om Israel har Syrien förlorat mycket av sin slagkraft. Det beror delvis på förlusten av stödet från Irak, delvis på att Turkiet har allierat sig med Israel och flåsar Bashir Assad i nacken. Men framför allt beror det på upplösningen av Sovjetunionen, som förr försåg Syrien med vapen nästan gratis. Ryssland säljer bara vapen för reda pengar – som tredjeverldenlandet Syrien inte har.

När man lägger Irak till denna ekvation framstår förändringen i Israels favör ännu tydligare. Från 1948 till 1973 deltog irakiska styrkor i samtliga arabisk-israeliska konflikter utom den 1956. Under Saddam Husseins ledning byggde Irak under 1980-talet upp den största krigsmakten i Mellanöstern. Så kom Kuwaitkriget 1991, vilket troligen kostade Irak två tredjedelar av landets militära styrka. Återstoden förstördes av amerikanerna 2003.

Jordaniens och Libanons konventionella styrkor är för små och Irans för avlägsna för att ha någon större betydelse. Det innebär att Israel i fråga om traditionella styrkor har ett betydligt bättre läge än tidigare.³ Somliga skulle kalla det ett förkrossande över-

**Enda sättet
att värja
sig mot
terrorismen
är att bygga
en mur.**

³ Se S. Feldman och Y. Shapir, *The Middle East Military Balance, 2000–2001*, Tel Aviv, Jaffee Center for Strategic Studies 2001, s. 63–67. Med hjälp av en rad olika kvalitativa och kvantitativa kriterier bedömde man att Israels överlägsenhet över Egypten, Syrien och Jordanien (däremot inte Irak) förhöll sig som 1,86 till 1. S. Gordon i *Yediot Aharonot* den 29 november 2002, s. 13.

Skyddsmur. Längs den "gröna linjen" som skiljer Västbanken och Israel åt byggs en barriär av stål och betong.

Foto: Shaul Schwartz/Corbis/Scanpix

tag. Om Israel drar sig tillbaka inom sina gamla gränser, blir det främsta problemet återigen bristen på strategiskt djup. Återigen kommer en fiende stationerad på Västbanken att få övertaget och göra det svårt att slå tillbaka en offensiv ut på kustslätten och klara av militär som går över Jordanfloden. Återigen blottställs Israels vitalaste punkter inte bara för en pansaroffensiv utan också för raketbeskjutning och artillerield. Nästan alla dessa svårigheter skulle ha sin grund i att man hade lämnat Västbanken. I motsats här till skulle ett tillbakadragande från Gaza knappast få någon verkan på den konventionella styrkebalansen så länge Sinai förblir demilitariserat.

Vid ett tillbakadragande till gränserna före 1967 får Israel först och främst problem med att skaffa sig underrättelser om ett eventuellt angrepp österifrån. I dag får man sådana uppgifter och likaså larmsignaler genom hela skogar av antenner i bergen högst upp på den nord-sydliga Jordansänkan och på kullarna utmed Jordandalen. Förlorar man dessa tillgångar blir det nödvändigt att finna andra. Det troligaste alternativet är ballonger och det finns redan ballonger som kan bära flera ton tunga laster. Eftersom elektronisk utrustning blir allt mindre skulle ett begränsat antal ballonger kunna bära all underrättelseutrustning Israel behöver.

Årtiondet sedan Kuwaitkriget har överskuggats av de amerikanska teorierna om revolutionerad krigföring (*revolution in military affairs*, RMA). Som Israels egen erfarenhet i de ockuperade områdena visar kommer RMA troligen inte att vara till någon större nytta i terrorismbekämpningen. Vad beträffar det konventionella kriget däremot är det helt klart en framkomlig väg. I centrum för systemet står obemannade stridsflygplan (*unmanned combat air vehicle*, UCAV), vidare mindre, fjärrstyrda flygplan (*remotely piloted vehicle*, RPV), missiler och kryssningsrobotar. Alla knyts ihop av ett sofistikerat nätverk av sensorer, elektroniskt informationsutbyte och datorer. Alla är betydligt mindre, billigare och enklare att bygga och underhålla än konventionella flygplan. Man har också råd att mista dem. Blir ett sådant flygplan nedskjutet behöver man inte ha en hel organisation i beredskap för att rädda piloten.

Jämfört med konventionella flygplan är obemannade stridsflygplan, och i än högre grad fjärrstyrda flygplan, missiler och kryssningsrobotar, små, rörliga och svåra att lokalisera och skjuta ner. Det betyder att de baser de kräver blir mycket mindre till ytan och mindre sårbara än dagens flygfält. Den kanske mest användbara sortens artilleriemateriel som dessa flygplan kan ta med sig är ammunition av klustertyp lämpad för anfall mot mjuka, relativt spridda mål. I detta sammanhang ska vi inte bortse från att det övervägande flertalet mål i en markoffensiv mot Israel torde bli av just den sorten.

När väl hela systemet är på plats kommer varje försök att avdela och sätta in konventionella styrkor mot Israel att upptäckas med hjälp av utrustning buren av de ballonger som nämnts ovan.

Plan utrustade med luftburna bekämpningssystem – Israel har redan några av världens mest sofistikerade sådana – kommer att gå upp och komplettera ballongernas verksamhet, och om nödvändigt ta över deras roll. Därefter blir det dags för de fjärrstyrda stridsflygplanen. Somliga kommer att tillhöra den innevarande generationen som mäter kanske tre meter mellan vingpetsarna. Andra kommer bara att vara en tiondel så långa och därmed också svårare att upptäcka och förstöra. De kommer att lyfta i klungor och kretsas över slagfältet, följa fiendens förflyttningar med hjälp av små tv-kameror och sedan sända sin information till stridsledningscentraler där den analyseras och sammanställs.

Varje reguljär armé som den palestinska staten kan komma att ställa på benen torde bli så liten att Israels markstyrkor kan klara av den till och med utan mobilisering. Andra arabiska styrkor som kan försöka undsätta den kommer att råka ut för hagelskurar av missiler, kryssningsrobotar och obemannade stridsflygplan redan då de försöker ta sig från transjordanska högplatån ner i Jordandalen. Vissa obemannade stridsflygplan som för närvarande är under utveckling har en aktionstid på tio timmar vid en räckvidd på 400 kilometer och en maximal räckvidd på 1 200 kilometer. Detta är mer än tillräckligt för att hindra marktrupper som står i begrepp att invadera Israel, oavsett var de befinner sig. Ätminstone ett av dem, *American Predator*, är redan operativt och har testats i Afghanistan.

I detta sammanhang är två förhållanden särskilt relevanta. För det första riskerar varje styrka som löper gatlopp och lyckas ta sig in på Västbanken att bli avskuren genom en israelisk kniptångsmanöver. För det andra är terrängen så oländig att de invaderande kolonnerna kommer att bli begränsade till tre eller fyra axlar där strider kommer att stå. Även här kan händelseutvecklingen 1967 komma att upprepas. När en jordansk pansarbrigad sattes in på vägen från Jeriko till Jerusalem på krigets andra dag anfalls den av israeliska styrkor och utplånades.

Skulle Israel dra sig tillbaka från Golanhöjderna kan den som försöker angripa landet österifrån inte längre sprida sina styrkor och översvämma försvarsverken, så som skedde i synnerhet de två första dyggen av 1973 års krig. I stället kommer de anfallande kolonnerna precis som på Västbanken att följa ett fåtal vägar som leder ner från höjderna till Jordandalen nedanför. Terrängen är oframkomlig på båda sidor, vilket gör att de inte kommer att kunna lämna vägarna eller undsätta varandra. En markstyrka på den israeliska sidan som försöker möta ett sådant angrepp genom att ta sig uppför sluttningarna kommer givetvis att hamna i svårt underläge. Lika uppenbart är att konventionell artillerieldgivning nedifrån Jordandalen också blir ofördelaktig. Helt annorlunda skulle situationen bli om Israel använde sig av de möjligheter som den revolutionerade krigföringen erbjuder och bygger upp sina styrkor kring precisionstyrda robotar med brant bana och kort räckvidd (säg 30 till 40 kilometer). Med tanke på vad en väl koordinerad och disponerad styrka utrustad med sådana robotar kan utsätta inkräktarna för, kan man bara med Dante uppmana dem att låta hoppet fara.

LÅT OSS NU UNDERSÖKA hotet från långdistansrobotar och flygplan utrustade med massförstörelsevapen. Vad detta hot beträffar är det i stort sett ovidkommande om Israel behåller eller avhänder sig de ockuperade områdena. Israelisk närvaro i Jordandalen kan inte hindra flygplan att flyga över Tel Aviv och sprida kemiska eller biologiska vapen. Israelisk militär närvaro i Jordansänkan hindrar inte att staden kan träffas av en syrisk Scudmissil eller en iransk Shihabmissil. De ockuperade områdena gör varken från eller till när det gäller att möta hoten genom passivt försvar såsom skyddsanordningar, gasmasker, saneringssystem och liknande. När det gäller att möta hoten med aktivt försvar är de ockuperade områdena också (i det närmaste) irrelevanta. Det israeliska flygvapnet, som alltifrån statens tillkomst har haft ansvaret för hotet från luften, är trots allt och kan bara vara baserat på kustslätten. Det israeliska batteriet av Arrowmissiler som i slutet av 2002 bereddes för ett slutgiltigt krig mot Irak var stationerat innanför de gränser som gällde före 1967 och inte på Västbanken, liksom den så kallade *early warning-radar* som servade det, även om det var av säkerhetsskäl.

Avskräckningen däremot är det område där ett israeliskt tillbakadragande från de ockuperade områdena, särskilt Västbanken, faktiskt kommer att bli relevant för landets förmåga att överleva ett långsiktigt hot från flyg och missiler. För närvarande är Isra-

Varje reguljär armé som den palestinska staten kan komma att ställa på benen torde bli så liten att Israels markstyrkor kan klara av den till och med utan mobilisering.

els strategiska avskräckning baserad på attackplan och markbase-
rade missiler avsedda för markbaserade mål. Lämna Israel de
ockuperade områdena kan fler baser där missiler och flygplan är
lokaliserade utsättas för artilleri och raketeld. Vidare kan terro-
ristangrepp riktas mot dem eller mot vägarna dit eller mot anlägg-
ningarna runt omkring. Strängt militärt utgör sådana angrepp
enbart nålstingsaktioner. Å andra sidan är anläggningarna så livs-
viktiga att inte ens sådana kan tillåtas. Så mycket viktigare än dessa
överbäranden är då – återigen enligt utländska källor – förhållan-
det att Israels nuvarande avskräckningsvapen inte fungerar mot
kärnvapen. Det skulle kunna vara möjligt att utplåna landet
med en handfull – eller kanske bara ett enda – kärnvapen.⁴

Lösningen på problemet är uppenbar, om än kostsam. Oavsett
om Israel håller fast vid de ockuperade områdena eller inte är det
av största vikt att några, kanske flertalet av dess strategiska
avskräckningsvapen flyttas ut till havs. I själva verket håller det
redan på att ske. Israels tre splittriga, tyskbyggda Dolphin-ubå-
tar uppges vara bestyckade med kryssningsrobotar som kan bära
kärnvapen. Med hjälp av information från satelliter som Israel
förfogar över torde dessa missiler kunna förstöra vilket mål som
helst från Afghanistan till Gibraltar och därmed få en eventuell
angripare att tänka sig för två gånger.

Här är inte rätta platsen att analysera huruvida Israels och
grannländernas relativa strategiska möjligheter och relativa sår-
barhet för anfall med massförstörelsevapen kommer att få en ter-
rorbalans byggd på kärnvapen att fungera i Mellanöstern som på
andra håll i världen.⁵ Det är heller inte min avsikt att diskutera
kärnvapendoktriner – det vill säga utfästelser om att aldrig vara
först att tillgripa kärnvapen, eller om att bara göra det sedan en
angripare gjort det, eller om att göra det först efter det att man
utfärdat varning, och så vidare. Det jag vill framhålla är enbart att
ett eventuellt tillbakadragande från de ockuperade områdena inte
i nämnvärd grad påverkar vare sig kärnvapenbalansen i Mellan-
östern eller Israels egen sårbarhet för kärnvapenangrepp eller lan-
dets förmåga att slå tillbaka. Ett tillbakadragande kommer för-
visso att helt eller delvis kräva förändrad placering av Israels sjö-
baserade strategiska vapen, men det behovet är en följd av helt
andra faktorer, nämligen landets begränsade yta och det växande
hotet mot dess nuvarande avskräckningssystem.

OM VI LÄMNAR DE MILITÄRA ASPEKTERNA därhän och ser till
de grundläggande ekonomiska, sociala och tekniska, finner vi att
en återgång till gränserna före 1967, i kombination med ett för-
svar som skisserats ovan, också har andra fördelar. Med eller utan
en formell fred blir den omedelbara effekten att mängder med
israeler slipper jaga stenkastande barn i Hebron, slipper bevaka
banker, restauranger och köpcentra över hela landet. Som exem-
pel kan nämnas att det i slutet av 2004 krävdes en hel division
enbart till övervakningen av Gaza.

Vidare skulle ett tillbakadragande innebära att det israeliska
försvaret – som ju är baserat på landets civilbefolkning – inte län-
gre skulle behöva offra alla krafter på att kuva en betydligt svaga-
re motståndare. Den erfarenhet som fransmännen gjorde i Alge-
riet, som amerikanerna gjorde i Vietnam, ryssarna i Afghanistan
och många har gjort på andra håll, visar att det är en politik som
oundvikligen undergräver de styrkor som upprätthåller den. Det
sänker stridsmoralen och försvarar anseendet till den grad att det
blir nästan omöjligt att rekrytera högkvalitativ personal; det upp-
muntrar till tagande av mutor och kan skapa en situation där
order, rapporter och alla typer av kommunikation systematiskt
förfalskas. Efter varje terrordåd tillsätts en utredningskommis-
sion, och det har där visat sig att också Israel löper sådana risker.
Som förre stabschefen general Shachak uttrycker det har armén
blivit "nationens slagpåse".⁶

Ett slut på ockupationen skulle å andra sidan göra det möjligt
för armén att återupprätta sin prestige. Man skulle kunna dra ett
djupt andetag, omorganisera och utbilda sig för det slags seriösa
krigföring som man nästan har glömt bort, antingen det nu beror
på tidsbrist eller på att man har vant sig vid att "strida" mot sten-
kastande barn.⁷ I och med att man tar i bruk moderna vapen torde
det bli möjligt att avveckla en del av de väldiga markstyrkorna – inte
mindre än tolv divisioner – och ersätta dem med små, mobila strid-
senheter å ena sidan och en utökad flotta å den andra. Kvaliteten
kommer att behöva mätas sig med kvantiteten, och det kommer att
bli en fördel eftersom kvaliteten alltid har varit Israels starka sida.

Det som gäller för de ekonomiska och sociala aspekterna gäl-

Golanhöjderna.
Israel är ett litet
land. Under sexda-
garskriget 1967
erövrade Israel ett
område som var tre
gångar större än
det ursprungliga
territoriet.

Foto: Corbis/Scanpix

ler också för teknologin. Som Israels egen erfarenhet visar är tek-
nologisk överlägsenhet avgörande för den som vill gå segrande ur
en konflikt i en enkel omgivning – jämför till exempel segern över
Syriens flygvapen och missilbatterierna 1982 med det därpå följ-
ande nederlaget mot Hizbollah. Men ju mer komplex omgiv-
ningen är, desto mindre vikt får teknologins betydelse i relation
till andra faktorer som organisation, utbildningsnivå, militär dok-
trin, ledarskap och framför allt motivation. Det inte minst posi-
tiva med en rekonstruktion av Israels försvar är att teknologin
kommer att så att säga dras fram ur den bråte som kväver den.
När det väl är gjort kommer landet att kunna dra fördel av sina
tillgångar i stället för att i vissa avseenden som det nu är kasta
bort dem. Uttryckt i ekonomiska termer kommer Israel att åter-
ta en position där landet kan maximera sitt relativa försteg. Och
det är hög tid, med tanke på den kritiska situation i vilken landet
befinner sig.

ISRAEL STÅR I SLUTET AV 2004 vid en skiljeväg. Ända sedan
statens tillkomst 1948 har försvaret av den byggd på tesen att ter-
rorismen enbart utgör nålsting, medan hotet mot dess grundläg-
gande säkerhet kommer från de arabiska grannländerna. Det är
en tes som nu snabbt är på väg att mista sin giltighet, inte så myck-
et på grund av vad terroristerna kan göra som på grund av deras
påverkan på det israeliska samhället.

Att försvara ett Israel utan de ockuperade områdena kommer
förvisso inte att bli lätt eller billigt. Det kommer att kräva vissa
ytterligt innovativa lösningar. Å andra sidan är det industriellt
inriktade Israel med USA:s hjälp bättre lämpat än de flesta att
utveckla, tillverka, avdela och driva de system som krävs. Många
av de nödvändiga komponenterna finns redan och behöver bara
anpassas till varandra och till nya startområden. Ett sådant för-
svar är inte mer omöjligt nu än det var före 1967. Det beror på att
förändringarna i den militära teknologin i snabb takt ger eld-
kraften ett försteg framför de manövrer som en angripare med
nödvändighet måste förlita sig på. Det beror också på en förän-
dring i den underliggande maktbalansen. Nu när det irakiska
hotet har upphört är det sannare än någonsin.

Ett ensidigt tillbakadragande från de ockuperade områdena
kommer att lämna vissa problem olösta, till exempel de palestini-
ska flyktingarna. Det kommer också att skapa nya problem, såsom
kontrollen över vattentillgångarna. Det är omöjligt att förutse alla
följder de kan få, med tanke på hur komplexa problemen är och
hur de hänger samman med varandra. Men Israel har inte något
val. Antingen gör sig landet kvitt det som Moshe Dayan för länge
sedan kallade "erövrings skönhetsfläck"⁸ eller också har landet
ingen framtid. De senaste två årens försämrade situation har blott
alltför tydligt visat att problemet bara förvärras ju längre man vän-
tar. Som det heter i *Femte Mosebok*:

Se, jag ställer dig i dag inför liv och lycka eller död och
olycka ... Du skall välja livet, så att du och dina efter-
kommande får leva ... i det land som Herren med ed har
lovat att ge dina fäder Abraham, Isak och Jakob.

⁴ Se Y. Tsiddon-Chat-
to, "A Small State Can-
not Afford to Make
Mistakes", i Arie Stav
(red.), *Ballistic Missiles*,
Sussex Academic
Press, Portland 2004,
s. 114–116.

⁵ För en grundlig, om
än något föråldrad,
genomgång av ämnet,
se S. Feldman, *Israeli
Nuclear Deterrence*,
Columbia University
Press, New York 1982,
s. 54–61.

⁶ Israelisk tv den 29
oktober 1996.

⁷ För de senaste upp-
gifterna om detta pro-
blem, se *Yediot Aharo-
not* den 6 december
2002, s. 2.

⁸ Moshe Dayans tal
den 6 mars 1981 "Om
fredsprocessen och
Israels framtid" (på
hebreiska), N. Yanai
(utg.), Försvarsministe-
riet, Tel Aviv, s. 254.

Hemlängtan till okänd hembygd

REPORTAGE/ De fördrivna. Efter andra världskriget tvingades 14 miljoner tyskar lämna hus och hem. I dag reser de i tre generationer tillbaka till Schlesien för att finna sina rötter – eller försonas med att hembygden inte blir deras hemtrakt.

ÅSA NYQUIST BRANDT

Frilansskribent

JAG HADE ÅKT till Schlesien med en hemmagjord karta över Polen i handväskan. Ett enkelt vitt papper, min morbror hade stuckit till mig det någon gång, som vid närmare betraktelse påminde om en skattkarta. Strax väster om Wrocław hade en darrig hand ritat in ett tjockt svart kryss. För övrigt tycktes kartans upphovsman inte ha funnit något som var värt att märka ut.

Nu stod jag framför rådhuset i Wrocław och studerade det där krysset. Där låg den alltså, min mammas by som hon berättat om innan hon dog. På den tiden hette den Kaltwasser. Det var allt jag visste. Och att hon varit mycket ung när hon lämnat den.

Hela dagen hade jag gått mellan tågstationen, busstationen, turistinformationen och biblioteket och överallt hade man ryckt på axlarna åt kartan med det för länge sedan övergivna tyska namnet: Din mammas by? Hur ska vi kunna hålla reda på den? Spåren efter traktens preussiska historia tycktes omsorgsfullt igensopade, nästan bortretuscherade, och hade det inte varit för det tysk-polska geografiska lexikon som jag hittade i en bokhandel skulle jag förmodligen misstänkt att alltsammans var hopdiktat av någon med akut hemlängtan.

Men byn fanns, och numera hette den Zimna Woda. Det gick inga tåg dit, men en taxi från närmaste staden Legnica kostade 60 D-mark och dessutom lovade chauffören att hämta mig om fem timmar. Runt omkring visade det schlesiska landskapet med sina lövskogsalléer och oändliga guldgula fält upp sig i all sin prakt och jag hann knappt se mig mått innan vi var framme: några vita hus, några kacklande höns, en affär samt två kyrkor.

Intill den gamla protestantiska kyrkogården – jag hade gått dit för att leta efter mina morföräldrars gravplats – satt två äldre män som nickade vänligt. "Familia", sade en av dem, och det lät mer som ett kon-

staterande än en fråga. Några timmar senare återvände taxichauffören (under min planlösa promenad längs bygatan hade jag upptäckt att han parkerat bilen längs vägkanten och somnat) och vi körde tillbaka till Legnica. Jag betalade, han kysste på hand och mumlade någonting, jag tror att det var en välsignelse.

SJU ÅR SENARE satt jag under kristallkronorna på Komische Oper i Berlin och insåg att mitt privata sökande efter minnesbilder var en del av den centraleuropeiska storpolitiken. Järnridån hade rivits, och vi var många, säkert tiotusentals, som åkt österut med en av dessa hemmagjorda kartor i handbagaget. Sociologerna hade redan satt en etikett på fenomenet: "Heimweh-Touristen".

I stor utsträckning bestod resenärerna av tyska pensionärer som, i hopp om att insupa en fläkt av barn- och försäkra sig om att huset där de växte upp hamnat i goda händer, vallfärdade till de gamla hemtrakterna i Schlesien, Ostpreussen, Pommern och Sudetenland. Det var därifrån 14 miljoner fördrevs efter andra världskriget, när områdena enligt fredsfördraget tillföll Polen och dåvarande Tjeckoslovakien och Sovjetunionen.

Den stora majoriteten reser av nostalgiska skäl, de skulle aldrig komma på tanken att göra anspråk på den egendom som gick förlorad kring 1945 eller utkräva ett försenat skadestånd av de nya ägarna. Det är egentligen bara den lilla, men ack så tvivelaktiga skara, som vägrar att acceptera historiens gång som kastar en skugga över kontakterna med grannländerna – de som fortfarande talar om Östtyskland som "Mitteldeutschland", och som har en egen tideräkning enligt vilken vi just nu befinner oss i år 60 e. F. Efter Fördrivningen, alltså.

På "Tag der Heimat", de tyska fördrivnas årssammankomst som hösten 2003 (vår tideräkning) firas

på operan, skriker en av deltagarna "förrädare" när president Johannes Rau kliver upp på scenen, och tårarna strömmar längs den silverhåriga publikens kinder så fort de förlorade provinserna nämns. På trottoaren utanför samlas återigen demonstranter för att protestera mot den seglivade tyska "revisionismen".

I stadgarna till de fördrivnas riksorganisation fastslås visserligen att "vi som fördrivits från vår hembygd avstår från hämnd och vedergällning", och den schlesiska landsföreningen har för länge sedan bytt ut parollen "Schlesien förblir vårt" mot det mer neutrala "Hembygd är en mänsklig rättighet".

Fortfarande kan dock inrikesminister Otto Schily bli utbuad när han vid schlesiernas årsmöte påminner om att det ändå var tyskarna som startade andra världskriget. Och senast inför valet 2002 försökte CDU:s bayerska systerparti CSU knipa röster med hjälp av annonser i de fördrivnas tidningar: "I samband med EU:s östutvidgning kommer vi att föra de fördrivnas legitima anspråk på tal. [...] Vi är medvetna om vårt historiska ansvar."

SCHLESIEN, VAD ÄR DET? Detta land där befolkningen varken joddlar eller dansar "Schuhplattler" utan tenderar till djupsinne och fromhet, som Gerhart Hauptmann, en av Schlesiens talrika Nobelpristagare, i berömmade ordalag uttryckte det. Eller, om man föredrar expressionisten Klabunds vanvördigare tolkning från 1925, en "fuktig, ovänlig ort i preussiska Sibirien".

För många är Schlesien barndomen. Den tid då tiden inte finns, som författaren Horst Bienek, själv född i Gleiwitz, skrev i självbiografen *Reise in die Kindheit. Wiedersehen mit Schlesien*. Min onkel Heinz är med i den schlesiska hembygdsföreningen i den småstad i Ruhrområdet där han bor. Ären i Schlesien, hans barn- och ungdom, präglar alla våra samtal. Ändå blev han inte för-

driven, hans föräldrar kom från träskmarkerna i nordvästra Tyskland (till och med vårt familjenamn betyder träskmark). Eftersom min morfar ville pröva lyckan som bonde drog de österut i den gröna våg som blev en folkrörelse efter första världskriget.

Nej, familjen tvingades inte i väg, men mina morföräldrar dog tidigt, onkel Heinz var vid fronten, huset i Kaltwasser såldes och min mamma och hennes syster placerades hos släktingar i Ruhrområdet. När jag kommer på besök åter vi schlesiska Klöse, ett slags knödel gjorda av ris som säljs överallt i Ruhr. Till kaffet *Mohnkuchen*, kakan med vallmofrön som tycks ha en direkt koppling till onkel Heinz minnesbank.

Min moster, hans syster, skakar på huvudet när han än en gång börjar dra de gamla historierna om den polska familjen i byn där sonen gick med i Hitlerjugend. Eller hur hans föräldrar blev av med sina investeringar eftersom marken de köpt visade sig vara en värdelös stenåker.

För onkel Heinz finns det ett före och ett efter. Före kriget var oskulden. Efter ... ja, det var krigsfångenskapen, det havererade äktenskapet, svårigheterna att börja om i 50-talets Västtyskland. Sådana som han finns det gott om i Tyskland, äldre herrar som hade oturen att födas när en diktator stod i begrepp att ta makten men som alltid haft svårt att ta till sig, eller snabbt lyckades förtränga, vad som var orsak och verkan i krigets slutskede.

DE GAMLA DÖR, men deras längtan efter hembygden hålls vid liv av barnbarnen. Sociologerna talar om tre generationer fördrivna. Den första har egna autentiska minnen av det förlorade hemmet; den andra är deras barn som växte upp under det tyska 50-talet och aldrig saknade något de inte själva upplevt; den tredje är barnbarnen, som förstätt att de gamla har tillgång till en värld som inte längre finns.

De fördrivnas barn sökte sig påfallande ofta till 68-vänstern och betraktade som sin livsuppgift att rensa landet och den egna familjen från kvardröjande nazistiska inslag – och vägrade också kategoriskt att lyssna till föräldrarnas historier där krigets *egentliga* offer aldrig tycktes få plats. För dessa barn var tysk historia förknippad med skam, med känslan av att gå genom livet med ett nedärvt kainsmärke i pannan.

Frälsning fanns blott i framtiden. Joschka Fischer är typexemplet: sonen till fördrivna tyskar från Ungern anammar läran om den långa marschen genom institutionerna och kröns så småningom till utrikesminister. Eller också, uppfödd med de eviga litanerna på temat allt-som-gått-förlorat, slet man vid det löpande bandet på Mercedesfabrikerna tills man kunde köpa först ett litet och sedan ett större radhus – allt för att nästa generation aldrig skulle utsättas för faran att något någonsin kunde försvinna.

Det var först när muren föll som det i Västtyskland blev möjligt att intressera sig för de förlorade östprovinserna utan att detta automatiskt medförde geopolitiska anspråk. Bland de första att svärma österut var den apolitiska generationen av 20-30-åriga berlinare, och spåren av dessa utflykter kan följas i den unga tyska litteraturen: i novellförfattaren Judith Hermanns debutbok *Sommarhus*, senare från 1998 uppehåller sig det rejvande, partydrogande persongalleriet med förkärlek i förfallna lanthus ett stenkast från polska gränsen; i uppföljaren *Nichts als Gespenster* från 2003 har de redan intagit regionerna bortom den mytiska gränsen.

Därefter följde hobbyhistorikerna, de fördrivnas egna barnbarn, unga författare som har rest i familjens delvis mörklagda fotspår – inte för att leverera en anklagelseakt gentemot de gamla men för att förstå, och för att försonas. I deras alster finns inga moraliska pekpinnar, inga färdigtuggade ställningstaganden; den gamla hembygden har förvandlats till ett oexploaterat resmål långt borta i öster.

Men sedan finns också de andra. De med mycket distinkta minnen av oförrätter de själva aldrig upplevt. Medan far- och morföräldrarna i stor utsträckning försonats med sitt öde, kanske för att de närmar sig vägs ände, finns det inom de fördrivnas ungdomsorganisationer en fanatism som förskräcker.

Christoph Wylezol är de unga schlesiernas ordförande. Till en början är han mycket tillmötesgående. Jodå, han ställer upp på intervju och vi tar det via mail eftersom han bor i Düsseldorf och jag är i Berlin och vi båda tycker att det är viktigt att allt blir rätt. Men det kommer aldrig något svar på frågorna jag skickar. Inte heller lyckas jag nå honom per telefon vid något annat tillfälle.

Liksom de unga ostpreussarna har Wylezol och hans kamrater strukit den klausul som innebar att man för att bli medlem i föreningen måste ha "blodsband" till respektive provins. I dag räcker det med ett allmänt intresse och att man blir rekommenderad av någon som redan är medlem. Samtidigt är just rätten till hembygden, "das Recht

Schlesien. I slottet Lubowice (ty. Lubowitz), som i dag är en ruin, föddes poeten Joseph von Eichendorff (1788–1857). Han hör i dag till de tyska författare som är mest populära i Polen. Hans dikter om Schlesien tilltalar både polska lokalpatrioter och representanter för de tyska fördrivna.

Foto: Andrzej Markiewicz

auf die Heimat", en av föreningarnas hörnstenar.

Jag hade velat fråga Christoph Wylezol varför man engagerar sig i en hembygd som aldrig var ens egen, och vad "Recht auf die Heimat" egentligen innebär. Jag hade också velat fråga om det inte är en aning otidsenligt att medlemmarna nästan alltid låter sig fotograferas i folkdräkt. Och om det stämmer som föreningen påstår på sin hemsida, att EU-utvidgningen kommer att göra de gamla territoriella anspråken överflödiga.

HUR TILLÅTER MAN de fördrivna att sörja, utan att samtidigt relativisera den tyska skulden?

Det var i samband med Jugoslavienkrigen som de fördrivnas organisationer började vädra morgonluft. Plötsligt talade alla om etnisk rensning – och vad var det de själva hade råkat ut för, om inte just det? Efter alla år av mer eller mindre välgrundade anklagelser om historierevisionism och fanatism såg man sin chans att befria sig från förövarstämpeln och i stället bli upptagen i offrens ädla krets.

Händelserna sammanföll också med sökandet efter en ny tysk identitet som följde efter återföreningen och som delvis har rent biologiska orsaker: de flesta nu levande tyskar har inte längre något att anklaga sig för vad gäller Tredje rikets brott och det är inte heller så lätt att finna någon annan som personligen kan ställas till svars. Gerhard Schröder är till exempel den förste förbundskansler som är född efter kriget och vars politiska agenda följaktligen nästan uteslutande pekar in i framtiden. Samtidigt varken vill eller tillåts tyskarna släppa taget om historien. När individuell skuld inte längre står i centrum för bearbetandet av det förflutna har strävan efter

ett generellt politiskt-historiskt ansvarstagande, och därmed ett mindre svart-vitt synsätt, tagit över.

Det är en utveckling med två parallella spår: å ena sidan har dörren öppnats för en falang som likt författaren Martin Walser är trött på "instrumentaliseringen av Auschwitz" och på att alltid få den "tyska skammen" kastad i ansiktet på sig. Å andra sidan finns de som är redo att acceptera att även tyskarna led och att detta är en del av den kollektiva erfarenheten som man måste kunna tala om utan att för den skull förringa den tyska skulden.

De historiska tillbakablickarna fortsätter alltså, med varierande budskap. De senaste åren har till exempel en utställning om hur förintelsekriget i öst inte enbart var ett verk av SS och andra elitförband, vilket den officiella sanningen dittills predikat, turnerat runt i landet. Även soldater inom Wehrmacht deltog i de fruktansvärda övergreppen på civilbefolkningen. För många besökare en chock och en verklighet som bitvis varit svår att acceptera.

Civilbefolkningens lidande under de allierades bombningar av städer som Dresden och Hamburg har också belysts på olika sätt, till exempel i W. G. Sebalds *Luftkrieg und Literatur* och Jörg Friedrichs *Brand – Deutschland im Bombenkrieg*. Och så fördrivningen av 14 miljoner tyskar, av vilka två miljoner, framför allt spädbarn och gamla, inte överlevde.

Det är ohyggliga siffror, en av de största folkflyttningarna i Europa i modern tid och endast delvis i enlighet med de allierades beslut vid Potsdamkonferensen sommaren 1945. Där medges, i fredsbevarande syfte, en "överföring av den tyska befolkningen på ett kontrollerat och humant sätt". I själva verket fick de sällan mer än tio minuter på sig att packa och under lokalbefolkningens

spott och spe – ibland rena dödsmisshandeln – tvingades de i väg till ett "hemland" som helst inte ville veta av dem. I en intervju i *Die Zeit* (37/2003) hävdade Tjeckiens premiärminister Vladimir Spidla att det finns två typer av offer: de som blivit utsatta för brott och de som är offer för ödet. De tyska fördrivna hör till den senare kategorin, sade han, de har hans medlidande men den utlösande faktorn var kriget, inget annat.

ÄNTLIGEN! säger Erika Steinbach, CDU-politiker och ordförande för de fördrivnas riksorganisation BdV (*Bund der Vertriebenen*). Efter alla år av kompakt tystnad har det äntligen blivit möjligt att tala högt om det orättfärdiga lidande som drabbade så många tyskar i krigets slutskede. Och hon är inte ensam om denna historiesyn. Vid ett tal i Vilnius 2000 sade till exempel Günter Grass, vars roman *Krabban's gång* skildrar evakueringen av Danzigs civilbefolkning i början av 1945, att "en oförrätt förträngt en annan" och att det i den politiska korrekthetens namn varit absolut omöjligt att visa tyskarna i någon annan roll än förövarens.

Vad båda bortser ifrån är de omfattande ansträngningar att dokumentera händelserna som redan på ett tidigt stadium gjordes i Västtyskland. Ett särskilt ministerium för integrationen av de fördrivna inrättades, ögonvittnesskildringar samlades in och gavs 1954–1962 ut i en serie om åtta band, *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Under decenniernas lopp har en rad författare bearbetat egna erfarenheter i skönlitterära verk och varje år lägger staten ner åtskilliga miljoner euro på att hålla de fördrivnas minst sagt gles besökta museer vid liv.

Vad man däremot inte gärna talat högt om är de organiserade fördrivnas vägran att erkänna Oder-Neisse-linjen, och deras strävan efter att "annektering" av östprovinserna ska upphävas. Numera betonar Erika Steinbach och hennes kollegor i BdV snarare kraven på "ursäkt" och "ekonomisk kompensation" än påminner om de territoriella anspråken. Ändå befinner sig BdV fortfarande ute i kylan, bland annat på grund av de nära kopplingarna till Preussische Treuhand, en självhjälpsorganisation som grundades 2003 och vars mål är återlämnandet av den egendom som länderna i öst "konfiskerat på ett folkrättsvidrigt sätt". Eller, som det står på hemsidan, att fungera som ett slags de fördrivnas "Jewish Claims Conference". Enligt fru Steinbach är Preussische Treuhand en helt fristående organisation, men så länge höga representanter för Ostpreussens och Schlesiens landsmannaföreningar ingår i styrelsen klingar orden ihålligt.

Hennes förslag att inrätta ett minnes- och forskningscentrum om fördrivning, med placering i Berlin, har inte heller mottagits med någon större entusiasm. Hos många väcks de gamla misstankarna till liv, att man än en gång försöker ställa lidande mot lidande, skuld mot skuld. Så har Erika Steinbach också jämfört centret med ett tyskt "Yad Vashem".

Att hon samtidigt försäkrar att den samlade europeiska erfarenheten av folkfördrivning ska ingå i centrets verksamhetsområde höjer inte trovärdigheten. Varför, som kulturminister Christina Weiss skrev i *Die Zeit* (41/2003), nämns då till exempel inte deportationen, eller fördrivningen om man så vill, av de tyska medborgare som också råkade vara judar?

EN GÅNG I TIDEN, det vill säga före 1945, gick direkttåget mellan Berlin och Stettin 68 gånger om dagen. Numera går det ett tåg, kvart i åtta på morgonen.

På andra sidan Szczecin, som staden vid den tysk-polska gränsen heter i dag, kastar de båda äldre paren i tågkupén några sorgsna blickar ut genom fönstret. "50 Jahre nichts gemacht", säger en av männen efter ett tag.

Nej, ingenting har de gjort, polackerna, trots att de haft så lång på sig och trots att tyskarna lämnade allting så prydligt efter sig. I Pommern, liksom på många håll i Polen och Tjeckoslovakien, dröjde sig rädslan kvar att de besegrade grannarna förr eller senare skulle återvända och dessutom var många själva nyinflyttade, fördrivna från trakterna kring Lvov och Vilnius som tillfallit Sovjetunionen.

Czesław Miłosz, född i Vilnius och polsk nobelpristagare i littera-

tur 1980, har skrivit om nödvändigheten att "slå rot på ett nytt ställe genom att upprätta en mental kontakt med människor som försvunnit men som en gång vandrade på samma gator". Denna tankegång har framför allt polska författare tagit fasta på. I romanen *Hanemann*, som utspelar sig i Gdansk, beskriver Stefan Chwin hur de nyanlända sakta men säkert intar inte bara husen, utan också prydnadsföremålen, linnet, porslinet, väggbonaderna med de folkloristiska broderierna av "die Heimat".

Och i romanen *Dom dzienny, dom nocny* skildrar Olga Tokarczuk skattjakterna som befolkningen i Schlesien ägnar sig åt de första åren efter kriget – i stället för att odla marken gräver man efter serviser, silverbestick och mynt. Ur ett tyskt perspektiv är denna emotionella arkeologi exotisk och främmande. "Tyskland" och "Polen" är två nationer som det nästan är omöjligt att diskutera utan att använda citations-tecken, eftersom de tvärs igenom historien oftast varit fantomriken, drömda statsbildningar i emigranterns febersyner, och endast sällan haft en reell geopolitisk motsvarighet i kartböckerna.

Men medan den polska känslan för den plats man lever på därför blivit mera vidsynt, och framför allt kännetecknas av beredvillighet att identifiera sig med dem som tidigare levit i Szczecin, Gdansk eller Wrocław, har den tyska definitionen av "Heimat" alltid haft en besk bismak av "orten där inga främlingar finns".

På ett pensionat i Ustka, den gamla pommerska kurorten Stolpmünde, upptäcker jag två dyrgripar i biblioteket: ett tyskt uppslagsverk om hundar och en komplett samling av den westfaliska orten Emsdettens tidskrift *Heimatblätter*.

År 1933 börjar Adolf Hitler, uppenbarligen en av världslitteraturens skickligaste experter på temat "Heimat", allt oftare citeras bredvid Homeros, Goethe och Hölderlin i den återkommande kolumnen "pärlor ur världslitteraturen". Hans kategoriska aforismer ackompanjeras av talrika "Prof. Dr." som varnar för faran i att "tjänstemän och arbetare" överger den bofasta tillvaron och i jakt på arbete och välstånd flyttar från ort till ort, tills deras vilsna avkomma ej längre känner någon "Heimat" alls. Andra påminner om att tyskan är unik, därför att inget annat språk konstruerat den sanna civilisationens viktigaste glosor *Heimat* och *Heimweh*, hembygd och hemlängtan.

I samband med Nürnberglagarnas införande skriver tidskriftens utgivare August Holländer en ledare där han fastslår att Emsdetten alltid uppvisat en föredömlig hållning i "judefrågan". Efter Napoleonkrigen inlämnade ortens köpmän en

petition till den preussiska regeringen i vilken de bad att slippa judisk bosättning. Petitionen avslogs och några judar slog sig ned i Emsdetten. Som en särskilt skandalös incident från denna tid nämner artikelförfattaren att en av dem 1858 hade fräckheten att döpa sin förstfödde son till "Adolph". Dock slutar artikeln i största tillfredsställelse: sedan 1920 har ingen jude mer setts till i Emsdetten.

STADEN GÖRLITZ ligger i den skärva av Schlesien som fortfarande hör till Tyskland. Strategiskt belägen vid gränsfloden Neisse förvandlades orten efter andra världskriget till en knutpunkt för flyktningarna österifrån. De kom i miljoner, majoriteten av dem fortsatte västerut men många blev kvar, i hopp om att snart kunna återvända hem. I dag räknar man med att en tredjedel av befolkningen har schlesiska rötter.

I Görlitz arbetar också Tobias Weger, en av fem statliga kulturreferenter vars jobb det är att på ett passande sätt hålla minnet av de förlorade tyska provinserna vid liv. Jag frågar honom vad Schlesien är.

Slask, som det heter på polska, var länge Polens industriella centrum, en dunkande pulsåder av kolgruvor, stål- och kemiindustri som nu bit för bit håller på att monteras ned. Arbetslösheten är galopperande, miljöförstöringen livshotande, barnadödligheten högst i landet. Men det finns en annan sida av Schlesien, säger kulturreferenten, och den är betydligt hoppfullare.

I alla år har polackerna levt med rädslan att tyskarna plötsligt en dag ska kräva tillbaka sin egendom. Och om man ändå riskerade att förlora sitt hus – varför skulle man då ta hand om det? I vissa gränsnära områden var det till och med förbjudet enligt lag eftersom det styrande kommunistpartiet till varje pris ville förhindra att något av värde skulle hamna i tyskarnas händer. När ett hus förföll flyttade man helt enkelt in i ett annat. Inte förrän 1990 då det återförenade Tyskland bekräftade 1945 års gränsdragning började invånarna i Schlesien bli övertygade om att de skulle få stanna.

Nu byggs det och renoveras överallt, berättar Tobias Weger, och i takt med den ökande framtidstron växer också en allt starkare regional självmedvetenhet fram. I dag är man även som polack stolt över sitt Schlesien. Särskilt i Wrocław uppstår en ny lokalpatriotism där invånarna (själva barn eller barnbarn till fördrivna från Lvov) insisterar på att

i första rummet vara "schlesier", det vill säga arvtagare till författarna Joseph von Eichendorff och Gerhart Hauptmann eller den socialdemokratiska pionjären Ferdinand Lassalle. Att dessa var tyskar tycks inte ha med saken att göra.

KONTAKTERNA ÖVER GRÄNSEN intensifieras och förhållandet mellan Tyskland och Polen hade förmodligen aldrig varit bättre när Erika Steinbach och hennes vänner dundrade in på arenan. Förslaget om ett berlinskt centrum till de fördrivnas minne har lett till ett allvarligt brott i de tysk-polska relationernas framskridande.

Officiellt är man lika goda grannar som någonsin. Men efter några års försonande paus är polsk boulevardpress återigen full av Hitlerhistorier, och ledande intellektuella som *Gazeta Wyborcza*s chefredaktör Adam Michnik och filosofen Leszek Kolakowski undrar syrligt vad som händer där på andra sidan floden.

Håller Tyskland på att glömma bort kriget? Håller det tyska minnet på att reduceras till Förintelsen och fördrivningen av de egna? Stämningarna piskas också upp av nationalistiskt sinnade medier som varnar för konsekvenserna av EU-medlemskapet: snart har vi dem här, tyskarna, och påhejade av Bryssel (det vill säga Berlin) kommer de för att lägga Polen under sig.

Enligt landets övergångsregler är det under de närmaste åren efter EU-inträdet förbjudet för utlänningar att köpa mark i Polen, med mindre än att man har en inhemsk partner. Förmodligen finns det en och annan tysk fördriven som där efter kan känna sig manad att slå sig ner vid de masuriska sjöarna, längs den pommerska Östersjökusten eller varför inte i en liten schlesisk by. Men särskilt många är de nog inte, de är för gamla, de har det för bra där de bor nu.

Vid Theodor-Heuss-Platz, före detta Adolf-Hitler-Platz, i Berlin brinner en evig låga till minne av fördrivningens offer. Vägen hit går över Ostpreussenbrücke och vidare längs Masurenallee. De breda avenyerna som leder fram till platsen kantas av lyktstolpar ritade av Albert Speer.

"Diese Flamme mahnt: nie wieder Vertreibung", står det på betongklossen som bär upp elden och framför har ett gäng unga turistande polacker med säckiga byxor och spretigt hår trängt ihop sig, förmodligen ovetande om platsens symbolik. Men det blir ett fint fotografi att visa upp därhemma. ■

**De kom i miljoner,
majoriteten av
dem fortsatte
västerut men
många blev kvar,
i hopp om att
snart kunna
återvända hem.**

Ingen kommer förbi Immanuel Kant

Kant kan läsas som en av filosofins stora klassiker. Men han är också en i allra högsta grad levande filosof som kan upplysa oss om hur en världsregering kan se ut. I dag ligger frihetens och maktens problem i centrum.

TILLBAKA TILL KANT – så lød stridsropet för 150 år sedan i Tyskland, när den mångskiftande filosofiska rörelse som kom att kallas nykantianismen tog sin början. I en situation präglad av å ena sidan förbleknad hegeliansk historiefilosofisk spekulation och å andra sidan själlös positivism framstod på nytt Kant och hans kritiska idealism som en räddning. Kanske står vi i en liknande situation i dag. Forskningen och diskussionen kring hans filosofiska författarskap är påfallande intensiv. Varje år utkommer många nya titlar, den ärevörddiga tidskriften *Kantstudien* lever väl och det ordnas ständigt nya konferenser om hans verk och gärning. Det gäller i synnerhet under 2004, som markerar tvåhundraårsjubileet av Kants död. I Sverige har detta jubileum fått en särskild betydelse genom att alla de tre "Kritikerna" för första gången finns på svenska: *Kritiken av det rena förnuftet* (1781), *Kritiken av det praktiska förnuftet* (1788) och *Kritiken av omdömeskraften* (1790).

Även om Kant inte har samma självklara filosofiska auktoritet som under nykantianismens glansdagar, så har efterkrigstiden kommit att ge honom en ny betydelse som den sista gemensamma utposten i den moderna filosofins förvirrande geografi. Det som man sedan några decennier tillbaka inom den engelskspråkiga världen (och alltmer i världen i stort) talar om som skillnaden mellan "analytisk" och "kontinental" filosofi visar sig inte minst i skarpa motsättningar om vad som över huvud taget anses vara god filosofi. På den analytiska sidan vårdar man arvet efter Frege, Russell, Wittgenstein och Carnap, medan den kontinentala filosofin går tillbaka till bland andra Hegel, Kierkegaard, Nietzsche och Husserl. Men bortom dessa oenigheter är alla överens om att Kant är någon man inte kommer förbi. Även om man läser honom på radikalt olika sätt, så läser man honom. Inga filosofiutbildningar med själv-

Av
HANS RUIN

KANT

Allen W. Wood

Blackwell 2003 (195 s.)

FREEDOM AND ANTHROPOLOGY IN KANT'S MORAL PHILOSOPHY

Patrick R. Frierson

Cambridge University Press 2003 (222 s.)

KANT'S CRITIQUE OF HOBBS

Howard Williams

University of Wales Press 2003 (208 s.)

LATE KANT

Toward Another Law of the Earth

Peter Fenves

Routledge 2003 (240 s.)

VON DER FREIHEIT UND IHRER VERKEHRUNG

Till Streichert

de Gruyter 2003 (236 s.)

aktning kan förbigå Kant, samtidigt som de i övrigt skiljer sig så starkt åt att man kan fråga sig om det är en och samma disciplin.

I INLEDNINGEN TILL översiktssboken *Kant* betonar den kände Kantforskaren Allen Wood att Kant i många avseenden skapar den moderna filosofiska scenen genom att fixera och definiera de frågor som filosofin härnäst kommer att ägna sig åt. Det gäller i synnerhet synen på vad metafysik är och vad den skall syssla med. Efter Kant är det inte längre möjligt att begreppsligt spekulera om det absoluta utan att också beakta *hur* vi egentligen har kunskap om det. Genom sin kritiska filosofi tvingar Kant in den mänskliga tanken i en bana av självkritik och självkranssakan. Han slår sönder det drömmande förnuftet och ställer människan inför sig själv, ensammare, mer utsatt, mer ansvarig. I detta avseende är hans närmast satiriska angrepp på Swedenborg i den tidiga *En andeskådarens drömmar* (1766) symptomatiskt för hela hans senare kritiska gärning. Kant är den filosof som markerar och befäster uppdelningen mellan tro och vetande i en modern mening, genom att en gång för alla avfärda de klassiska bevisen för guds existens som logiskt och filosofiskt ohållbara och genom att dra en gräns för vad som är förnuftigt.

Även om Kant själv vill hålla en väg öppen för tron och rentav menar att tron på ett högsta allsmäktigt och fullkomligt väsen är en naturlig förlängning av vår moraliska insikt, så banar han på så vis väg för ett modernt medvetande, för vår intellektuella modernitet.

Samtidigt som Kant skänker filosofisk legitimitet åt ett sekulariserat tänkande, står han i ett spänningsfyllt förhållande till den andra stora rörelsen i tiden, nämligen vetenskapen och dess framväxande materialistiska världsbild. Kant var själv grundligt orienterad i naturvetenskapen. Hans första egna arbete var i själva verket en avhandling om solsystemets uppkomst i vilken han föregrep Laplace. Hans första stora kritiska

Med sinne för det globala.

En av Kants på senare tid mest diskuterade texter är *Den eviga freden*. Här skriver han om den fredliga samlevnaden mellan stater på global nivå. Okänd tecknare.

Foto: Kirsten Neumann/
Pressens bild

arbete, *Kritiken av det rena förnuftet* från 1781, kan beskrivas som ett försök att undersöka hur en vetenskaplig kunskap om naturen är möjlig. Från ett mer vardagligt perspektiv kan man med rätta fråga sig vad för slags undersökning det egentligen är fråga om. Vetenskapen visar väl snarare fortlöpande sin giltighet genom att skapa begrepp och matematiska modeller som låter oss förklara och förutsäga skeenden i naturen. Men Kant insisterar på att det finns en typ av undersökning som går djupare än det vetenskapliga utforskandet av naturen. Det är detta som han kallar "det transcendental", ett utforskande av de begreppsliga och åskådningssmässiga former genom vilka erfarenhet blir till. Den kunskap man då utvinnet står för Kant inte i motsättning till naturvetenskapen, men den är likväl inte reducerbar till någon specifik vetenskaplig disciplin, varken psykologi, antropologi eller lingvistik.

Ända sedan Kant publicerade sin första kritik har man diskuterat vad för slags kunskap eller argument denna "transcendentalfilosofi" egentligen erbjuder. Från ett vetenskapligt perspektiv kan det tyckas som om Kant bara föreslår att vi ska utforska det mänskliga medvetandet eller psyket. Så var det också många som valde att tolka honom. Det sena 1800-talet såg framväxten av många "psykologiska" forskningsprogram som studerade medvetandet som erfarenhets- och kunskapssystem. Under senare decennier har detta intresse återupptagits, men nu under titeln "kognitionsvetenskap" eller "medvetandestudier". Men vad Kant avsåg att etablera var inte en ny empirisk forskningsgren, nu med inriktning på medvetandet, utan ett annat slags tänkande över kunskap, varigenom tänkandet utforskar sig självt apriori, det vill säga före varje empirisk erfarenhet. Försvaret för detta slags reflexiva, självkränkande frågande och tänkande blir också ett försvaret för det specifikt filosofiska, i en situation då de objektsorienterade specialvetenskaperna tycks vara beredda att helt ta över filosofins uppgifter i vad Kant själv skulle ha betraktat som en "dogmatisk" anda.

För Kant handlar det å ena sidan om att mäta ut förnuftets gränser, att en gång för alla skilja mellan det vi kan tala med säkerhet om och det som måste förbli föremål för spekulering; å andra

sidan om att lyfta fram och säkra det mänskliga förnuftets frihet och autonomi i en värld till synes bestämd av naturliga lagbundenheter. Den stora och omvälvande insikten som följer ur Kants "kopernikanska vändning" inom filosofin är att människan är medskapare av sin värld. Det mänskliga tänkandet är inte bara en naturlig artefakt bland andra biologiska artefakter i världen, utan en fristående källa till erfarenhet av världen. Också i sin teoretiska kunskapsfilosofi är Kant en frihetstänkare som försöker jämka samman bilden av världen som ett lagbundet sammanhang av krafter och händelser med människans frihet.

I KANTS TEORETISKA FILOSOFI är friheten hela systemets undflyende och dunkla mittpunkt. Friheten låter sig ju inte bevisas eller hittas i naturen. Ändå genomsyrar den hela erfarenheten av naturen, som bottenar i det mänskliga förståndets spontana aktivitet. Men i hans praktiska och politiska filosofi och i analysen av den estetiska erfarenheten är det friheten som står i centrum. Utan frihet är ingen moral möjlig. Moralen är för Kant inte lagar för frihet, ämnade att reglera friheten, utan moralen och dess påbud följer ur friheten själv. Endast ett fritt väsen kan handla efter en maxim, såsom den lag det ger åt sig självt.

Många av de böcker om Kant som utkommit under senare år har kretsat just kring hans frihetsbegrepp och dess implikationer. Rent generellt kan man konstatera att den mest aktuella Kant förefaller vara den etiske och politiske. Även om de flesta kan hålla med om att hans kopernikanska vändning på kunskapsteorins område är giltig i sin allmänna ansats, så har *Kritiken av det rena förnuftet* något arkaiskt och musealt över sina begreppsliga distinktioner. Kants praktiska filosofi däremot, och inte minst hans politiska testamente som det formuleras i den kosmopolitiska texten *Den eviga freden* från 1795 (i svensk översättning 1996), erbjuder däremot fortfarande en filosofisk provokation. Över huvudet taget kan man se ett ökande intresse för hans senare texter, tillkomna efter de stora kritikerna. Dit hör förutom fredstexten bland annat *Religionen inom det blotta förnuftets gränser* (1793) med dess märkvärdiga diskussion om friheten och den "radikala ondskan"

AXESS RECENSERAR

De la misère symbolique
Bernard Stiegler
s. 41

I ett samhälle som domineras av medier och marknadsföring blir all erfarenhet styrd och mallad. Filosofen Bernard Stiegler har i en rad böcker skrivit om denna läsning. Astrid Söderbergh Widding hittar en liten lucka i mediemuren.

Al-Qaida's Jihad
in Europe
Evan F. Kohlmann

Med kriget i Bosnien gjorde al-Qaida entré i Europa. Johan Jakobsson skriver om islamistiska krigares stridsbenägenhet, men också om hur dessa i Hizbollah gjort samhällsbyggnad till ett av kampmedlen.

Hezbollah
Judith Palmer Harik
s. 42

The Company of
Strangers
Paul Seabright
s. 43

Ekonomi föddes inte när handelsmän inledde sin verksamhet. Nej, det var när människan började lita på främlingar. Kjell-Olof Feldt har läst en bok om de ekonomiska banden, från urhistorien till nuet. Att tilliten tycks vara på väg att minska gör framtiden osäker.

Prigionieri del silenzio
Giampaolo Pansa
s. 44

Fel sorts kommunist i fel kommunistiskt sammanhang råkar illa ut. Italienaren Andrea Scano var stalinist i Titos Jugoslavien. Pernilla Ståhl berättar om hur han hamnade i det jugoslaviska gulag, än värre än Sovjets.

The Price of Loyalty
Ron Suskind

Plan of Attack
Bob Woodward
s. 46

President George W. Bush har inte upphört att förvåna. Den som skulle ena landet fick det att polariseras. Den som skulle driva isolationistisk politik inledde en världsvid demokratirevolution. Svend Dahl blickar framåt mot fyra nya neokonservativa år som kan förändra bilden av Bush igen.

(nu återutgiven på svenska) och *Anthropologie in pragmatischen Hinsicht* ("Antropologi i pragmatiskt hänseende") (1798).

Hos den brittiske nykantianen Philip Stratton-Lake, som skrivit *Kant, Duty, and Moral Worth* (2000), handlar det om att klargöra hur man skall förstå Kants förklaring av varför vi följer lagen utan att vara determinerade av den. Poängen med Kants diskussion om frihet och lag är att den autonoma människan väljer att handla på ett lagenligt sätt av *aktning* för lagen, vilket inte är detsamma som bara lydnad. Frågan är naturligtvis helt central, då det handlar om hur människan idealt sett blir till lagens bärare och inte bara dess subjekt. Stratton-Lake utreder i god brittisk analytisk anda de olika distinktioner och även oklarheter som Kant lämnar efter sig och kommer själv fram till den i och för sig inte så spektakulära tesen att aktning inte bara är ett affektmissigt tillstånd: man är moraliskt motiverad av lagen själv och dess förnuftiga innehåll.

Boken utmynnar på så vis i ett modernt försvar för en kantiansk syn på plikt och moral. Filosofiskt representerar den samtidigt ett alltför smalt sätt att närma sig sitt problem. Frågan om hur det individuella subjektet blir till en moralisk agent är i själva verket både alltför komplex och alltför viktig för att hanteras med blott begreppsliga utredningar. Den framtingar ett klargörande mellan de två sfärer som delvis uppträder som åtskilda problemställningar hos Kant, nämligen å ena sidan den förnuftsmässiga, aprioriska analysen av lag och rätt och dess strikt universalistiska ståndpunkt, och å andra sidan den antropologiska och psykologiska analysen av människan som levande, kroppsligt, kulturellt subjekt. Mer intressant är därför Patrick R. Friersons *Freedom and Anthropology in Kant's Moral Philosophy*, som utgår från den spänning som finns hos Kant mellan dessa två nivåer.

I sina sena verk undersöker Kant den konkreta människan, hennes karaktär, dygd, läggning och böjelser, på ett sätt som hans kritiska praktiska filosofi lämnade åt sidan. Enligt Schleiermacher introducerade detta antropologiska studium av människans moraliska förmåga en skriande motsägelse i hela Kants system. För antingen håller man fast vid att naturen inte bestämmer människan i hennes yttersta moraliska val och bejakar den transcendentala friheten. Då är också de antropologiska synpunkterna ovidkommande. Eller så accepterar man det antropologiska perspektivet på människan, enligt vilket hennes natur predisponerar henne för olika karaktärsutvecklingar, och då måste man släppa premissen för en rakt igenom rationell moral, byggd på förnuftets fria lagstiftning.

Dilemmat har sin självklara giltighet alltså. Vi kan se det återkomma inom politisk teori och moralfilosofi, när företrädare för en principiell legalitet står mot försvarare av det lokala och partikulära. Ytterst handlar det om ur vilken källa en sann rättmätighet kan växa: är det ur strikt principiella, universella överväganden, eller är det snarare ur hänsynstaganden till det alltid konkret och partikulärt mänskliga? Man brukar ju alltid hänföra Kant till den första ståndpunkten. Därför är det särskilt intressant att bli påmind i vilken omfattning han faktiskt också ägnade sig åt antropologiska studier och reflektioner.

Frierson lyfter fram en annan Kant än den vanliga, med detaljerade synpunkter på praktisk livsutövning, på begär och dygder. Och han menar att "ingen tidigare förmått jämkä samman Kants moraliska antropologi med hans frihetsbegrepp". Den Kant han själv hittar fram till är en tänkare för vilken friheten inte bara är en abstrakt prin-

cip, utan ett förhållningssätt till de egna faktiska livsvillkoren. Samtidigt menar han att Kant är unik som moralfilosof i sitt sätt att faktiskt härleda moralens innehåll ur friheten själv, med andra ord att det är ur det faktum att vi är fria som en universellt förpliktigande moral blir giltig, och inte tvärtom så att det finns en giltig norm som från början reglerar vår frihet.

FRIHETENS PROBLEM är också utgångspunkten för Till Streicherts studie *Von der Freiheit und ihrer Verheerung*, men nu med tonvikt på dess konsekvenser för förhållandet mellan naturvetenskap och samhällsvetenskap och möjligheten av en kritisk samhällsteori. Naturvetenskapen studerar ju det som är kausalt bestämt och eftersträvar att uppställa lagar för dess förändring. Samhällsvetenskaperna däremot har som sitt objekt det som är fritt till sitt väsen, nämligen människan. Samtidigt söker ju också den lagbundenheten och utmynnar i beskrivningen av ett slags natur. Det är på sätt och vis samma problem som med moralen, att människan så snart hon görs till föremål för ett objektivt studium tycks berövas den autonomi på vilken hennes handlande vilar.

Förhållandet mellan dessa vetenskapstyper har ju ingående och återkommande debatterats alltsedan andra hälften av artonhundratalet, inte minst av dåtidens nykantianer. Den har sin bestående aktualitet, i synnerhet när det gäller att inympa ett filosofiskt-reflexivt perspektiv inom samhällsvetenskaperna. Dessa låter sig lätt förledas till att tro att det går att bedriva samhällsforskning utan hänseende till den egna delaktigheten i det som studeras. Streicherts poäng är att Kant, med sina utförliga analyser av friheten i dess förhållande till natur och teleologi, visar vägen mot en kritisk självreflexiv samhällsteori i en anda som fångar upp vad bland andra Horkheimer långt senare försökte genomdriva. "För vår tidsålder", som Kant själv skrev i sina föreläsningar om metafysik, är "kritikens tidsålder".

I flera av de nu aktuella Kantstudierna kan man skönja bakgrunden av den världsordning, eller kanske snarare brist på ordning, som symboliserades av attentatet mot World Trade Center och dess efterräkningar. Kants utopiskt-politiska testamente, *Den eviga freden*, behandlar möjligheten av en fredlig samlevnad mellan stater och argumenterar för en rättsordning på global nivå. De flesta teoretiker före honom, i synnerhet Hobbes, som han delvis implicit polemiserar emot, ansåg att stater inte kunde bli föremål för en yttre rättsordning, utan själva var absoluta suveräner. Kants vision om en lagmässighet som överskrider enskilda stater var en högtflygande idé, som ju dock en senare historisk utveckling delvis kommit att infria. Kant själv såg detta inte bara som ett abstrakt imperativ, utan menade att det delvis var en naturlig utveckling som skulle följa av ett intensifierat handelsutbyte, och även på den punkten hade han rätt. Den situation vi står inför i dag, där ett globalt omfattande våld och därmed också ett politiskt ansvar samlats i händerna på en suverän, är inte något Kant föreställde sig. Hans vision var snarare den av ett stegvis närmande mellan likvärdiga stater, där ett republikanskt styre skulle underminera möjligheterna att gå i krig för enskild vinnings skull.

Wood har i sin ovan nämnda *Kant* ett bra kapitel om aktualiteten i Kants politiska filosofi, som han också menar sig kunna använda som ett filosofiskt vapen mot USA:s invasion av Irak: "anstif-

tarna av denna nya imperialism misslyckas då de representerar allt som är minst civiliserat och mest fientligt mot frihet i deras eget lands politiska kultur". Utgångspunkten för denna kritik är att invasionens löften om "befrielse" är lika hycklande som den "civilisering" av vildarna som redan Kant genomskådade hos sin tids kolonisationsörer. Det stora dilemma som kringgärdar varje försök att etablera en kosmisk rättsordning handlar ju dock om vilket mått av våld som rätteligen måste till för att skapa den domän inom vilken rätten kan bli gällande. Också Kant var medveten – mer så än vad exempelvis Hegel förebrädde honom – om att rätten inte finns i full mening förrän staten tillkommit och garanterat den med sitt våld.

EN NYUTKOMMEN UTMÄRKT och välskriven studie av Kants politiska tänkande utgår från just kontrasten till Hobbes. Det är Howard Williams *Kant's Critique of Hobbes. Sovereignty and Cosmopolitanism*. Williams har bland annat ett kapitel där han jämför Hobbes *Leviatan* med *Den eviga freden*, och visar hur otillfredsställande Hobbes syn på stat och ordning tedde sig för Kant, eftersom den bara skjuter det våldsamma naturtillståndet framför sig upp på den internationella nivån. Det rättsvidriga godtycke som suveränen kunde kosta på sig på den internationella nivån ville Kant se ersatt av en "folkfederation" som på internationell nivå återskapar en inomstatlig legalitet. Här om någonstans har Kants problemställning en brännande aktualitet, i sin ofta subtila reflektion

över förhållandet mellan våld och legalitet. Enligt Williams rymmer Kants kosmopolitiska teori "högst användbara och realistiska principer för vår situation i dag".

Frågan om suveränens rättsvidriga användning av sin makt, i proklamerandet av ett "maktspråk", upptar också Peter Fenves intresse i hans essäsamling *Late Kant. Towards Another Law of the Earth*. Fenves skriver delvis i en dekonstruktiv anda, söker upp udda och obeaktade trådar i Kants tänkande, i synnerhet de senaste texterna, för att låta dem leda honom in mot hjärtat av hela tankebygget. Ett kapitel handlar uteslutande om en förbryllande anmärkning i de postumt utgivna anteckningarna om hur jorden en dag skall befolkas av andra varelser för vars skull vi lever i dag.

Att Kant som politisk tänkare vänder sig emot furstens användning av sin makt för att sätta sig över lagen är helt foljdriktigt, och Fenves följer Kants republikanskt orienterade argument. Men han visar samtidigt att Kant själv i hela sin kritiska ansats närmar sig en punkt där kritikens möjlighet också visar hän mot ett filosofiskt maktspråk, där förnuftet så att säga manifesterar sig självt i ett högsta kritiskt omdöme. Frågan kan ställas så här: Vari består det kritiska förnuftets egen rättmätighet? Det vilar inte på någon republikansk politisk ordning, utan på en allmängiltighet som likväl inte låter sig avläsas i någon lagbok, utan som måste upptäckas på nytt av var och en som verkande kraft.

Själva kritiken mot det illegala politiska handlandet pekar ständigt tillbaka mot dess egen rättskälla som en levande gåta. I vårt handlande måste vi eftersträva att finna och följa det rätta och gemensamma: men var måste detta rätta och gemensamma bestyrkas? I oss själva, i vårt eget förnuft. Det är mot detta undflyende centrum som Kants tänkande fortsätter att rikta sitt sökande ljus.

**I vårt handlande
måste vi efter-
sträva att finna
och följa det rätta
gemensamma:
men var måste
detta rätta och
gemensamma
bestyrkas?**

Utan det symboliska föds det diaboliska

DE LA MISÈRE SYMBOLIQUE
Tome 1: L'époque hyperindustrielle

Bernard Stiegler

Galilée (194 s.)

DEN FRANSKE FILOSOFEN Bernard Stiegler hör till de mest produktiva och samtidigt mest mångfacetterade tänkarna kring audiovisuella medier på senare år. Bakgrunden till hans filosofiska bana är minst sagt originell. Den började i fängelset, där han avtjänade sitt straff efter ett bankrån i ungdomsåren. Märkligt nog har han förblivit närmast okänd i Sverige. På franska utkom han senast med *De la misère symbolique* ("Om den symboliska utarmningen", 2003-04), ett tvåbandsverk vars första del bär undertiteln "L'époque hyperindustrielle". Stiegler väljer att kalla den nutida epoken just "hyperindustriell", snarare än att använda de mer gängse begreppen "postmodern" eller "postindustriell". Bägge de senare termerna, menar han, för med sig en övervärdering av rådande modernitetsdefinitioner och en undervärdering av den avgörande brytpunkt som den industriella revolutionen inneburit också för filosofins historia. Enligt Stiegler har vi ännu inte lämnat moderniteten, eftersom industrialiseringen av samhället inom alla områden i dag sannolikt är tydligare än någonsin.

Den senaste boken blir särskilt intressant i relation till Stieglers mest omfattande och kanske också mest centrala verk, ägnat tekniken och tiden: *La technique et le temps*, varav hittills tre monumentala volymer utgavs 1994-2001. Dessa böcker utgör en bred filosofisk exposé över teknikhistorien med särskild fokus på förhållandet mellan tekniken och "oss". *De la misère symbolique* är tydligare tesdrivande, samtidigt som den placerar sig i rakt nedstigande led från det tidigare verket. Här förtydligas också flera av de centrala tankarna i *La technique et le temps*.

DET KANSKE MEST INTRESSANTA med Stieglers övergripande projekt är återupprättandet av den intima förbindelsen mellan estetik och politik. Inom den svenska kulturen, men även inom den västerländska kulturen i allmänhet, betraktas begreppet estetik alltför ofta som en urvattnad term: som något smalt och världsfrånvänt, ett dekorativt ornament snarare än en livsnödvändighet. För Stiegler utgör begreppet tvärtom själva kärnan i förståelsen av samtiden i västvärlden. Han talar om hur en ny estetik kommit att utvecklas under det tjugonde århundradet, då människans affektiva och estetiska dimensioner alltmer har underkastats olika funktionella syften, allt för att omvandla individen till konsument.

Poängen med denna analys är ingalunda att avvisa de teknologiska och industriella framstegen, utan tvärtom att utveckla en förståelse för vilka regler som betingar estetiken i samtiden och vilka utvecklingsmöjligheter som kan föreligga i en situation som kunde te sig som en helt sluten återvändsgränd. Detta omsätts intressant nog inte bara i allmänna filosofiska resonemang, utan också i flera konkreta filmanalyser, vilka inte bara illustrerar resonemanget med seismografisk precision utan faktiskt styr själva tänkandet. Att filmen i högre grad än något annat medium förmår registrera eller till och med filosofiskt gestalta avgörande förändringar i omvärlden har ju varit

en kungstanke hos många kulturkritiker och filosofer: en Siegfried Kracauer, en Gilles Deleuze. Den sistnämndes reflektion över det samtida kontrollsamhället, "Postskriptum om kontrollsamhällena", har för övrigt utgjort en direkt inspiration för Stieglers verk, som på olika sätt kommenterar Deleuze.

En grundtanke i Stieglers senaste bok är att vår samtid mer än något annat kännetecknas av den industriella teknologins gradvisa, men ändå ytterst systematiska exploatering av det symboliska, av det symbolspråk som konstituerar det gemensamma i kulturen. Detta leder i sin tur till undergrävandet av de kulturella värdegemenskaperna, av den specifika vi-känsla som uppstår genom att man delar kulturella minnen och förståelsehorisonter, vilka förvärvat individuellt av var och en men ändå kan tillhöra flera. I deras ställe träder den färdigfabrikerade pseudoerfarenheten, mer eller mindre passivt anamman av en åskådare som närmast tycks programmerad för att i likhet med alla andra automatiskt införliva ett och samma identiska budskap. Problemet är att när alla riktar in sig på ett och detsamma går samtidigt individualiteten, eller uniciteten, förlorad.

UNDER 1600-TALET formulerade John Locke tesen att jaget bevarar sin individualitet just genom själva föremålets individualitet. Jag är själva förbindelsen till de föremål till vilka jag står i relation, tack vare att dessa föremål som sådana äger en unik karaktär och därmed även min förbindelse till dem. Men Stiegler går längre tillbaka, ända till Aristoteles och hans begrepp *philia*. Enligt Aristoteles innebär detta begrepp att det är vår förmåga att tillsammans älska tingen (vare sig det gäller landskap, föremål, verk eller något annat) som också är bestämmande för vår förmåga att älska varandra. Stiegler hävdar att resultatet av dagens situation tvärtom är att en allmän utarmning uppstått. Marknadsföringsstrategier och direkta reklambudskap har lett till att det på förhand betingade och målbestämda har ersatt den personliga erfarenheten:

Under 1940-talet iscensätter den amerikanska industrin olika marknadsföringstekniker (utänkta från 30-talet och framåt av Edward Bernays, Freuds nevö), i syfte att absorbera en överproduktion av tillgångar som ingen har behov av, vilka ständigt intensifieras århundradet igenom [...]. För att vinna dessa massmarknader utvecklar industrin en estetik som särskilt riktar sig till de audiovisuella medierna, som, genom att omvandla individens estetiska dimension så att den styrs av den industriella utvecklingens intressen, får denne att anpassa sig alltmer till givna konsumtionsbeteenden.

Konsumenten har därmed fått ersätta kännaren, i ordets egentliga bemärkelse. Denna utveckling betraktar Stiegler som roten till ett av vår tids främsta onda: *le mal-être*, obehaget i vår kultur, med en hänvisning till Freuds välkända verk som på svenska fått titeln *Vi vantrivs i kulturen*.

Denna vantrivsel får ett pregnant uttryck i Alain Resnais film från 1996, *On connaît la chanson*, som ägnas en detaljerad analys i ett centralt kapitel i boken. På svenska skulle filmen kanske ha kunnat hetat något i stil med "Samma gamla visa" eller "Man vet hur valserna går". För Stiegler är filmen ingenting mindre än en direkt formulering, låt vara i ett annat medium, av hans egen huvudtes. Som brukligt i filmmusikaler uttrycker rollgestalterna hos Resnais sina känslor genom att brista ut i sång – eller i detta fall snarare, som sig bör i den mekaniskt reproducerade musikens tidsålder, genom att mima till kända sånger. Men åtminstone de franska åskådarna återfinner här också en repertoar av idel välbekanta melodier från de föregående decennierna: Édith Piaf, Eddy Mitchell, Serge Gainsbourg.

Själva berättelsen handlar annars om två sysstrar, den äldre Odile (Sabine Azéma) och den yngre Camille (Agnès Jaoui). Odile är en modern flicka som helt och fullt lever i nuet, för karriären, och som typiskt nog är på jakt efter en större lägenhet med panoramautsikt över Paris. Camille däremot, som är historiker och försörjer sig som Parisguide, ägnar sig åt det förflutna samtidigt som hon skäms lite över sitt smala avhandlings-

Levande schablon.

Édith Piafs sånger har blivit schabloner för lidelsen. Men det går att återvinna nerven i hennes sånger och skapa ett personligt förhållande till dem igen.

Foto: Keystone/IBL

ämne och känner sig illa till mods över att alltid behöva förklara och försvara vad hon gör. Att hon råkar förälska sig i en fastighetsmäklare, en av dessa framstegsmän som borde passa Odile bättre, är en av filmens typiska paradoxer. Den konstanta spänningen mellan gammalt och nytt löper som en röd tråd genom filmen, men får en ytterligare dimension just genom de sånger som står i fokus för skildringen.

Resnais inte bara påvisar, utan tycks även sympatisera med Camilles vantrivsel i den samtida kulturen, med det är inte allt. Filmen erbjuder inte bara bakåtblickande nostalgi eller inskränkt teknikkritik, utan tycks snarare syfta till att vinna tillbaka ett förlorat territorium, nämligen den gemensamma estetiska erfarenhetens. Poängen med denna erfarenhet är att den förmår formulera ett "vi", låt vara ständigt ifrågasatt, som medverkar till att forma en framtida estetisk gemenskap, byggd på både upplevelsernas mångfald och respekten för den andres specifika upplevelse.

Resnais film gäcker nämligen den upplevelsemässiga konformiteten. De musikaliska örhängen som dominerar filmen och som mer eller mindre påtvingas den moderna människan, den skvalmusik som omger henne i snart sagt varje sammanhang – och som därmed skulle kunna utgöra prototypen för den mekaniserade och förhållsbestämda perception som enligt Stiegler utesluter personlig erfarenhet – återerövas här i stället som vars och ens individuella egendom. Filmåskådaren upptäcker med glädje sitt personliga förhållande till det ena eller det andra musikinslaget, eller tvärtom sin distans till några av inslagen, dock parad med respekt för andra som råkat fångas av just dessa. Denna växelverkan mellan närhet och distans borgar också åter för möjligheten till en autentisk kulturell gemenskap. På så sätt framträder den skenbart bagatellartade, lättviktiga musiken med ens i nytt ljus, som en kraftfull allegori över medvetandets exploatering i det hyperindustriella samhället.

DEN TES OM DEN symboliska utarmningen som Stiegler driver bygger på det sinnevärldens aktuella katastroftillstånd som han menar både uttrycks och symboliskt övervinns i Resnais film. Samtidigt formulerar han föreställningen om en allmän nivellering eller värdeupplösning som skall ha blivit dominerande i samtiden: ofta en vagt formulerad men icke desto mindre påtaglig känsla. Stiegler noterar att detta iscensätts på ett extremt tydligt sätt i Gus van Sants film *Elephant* (2003), apropå dödsskjutningarna i Columbine High School. Filmen spårar bakgrunden till de båda unga människors våldsgöring och den logik som lett dithän: hur de urskillningslöst går in i och tar över redan färdiga tanke- och handlingsmodeller, det må sedan vara dataspel eller nynazistisk ideologi och rekvisita.

För Stiegler ligger emellertid den yttersta orsaken just i förlusten av vad han kallar "den symboliska delaktigheten", den som ensam tillåter individen att vara sig själv men också en dynamisk del i en samhällsgemenskap. *Elephant* visar på frihetens pervertering, på hur den ersatts med en *laissez faire*-mentalitet som inte kan reglera våldet. Den äkta friheten däremot bygger på dialog och tolkning, på en balans mellan värdegemenskaper och öppna åsiktsutbyten. Den är också oändligt bräcklig och ständigt hotad. När ingenting längre finns som förenar tar splittringen över. Om det symboliska går förlorat träder det diaboliska i dess ställe.

ASTRID SÖDERBERGH WIDDING

Jihad i Europa är ingen nyhet

AL-QAIDA'S JIHAD IN EUROPE
The Afghan-Bosnian Network

Evan F. Kohlmann

Berg 2004 (288 s.)

HEZBOLLAH
The Changing Face of Terrorism

Judith Palmer Harik

I. B. Tauris 2004 (224 s.)

UNDER 1980-TALET utgjorde Hizbollah en av de mest omskrivna terrorgrupperna i Mellanöstern med kidnappningar av västerlänningar i Beirut och spektakulära attentat mot utländska intressen i landet. Under 1990-talet samlades en rad frivilliga islamistiska kämpar i Bosnien för att strida på den bosniska sidan i det pågående inbördeskriget. Dessa två nätverk kom emellertid att med tiden utvecklas i helt olika riktningar, Hizbollah mot att framstå som ett normalt politiskt parti och de islamistiska nätverken i Bosnien mot att utgöra en central del i al-Qaidas internationella verksamhet.

Bland islamistiska grupper sågs inbördeskriget i Jugoslavien på 1990-talet som nästa stora utmaning mot islam sedan Sovjetunionen tvingats lämna Afghanistan. Bland islamisterna förhärskade uppfattningar om att man dels hade en helig plikt att hjälpa sina trosfränder på Balkan, dels borde kunna besegra de bosniska muslimernas fiender eftersom man redan lyckats besegra en supermakt med hjälp av offervilja och gudomligt stöd. I Evan F. Kohlmanns bok *Al-Qaida's Jihad in Europe – The Afghan-Bosnian Network* ges en utmärkt beskrivning av de islamistiska nätverk som med sin grund i konflikten i Bosnien kom att utgöra något av en stomme för al-Qaidas verksamhet i bland annat Europa.

DE FÖRSTA FRIVILLIGA islamistkämparna kom till konfliktområdet 1992, fulla av entusiasm men många av dem med liten militär erfarenhet. Emellertid började med tiden allt fler frivilliga med stridserfarenhet från kriget i Afghanistan att anlända. Tillströmningen av stridserfarna så kallade mujaheddinkrigare (frivilliga islamistiska kämpar) underlättades också av att regimen i Islamabad hade ett intresse av att bli av med dessa kämpar från Pakistan och dess närområde när den sovjetiska militära närvaron i Afghanistan hade upphört.

I början av konflikten inordnades många av de nyanlända i de bosniska civilförsvarsstyrkorna, men i och med att allt fler stridserfarna anlände kom dessa att utnyttjas mot de serbiska styrkorna. För den bosniska krigsmakten var denna hjälp i många fall ett tveeggat svärd. Militärledningen förstod att utnyttja deras stridserfarenhet och deras i många fall totala dödsförakt i olika närstridssituationer, men samtidigt orsakade dessa frivilligförband onödiga förluster i sin iver att bli martyrer. Ledningen såg också till att integrera frivilligstyrkorna som ett eget förband i den reguljära förbandsstrukturen, något som visserligen ökade möjligheterna att kontrollera deras aktiviteter, men samtidigt medförde att man svårligen kunde ta avstånd från de övergrepp mot krigsfångar och civila som dessa soldater begick.

Kritiska röster mot mujaheddinkrigarna höjdes

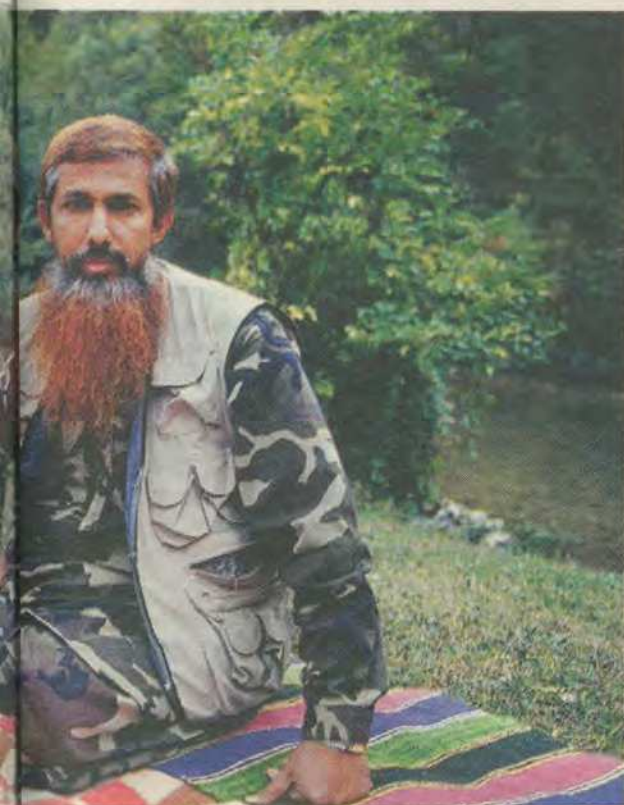
Saudier i Bosnien. En mujaheddinkrigare som kommit till sina trosfränders hjälp.

Foto: Pascal Le Segretain/Scanpix.

emellertid också bland ledande företrädare för den bosniska sidan. Dåvarande arméchefen Rasim Delic erkände exempelvis i ett ögonblick av klarsyn att dessa kämpar från främmande länder utförde lika vansinniga illdåd som motståndarsidan och att de egentligen skadade den bosniska saken. Samtidigt var det svårt att bli av med de alltmer oönskade gästerna. Skulle den bosniska ledningen ha gjort ett seriöst försök att utvisa dem hade förmodligen det ekonomiska stödet från framför allt Saudiarabien och rika privata donatorer i Mellanöstern försvunnit.

Också bland den bosniska civilbefolkningen sågs mujaheddinkrigarna med stor skepsis. Endast ett fåtal bosniska muslimer verkar ha understött och deltagit i deras verksamhet, även om flera av de tillresta under sin tid i området kom att gifta sig med lokala kvinnor. Just det faktum att ett flertal mujaheddinkämpar gifte sig med bosniska kvinnor medförde att de också kom att erhålla bosniskt medborgarskap. Kritik mot detta har senare riktats från ett flertal stater, eftersom man anser att det i de flesta fall rör sig om ytterst våldsbenägna islamistiska extremister som därmed fått en fristad i Bosnien. Den förre bosniske presidenten Alija Izetbegovic avvisade oftast denna kritik, men under senare år har i flera fall tidigare mujaheddinkämpar blivit av med sina bosniska pass sedan de ertappats med att planera attentat mot västliga intressen i främst Bosnien.

ETT UTOMORDENTLIGT INTRESSANT förhållande som Kohlmann ägnar ett särskilt kapitel åt i sin bok är de islamistiska nätverkens utnyttjande av humanitära hjälporganisationer. Sedan länge har en rad av dessa misstänkts för att ha underlättat penningöverföringar till terrorgrupper och celler. Från bland annat amerikansk sida har saudiska hjälporganisationer som al-Haramain och BIF anklagats för just detta. Under konflikten i Bosnien observerades att en rad stupade frivilliga på den muslimska sidan officiellt befann sig i landet som biståndsarbetare och att dessa helt enkelt utnyttjade detta för att lättare röra sig i området. Vidare tycks en betydande del av de

sjukvårdsresurser och transportfordon som dessa hjälporganisationer hade till sitt förfogande i första hand ha använts för att ge sårade frontkämpar vård eller transportera mujaheddinkrigare mellan olika frontavsnitt.

Kohlmans välskrivna bok är späckad med porträtt av personer som tillhörde frivilligförbanden, allt ifrån vanliga fotsoldater till religiösa auktoriteter. Bland de förstnämnda återfinns en rad personer från Golfstaterna och Nordafrika men också frivilliga muslimer från Nordamerika och Europa. En av dessa är en svensk som går under namnet Abu Musab al-Swedani ("svensken"). Denne stupade hösten 1993 i strid med bosnienkroatiska förband och skall, enligt vad hans vän Abu Hudhaifa al-Afghani uppger för författaren, ha varit född i Sverige, med algerisk far och svensk mor. I tjugofemårsåldern utvecklade han ett intensivt intresse för islam och avreste till Saudiarabien för religiösa studier som han ägnade mer än två år. Efter att ha vistats i Afghanistan och Pakistan återvände han till Sverige innan han slutligen reste till Bosnien för att delta i striderna. Denna bakgrundshistoria överensstämmer för övrigt i stora drag väl med dem som flertalet västerländska medlemmar av al-Qaida och andra islamistiska nätverk berättat under senare år efter att de exempelvis gripits i Afghanistan.

Även västerländska konvertiter utan någon egentlig ursprunglig anknytning till den muslimska kulturen återfinns bland mujaheddinsoldaterna. Den brittiske dataexperten David Sinclair, som en dag började komma till sitt välbetalda arbete hos en datakonsult i London iförd traditionell muslimsk klädsel och som senare lämnade sitt arbete för att söka martyrdöden i Bosnien, och fransmannen Lionel Dumont, som än i dag tillhör en av al-Qaidas mest efterspanade personer, är två av de mer intressanta. Dumont kom efter återkomsten till Frankrike att leda en islamistisk cell i Roubaix tillsammans med en annan fransk konvertit vid namn Christophe Caze. Cellen gjorde sig känd för att bland annat utföra ytterst hänsynslösa bankrån, och i samband med en biljakt efter ett misslyckat sådant dödades Caze av polisen. Dumont är i dag fortfarande på fri fot och har enligt olika tidningsuppgifter varit verksam för al-Qaidas räkning i en rad olika länder.

Kohlmann illustrerar på ett mycket förtjänstfullt och sakligt sätt hur kontakterna och nätverken i många fall har levt vidare i skilda länder sedan krigets dagar. Vid sidan av Dumont har en rad olika personer som gripits för bland annat förberedelse till attentat i olika delar av världen knytats till deltagande i mujaheddinförbanden i Bosnien. Evan F. Kohlmann, som något kryptiskt uppges vara en Washingtonbaserad konsult inom internationell terrorism, har onekligen skrivit en av de bästa böckerna i ämnet på länge.

EN HELT ANNAN STRATEGI valde libanesiska Hizbollah när de våldsamma åren med kidnappningar och attentat i främst hemlandet var över. Den i Beirut verksamma amerikanska professorn Judith Palmer Harik har åstadkommit en bitvis mycket intressant bok om detta parti i *Hezbollah – The Changing Face of Terrorism*. Kanske en jämförelse mellan Hizbollah och al-Qaidas nätverk håller något i och med att Hizbollah i första hand är just ett parti snarare än ett nätverk, men i och med att bägge företeelserna till stor del baseras på politiskt/religiöst motiverat våld låter sig denna till viss del ändå göras.

Hizbollah har under det senaste decenniet blivit en politisk maktfaktor i Libanon. Partiet har, som Harik förtjänstfullt påvisar, lyckats anpassa sig till den inrikespolitiska scenen trots ett fortsatt understöd från Iran och Syrien. Dess främsta företrädare Fadhlallah och Nasrallah har lyckats frammana en bild av ett parti som numera inte bara har den shiitiska befolkningens bästa för ögonen, utan också tillhandahåller utbildning, sjukvård och annat som inte den libanesiska staten förmår stå för i tillräcklig utsträckning. Dessutom har Hizbollah framträtt som den kanske främsta försvararen av landets territorium i skuggan av en fientlig granne (Israel).

Att Hizbollah har blivit salongsfärdigt i den libanesiska politiken är ingen hemlighet. Där emot undergräver författaren till viss del sina argument genom att hävda att en person som Imad Mughniyeh "påstås" vara terrorist och att det dessutom inte är klart om han över huvud taget tillhör Hizbollah. Det finns åtskilliga vittnesmål och underrättelseuppgifter som i flera avseenden styrker att Imad Mughniyeh, i dag en av världens mest efterspanade terrorister och chef för Hizbollahs underrättelsefunktion, var inblandad i attentat och framför allt kidnappningar under 1980-talet. Varför Harik väljer att tona ned detta förhållande är oklart, men detta sänker trovärdigheten hos en annars utmärkt bok. Den intresserade läsaren gör sannolikt klokt i att först läsa Con Coughlans bok *Hostage* och Magnus Ranstorp's bok om partiets historia för att få en mer grundläggande bakgrundsbeskrivning.

Bokens stora svaghet är emellertid att den tyvärr inte nämner någonting om partiets utlandsverksamhet, som bland annat skall omfatta kriminell verksamhet i Sydamerika. I Argentina utreds dessutom huruvida Hizbollah bistod iranska agenter i genomförandet av olika attentat mot judiska intressen i landet. Huruvida Hizbollah därmed kan anses exemplifiera terrorismens "changing face" är tveksamt. Partiets mer ljusskygga verksamhet bedrivs sannolikt numera i första hand någon annanstans än i de områden där man är beroende av väljarnas vilja. Detta till trots har partiet bevisligen slagit in på en helt annan väg i Libanon än vad de nätverk som bildades i samband med kriget på Balkan under 1990-talet gjorde. Hariks studie av ett numera realpolitiskt och imagedrivet parti med bevisade rötter i terrorismen är trots allt värd att läsa.

JOHAN JAKOBSSON

Ekonomi startar i tillit till främlingar

THE COMPANY OF STRANGERS
A Natural History of Economical Life

Paul Seabright

Princeton University Press (320 s.)

VARFÖR LITAR VI PÅ människor som vi inte känner? Denna tillit tar sig i det moderna samhället en mängd uttryck, allt från ekonomiska uppgörelser med totala främlingar till att vi kan vandra lugnt på en gata befolkad av människor vi inte vet någonting om. Ska man tro på forskningen i ämnet är tilliten mellan främlingar en senkommen företeelse i homo sapiens sapiens 50 000-åriga historia. Under minst 40 årtusenden litade man inte på och samarbetade inte med andra än medlemmar i den egna familjen – varje främling som dök upp tog man livet av eller så flydde man för sitt eget. Hur uppstod och utvecklades samarbetet mellan främlingar? Och vad betyder tilliten, samarbetets fundament, för det ekonomiska och politiska tillståndet?

Den engelske ekonomiprofessorn Paul Seabright (numera vid universitetet i Toulouse) har i boken *The Company of Strangers* velat skriva en "naturlig historia" om människans ekonomiska liv för att hitta svar på sådana frågor. Det är en populärvetenskaplig bok om ett ämne som sträcker sig över flera forskningsfält, inte bara ekonomi utan även biologi, antropologi, sociologi och psykologi. Hur väl han återgett kunskapsläget på alla områden kan jag inte bedöma. Men om man är intresserad av de riktigt långa linjerna i världsekonomin utveckling är det spännande läsning, som ger nya insikter även för den som tror sig ha läst det mesta i ämnet.

Hans utgångspunkt är att det inte var någon genetisk evolution som ledde till att människan började samlas först i flockar, sedan i stammar och vidare i byar, samhällen och städer. Under den första fasen, medan det ekonomiska livet bestod av att jaga och samla ihop till livets nödort, började främlingar samarbeta därför att man upptäckte stordriftens fördelar. Om flera familjer slog sig samman ökade effektiviteten i jakten och antalet samlare blev fler. Arbetsfördelningen var ju given: männen jagade, kvinnorna och barn samlade. Men man inte bara producerade mer. Den flock som samarbetade blev också, tack vare ökad styrka, mindre utsatt för främlingar man inte litade på.

Den andra fasen kom när människor började odla grödor och tämja djur. Allt eftersom detta jordbruk spred sig över världen inträffade en avgörande förändring i människors liv. De blev bofasta och de skapade tillgångar – bearbetad mark, boskap, lager av livsmedel, redskap – som de inte utan vidare kunde ta med sig om de drevs bort av främlingar. Således var det ännu naturligare för jordbrukarna att skapa större gemenskaper, att bygga byar (helst befästa) som stärkte förmågan att försvara deras tillgångar mot fientligt sinnade främlingar.

Sedan kom allt det som vi kallar den tekniska utvecklingen. Hjulet uppfanns och revolutionerade, tillsammans med hästen och vägbyggnaden, transportsystemen. Nästa steg var förmågan att bygga större fartyg och förse dem med kraft att förflytta sig längre sträckor med roddarslavar, segel och till sist maskiner. Handeln börja-

de växa lokalt, regionalt och globalt. Arbetsfördelningen och specialiseringen såg dagens ljus: man sålde det man var bättre på att göra och köpte det andra gjorde bättre. Detta utnyttjande av relativa fördelar skapade ett ekonomiskt välstånd i västvärlden och Främre Orienten. Byarna växte till städer, städerna till stater och staterna till imperier. Så småningom spred sig välståndet till de kroppsarbetande klasserna och deras ökande köpkraft gjorde, tillsammans med nya tekniska framsteg, massproduktion möjlig i industriell skala, vilket ytterligare drev på tillväxten. Detta blev alltså den tredje, fortfarande pågående, fasen i samarbetet mellan främlingar.

SEABRIGHT ÄR ÖVERTYGAD OM att det inte ligger i människans natur att lita på andra. Tvärtom gör vår biologiska konstruktion, bland annat ömtåligheten hos vår avkomma som kräver vård och stöd i ett stort antal år, sammanhållningen i familjen mer nödvändig än hos någon annan art på jorden. Viljan till samarbete utanför familjen eller släkten måste därför stöttas av ett tydligt egenintresse och stärkas av samhälleliga institutioner. Medan detta intresse ganska tydligt kan definieras i de tidiga jägar- och bondesamhällena blir det svårare att generellt beskriva det i det moderna industrisamhället med dess långtgående fördelning av arbete och specialisering. Han illustrerar problemet med det samarbete som krävs för att åstadkomma en skjorta: bomull odlad och spunnen i Indien, tyg tillverkat i Portugal, tråd i Brasilien och knappar i Belgien. Skjortan designas och färgsätts i London och sedan sys hela härligheten ihop i Malaysia för att säljas i Toulouse. Det vore omöjligt att göra allt detta enligt någon överordnad plan (något som de kommunistiska planekonomierna till slut tvingades medge).

Enligt Seabright har miraklet två orsaker. Den ena är människans förmåga till tunnelseende: jag utför min detaljinsats utan att bry mig om hur helheten ser ut. Den andra är den fungerande marknadens förmåga att sända information om behovet av alla detaljer och deras värde utifrån den övergripande efterfrågan på skjortor och köparnas önskemål om sådant som utseende och färg.

SOM BESKRIVNING AV marknadsekonomin goda egenskaper är detta knappast något nytt. Men Seabright är egentligen ute efter något annat. Människans tunnelseende må vara nödvändigt för att ett mer eller mindre globalt eko-

nomiskt samarbete ska fungera. Men om människan också som samhällsmedlem utgår från att helheten, det gemensamma intresset av att leva i en rättvis och fredlig värld, uppstår ur perfekt fungerande politiska system (ungefär som marknadens "osynliga hand"), då får folkstyret som samarbetsform allvarliga problem. Att marknaden inte har någon moral, det vet vi. Den bryr sig inte om rättvisa, den trivs lika bra i krig som i fred, åtminstone nästan. Men detta förvärras, menar Seabright, av att människans historia visar vår benägenhet att i grupp gripa till våld – som stam, nation, förbund av stater – för att antingen försvara oss mot dem vi tror hotar vårt välstånd och våra tillgångar eller erövra mer välstånd, mer mark, mer arbetskraft, mer naturresurser. De förödande krigen inträffade först när nationernas eller staternas välstånd nått sådana nivåer att man kunde avstå mänsklig arbetskraft och ekonomiska resurser till arméer och beväpning. Den djupaste ironin är enligt författaren att just den intelligens och samarbetsförmåga som skiljer människan från andra livsformer på vår jord också gjorde oss kapabla att tillverka vapensystem som kan släcka ut allt liv.

Seabrights budskap är således att samarbetet mellan främlingar är ett i människans historia kortvarigt och ganska skört experiment, vars framgång inte alls är säkerställd. Visserligen har marknadsekonomin avgått med segern över nästan alla centralstyrda system och världshandeln fortsätter att växa, liksom välståndet i större delen av världen. Men han ser flera hot mot den tillit mellan människor som krävs för en fungerande internationell arbetsfördelning. Globalt sett är arbetslösheten förfärande hög och välståndet ökar ojämnt. Inte minst gäller det välståndet definierat som hälsa och livslängd. Seabright erinrar om att varje år fler människor dör i epidemier och andra sjukdomar, oftast framkallade av undernäring, än alla som dödats i de stora krigen. Den internationella terrorismen är på väg att skapa en ny grund för rädsla och misstro som kan bli svårare att hantera än de gamla, eftersom terrorn slår blint och slumpmässigt. Alla kan misstro alla.

SOM OFTA SKER MED STORA dystopier blir lösningarna svårgripbara. I Seabrights fall handlar det i varje fall inte om att försöka stoppa globaliseringen. Den har pågått lika länge som samarbetet mellan främlingar. Och förvisso är det svårt att vara arbetslös, fattig och sjuk. Men det var långt svårare bara för två hundra år sedan. Väl-

ståndet har faktiskt spritts till allt fler. Han landar därför i en ganska välbekant plädering liberalism, tolerans och acceptans av en pluralistisk värld. Och det är världens politiska ledare i allmänhet och USA:s i synnerhet som måste arbeta för dessa värden. Han erinrar om att historien visar att de stater som försökt bygga och försvara sitt välstånd med hjälp av militär styrka i allmänhet misslyckats. Eftersom den amerikanska politiken allt tydligare väljer den vägen riskerar USA samma öde. Den militära upprustningen sprider dessutom, med marknadsekonomin som villigt medium, vapen över världen som obönhörligen leder till att spänningarna mellan fattiga och rika, mellan troende och otrogna, kommer att lösas med våld.

Sammanfattningsvis tolkar jag Paul Seabright som att han vill att stormakterna, USA, EU och Ryssland, ska avrusta och inleda ett samarbete för att på global nivå skapa den sorts institutioner som på nationell nivå stödjer och uppmuntrar främlingar att lita på och samarbeta med varandra. Det är ingen originell tanke men ovanligt väl grundlagd i det historien lär oss.

KJELL-OLOF FELDT

Kommunisten som hamnade i kylan

PRIGIONIERI DEL SILENZIO
Una storia che la sinistra a sepolto

Giampaolo Pansa

Sperling & Kupfer Editori 2004 (445 s.)

PÅ SIN DÖDSBÄDD 1980 ger den italienske kommunisten Andrea Scano en dikt till en släkting. Dikten handlar om "det jag aldrig talat om". Det är en berättelse om hans tid som fånge på ön Goli otok i det jugoslaviska gulag: *Se è all'inferno che sono destinato, / non preoccupatevi per me / che già ci sono stato!* (ung. "Om det är till helvetet jag är anvisad / oroa er inte för mig / eftersom jag redan varit där!"). Dikten utgör upptakten till Giampaolo Pansas bok om italienska kommunister som var fångar i Jugoslavien och om hur det italienska kommunistpartiet sedan tystade ned händelserna. Scano och många andra som lyckades ta sig tillbaka till Italien blev *prigionieri del silenzio*, tystnadens fångar. De var, om man så vill, Italiens Kirunasvenskar. Andrea Scanos öde står i fokus, men Pansa låter ett myller av människor stiga fram i denna brutala, absurda och psykologiskt svårsmälta historia.

Pansa, som skriver regelbundet i *L'Espresso*, har tidigare skrivit *Il sangue dei vinti* om svartskjortornas brott och nu sätter han alltså blåslampan på de rödas. *Prigionieri del silenzio*, som innehåller delvis nya uppgifter, är ett viktigt bidrag till granskningen av det italienska kommunistpartiet, PCI, som länge var Västeuropas största kommunistparti.

LÅT OSS FÖLJA ANDREA SCANO. Under slutet av 1930-talet slåss han i Spanien för den internationella brigaden. Där råder ett hårt stalinistiskt regemente: misstänkta trotskister avrättas direkt. Tillbaka i Italien fängslas Scano av Mussolinis fascistregim och förs till fängelseön Ventotene. Av de 800 fångarna på Ventotene är 500 kommunister. Fängelsetiden är något av en politisk skola för Scano; han blir en lika övertygad som militant

I begynnelsen var tilliten. Tillväxten började när människan började samarbeta med främlingar. Kopparstick efter en målning av Jacques Le Moyne Morgues (1528-1598). Foto: IBL Bildbyrå

stalinist. På Ventotene lägger kommunisterna upp riktlinjerna för partiadministrationen efter befrielsen. Som historisk kuriositet kan nämnas att det var bestämt att Mussolini, som tvingats avgå och tagits till fånga i juli 1943, skulle till Ventotene men att fängelsechefen vägrade ta emot honom eftersom han inte skulle leva många minuter bland de politiska fångarna.

Efter två år på Ventotene kommer Scano i augusti 1943 till Genua där han och andra partisaner inleder en intensiv kamp för att bekämpa Hitlers hantlangare. Efter intensiva stridigheter befrias Italien den 25 april 1945 äntligen från nazister och fascister. Totalitarismen var slut. Men målet för Scano och många andra motståndsmän var, skriver Pansa, inte ett demokratiskt Italien utan ett annat totalitärt samhälle: "Om befrielsekriget tänkte de som majoriteten av de militanta kommunisterna på den tiden: nazismens och fascismens nederlag var bara det första steget mot proletarietets och partiets maktövertagande med hjälp av Sovjetunionen." Det ligger onekligen något i en tidigare reflektion av Pansa att Italiens egentliga befrielse inte kom 1945, utan först 1948 när den första demokratiska regeringen var vald.

Scano och hans kamrater var alltså beredda att slutföra kampen och göra Italien kommunistiskt. I det perspektivet är det inte förvånande att PCI gav sina "soldater" order om att inte lämna in alla vapen till de allierade styrkorna. Vapnen skulle de förvara på säkra platser för att kunna ta fram när de behövdes. Sommaren 1947 blir Scanos vapengömma uppträckt och han flyr till Fiume i Jugoslavien. "Till skillnad från det som hänt i Italien hade partisanerna mot nazifascismen nått sina mål. Partisanerna hade inte bara befriat landet, de hade också genomfört den kommunistiska revolutionen. Scano skulle, även om han var en rymling, bo i ett samhälle som han höll för det bästa möjliga", skriver Pansa.

I DETTA PARADIS inledde det jugoslaviska kommunistpartiet under Jusep Broz "Tito" massarresteringar. Under den jugoslaviska ockupationen av Trieste fängslades minst 6 000 personer som motsatte sig kommunismen och många av dem skickades till läger. Pansa betonar att det är en glömd historia som, i likhet med fascismens brott, också måste berättas. Hundratusentals italienare flydde från de delar av Italien som blivit jugoslaviska och kommunistiska. Dessa flyktingar mottogs inte väl av partisanerna i Italien: de sågs som folkfiender, kapitalister och fascister och behandlades med förakt. I verkligheten, konstaterar Pansa, kom flyktingarna från alla samhällskategorier.

Flyktingströmmen från Jugoslavien följdes av en i motsatt riktning. I den så kallade *contro-esodo* valde mellan två och tre tusen italienska kommunister att bosätta sig i Jugoslavien. Men 1948 händer det som skulle få förödande konsekvenser för Scano och för många andra italienska kommunister i Jugoslavien: brytningen mellan Stalin och Tito. Det Moskvatrogna PCI slöt genast upp bakom Stalin och Kominform, den kommunistiska informationsbyrån. PCI:s linje var emellertid inte helt oproblematiske: partiet tvingades förklara för partimedlemmarna att den kommunistiske hjälten Tito över en natt hade blivit en svinaktig fascist. Samme man som bara en månad tidigare hade hyllats i partiorganet *L'Unità* var nu en amerikansk tjänare, en fiende som skulle tillintetgöras.

Det jugoslaviska kommunistpartiet betraktade "kominformisterna" som folkfiender och Stalin-agenter. Italienska kommunister och deras familjer arresterades och skickades till arbetsläger där de tvingades arbeta i gruvor tillsammans med

Tito och massorna. Den jugoslaviske diktatorn hotar Italien i ett tal hållet 1953. Foto: Scanpix

tyska krigsfångar. Scano och partikamraterna i Fiume var helt övertygade om att Tito hade avvikit från den sanna socialismen i Stalins tappning. På uppdrag av PCI deltar Scano i kampanjer mot Tito. Sommaren 1949 får den jugoslaviska hemliga polisen korn på honom. Han sätts i fängelse och ett år senare skickas han till Goli otok, "den nakna ön".

Redan 1939, under den monarkistiska diktaturen i Jugoslavien, fanns tanken att göra den kala klippön utanför Kroatiens kust till ett fängelse för kommunister. Det blev inte av. Tio år senare var det kommunisterna som förverkligade idén och byggde ett läger på ön för andra kommunister. Enligt vissa bedömare var förhållandena på Goli otok, om möjligt, ännu värre än i Stalins gulag. Lägre hyste, enligt Vladimir Dedijers oberoende analys, åren 1949–1956 drygt 31 000 oliktränkande. Drygt tre hundra av fångarna var italienare. Flera av fångarna hade tidigare, för sin kommunistiska övertygelses skull, suttit i nazistiska koncentrationsläger. Nu satt de i ett kommunistiskt läger eftersom de var fel sorts kommunister.

Mottagandet på Goli otok gav fångarna en försmak av vad som väntade. När nykomlingar, med surrade händer, anlände till ön möttes de av en fruktansvärd syn: män som inte var mycket mer än skelett, som var gråa i ansiktet och iklädda trasor flockades kring dem, gav dem hårda knytnävsslag och skrek slagord som "Stalins banditer", "Tito, vi lämnar aldrig din väg". Den fånge som inte slog eller kastade sten tvingades att gå med de nyanlända i ledet och bli slagen. Att tvinga fångarna till kritik och självkritik var en vanlig tortyrmetod på Goli otok. Syftet med lägre var inte att döda fångarna eller att ha dem som arbetskraft; det var att bryta ned dem och därmed lägga grunden för politisk omskolning. När de slapp ut från lägre skulle de inte ha den psykiska eller fysiska styrkan att motsätta sig Tito. För att uppnå målet användes hårt arbete, hunger och sadistiska straff. Arbetet bestod i att krossa sten, och för att fullborda förnedringen av fången som utförde arbetet slängdes gruset i havet.

I Italien kunde PCI inte sätta oliktränkande i läger. Men partiets sätt att behandla oliktränkande har av drabbade beskrivits som "stalinism utan Stalin". De som motsatte sig kampanjen mot Tito uteslöts från partiet och anklagades för att vara förrädare, och forna partikamrater vägrade att tala med dem eller deras familj.

Scano hade från Goli otok skickat ett vykort till partikamrater i Italien där han skrivit att han insett att han haft fel om Tito. Alla fångar på ön tvingades skriva sådana vykort. Men genom detta vykort var Scano i det stalinistiska italienska kommunistpartiets ögon en Titoanhängare, en fascist, en förrädare. I Stalins Sovjet var det inte tillåtet att nämna Goli otok. Det kan tyckas besynnerligt eftersom redogörelser för Titos helvetesläger skulle passa bra i hatkampanjen mot honom. Men det fanns en logik i Moskvas agerande: om

hemskheterna på Goli otok hade uppmärksamats hade kanske det egna och mycket större infernot, Sovjets gulag, också uppmärksamats.

DEN ANDRA AKTEN i denna tragedi inleds när Scano efter tre år släpps ut från Goli otok. Han är, som han beskrivit i sin dikt, ett levande lik. Fattig, desperat, hemlös och utan vänner driver han omkring på Fiumes gator. Till slut får han hjälp att ta sig tillbaka till Italien. Som en släkting till honom senare säger till Pansa: "Den som hjälpte honom var en vän, inte det italienska kommunistpartiet, hans parti, för vilket han först suttit i fängelse och sedan i en skräckens avgrund." Tillbaka i Italien börjar Scano genast att kämpa för att få tillbaka sitt partimedlemskap och försöka rentvå sig från anklagelserna om att vara en Titoanhängare.

Den 5 mars 1953 dör Stalin. Efterträdaren Nikita Chrusjtjov reser till Belgrad och relationerna mellan Sovjet och Jugoslavien återupptas. Moskvatrogna PCI:s partiledare Palmiro Togliatti åker genast till Belgrad och återknyter kontakten med Tito. De dokument som fanns om den italienska Titokampanjen förstörs. Sanningen är alltid revolutionär, upprepade de styrande i Botteghe Oscure, PCI:s högkvarter i Rom. Men sanningen om partikamraterna på Goli otok och i Titos fångelser ville de inte att någon skulle få veta. Ännu ett år efter Togliattis och Titos omfamning lyfte PCI inte ett finger för att hjälpa de italienska kommunister som satt i de jugoslaviska fångelserna – efter att på partiets uppdrag ha agerat mot Tito.

Hur Scano upplevde partiets kovändning vet vi inte, men nog måste det ha påverkat honom att han enligt partiets nya historieskrivning suttit tre år på Goli otok helt i onödan och att vykortet han skrev om Tito nu var "rätt". Trots denna bittra ironi är Scano, vilket ter sig som en psykologisk gåta, fortfarande troende. Partiet är hans allt, hans livlina.

Flera italienska kommunister som återvänt söker upprättelse eftersom de handlat på partiets uppdrag i Jugoslavien. Även Scano kräver tillsammans med en annan återvändare att partiet gör en oberoende undersökning och påtalar att flera partimedlemmar sitter fängslade i Jugoslavien. Men PCI tar ingen notis om dessa vädjanden. Tvärtom fryses de återvändande ut av partiet. Tanken på en undersökning var långt in på 1970-talet omöjlig för partiledningen.

PANSA SKRIVER OM ett "kulturellt trauma": att troende kommunister blev torterade av andra kommunister bidrog till en självpåtagen självrensning bland dem som återkom från Jugoslaviens gulag. När de insåg att det socialistiska paradiset inte var som de hade trott valde många att förtränga sina upplevelser på Goli otok. Scano får till sist tillbaka sitt partimedlemskap – i utbyte mot att han drar tillbaka kravet på en undersökning och inte har någon kontakt med de andra kominformisterna. Scano blir en tystnadens fånge. Det är först på sin dödsbädd han yppar vad han varit med om och då i form av en dikt.

Prigionieri del silenzio handlar, med Pansas ord, om det italienska kommunistpartiets "offensiva och groteska tystnad". Att denna tystnad var möjlig hänger delvis samman med att PCI lyckades tillskriva sig förtjänsten av motståndskampen och därmed fick ett intellektuellt och moraliskt övertag under efterkrigstiden i Italien. Det var inte många utanför partiledningen som kände till kommunistpartiets interna utrensningar eller dess nära kontakter med Moskva. Pansas initierade och välskrivna bok lyfter fram en del av partiets svarta historia.

PERNILLA STÅHL

Fyra nya år med neokonservatismen

THE PRICE OF LOYALTY

Ron Suskind

Simon & Schuster 2004 (348 s.)

PLAN OF ATTACK

Bob Woodward

Simon & Schuster 2004 (467 s.)

I REGERINGENS sammanträdesrum i Vita huset hänger fyra porträtt. Tre av dem är av grundlagsfäderna. Den fjärde platsen har sedan Jimmy Carters tid i Vita huset använts av den sittande presidenten för att lyfta fram någon av föregångarna. Carter valde själv ett porträtt av populisterna och internationalisten Harry Truman, medan Reagan valde 1920-talets stora skattesänkare Calvin Coolidge. George W. Bushs val var kanske något mer oväntat: Dwight D. Eisenhower. Förmodligen handlade det om vilken typ av president Bush ville vara – en ledare som stod över partipolitiskt gnäll och var respekterad bland väljarna.

I efterhand kan det framstå som osannolikt att Bush hade den ambitionen. Under hans första fyraårsperiod som president har ju polariseringen i amerikansk politik snarare förstärkts. Men länge gav Bush faktiskt intryck av att kunna minska konflikterna. Den politik han förknippades med framstod som en naturligare fortsättning på Bill Clintons pragmatiska mittenorienterade politik än vad Al Gores vänsterpopulism gjorde. Som guvernör i Texas hade Bush ju gjort sig känd för att ha lätt att samarbeta med de demokratiska politikerna. Han intresserade sig för frågor som utbildning och ökad invandring, snarare än konfliktfrågor som aborträtten. Och när Bush under primärvalen sökte stöd hos den kristna högern trodde de flesta att det mest handlade om taktik för att bli republikanernas presidentkandidat. I stället visade sig Bushadministrationen bli mer ideologiskt konservativ än vad någon kunnat föreställa sig.

Det senaste året har det getts ut ett antal böcker som fördjupar bilden av Bush som president, bortom konspirationsteorier och personangrepp. Två av de intressantaste är dels Ron Suskinds *The Price of Loyalty*, som bygger på Bushs förste finansminister Paul O'Neills erfarenheter, dels veteranjournalisten och Watergateavslöjaren Bob Woodward *Plan of Attack*, som är en insidesskildring av planeringen inför Irakkriget. Böckerna har framför allt blivit omdiskuterade för beskrivningarna av upptakten till invasionen av Irak, men de förtydligar också att uppmärksammas för den bild de ger av hur Bush fungerar som president.

Inledningsvis skrevs mycket positivt om Bush som ledare. Han ansågs modern och näringslivsinspirerad. Han detaljstyr inte, men sätter upp tydliga mål, sades det. Det är också den bild försvarsminister Donald Rumsfeld ger i *Plan of Attack*. I Suskinds bok ifrågasätter Paul O'Neill emellertid hur väl Bushs ledarskap egentligen fungerat. Den ledarstil Bush sägs eftersträva förutsätter förmågan att tydligt slå fast en linje och göra alla delaktiga i arbetet att nå målet. Men efter sex månader av möten konstaterade O'Neill att det fortfarande var omöjligt att förstå hur Bush resonerade och vad han egentligen ville uppnå. I stället beskrivs hur Bush på mötena regelmässigt

Rådets makt. Condoleezza Rice har väglett Bush i utrikespolitiken.

Foto: Kevin Lamarque/Reuters

satt tyst och lyssnade utan att visa intresse eller markera sin egen uppfattning. En bild framträder av en president som är ointresserad av komplicerade frågor och som knappt ens läser sammanfattningarna av viktiga dokument. Samtidigt ska man komma ihåg att en president inte kan, och kanske heller inte bör, vara expert på alla sakfrågor. Men förmågan att kunna signalera till sina medarbetare hur man resonerar är avgörande i arbetet med att formulera politiken. Samma sak gäller förmågan att analysera en komplex fråga och att lägga fast en linje.

Skillnaden jämfört med tidigare regeringar blev särskilt tydlig för O'Neill, som tidigare varit rådgivare till flera presidenter. O'Neill drar sig till minnes när Gerald Ford bjöd in Milton Friedman och Kenneth Galbraith för att diskutera ekonomisk politik. Men i stället för en president som ville ta del av två framstående ekonomers tankar fick O'Neill se sig som finansminister hos en president som, om man inte direkt fängade hans uppmärksamhet, snabbt tappade allt intresse.

Utformandet av politiken har koncentrerats till en liten krets kring presidenten. Det handlar om rådgivarna Karl Rove och Karen Hughes, vicepresidenten Dick Cheney samt stabschefen Andy Card. Alltså ideologer eller PR-personer, snarare än sakkunniga. Ministrarna, regeringens egna tjänstemän och självklart också utomstående experter hålls utanför policyprocessen. De som borde ha hand om budskapet har också fått ansvar för politiken. Konsekvenserna har bland annat blivit att fullständigt felaktiga uppgifter om tillståndet i ekonomin spridits, då det egna finansdepartementets ekonomer inte tillåts att kontrollera siffrorna i viktiga tal. Men framför allt beskriver O'Neill hur det lett till taktiserande och ständiga anpassningar till den kristna högerns och storföretagens önskemål.

Trenden att makten koncentreras till ett fåtal personer i presidentens närhet har dessutom förstärkts i och med de utnämningar av ministrar som skett inför den kommande mandatperioden. Den nya utrikesministern Condoleezza Rice har länge varit en av presidentens mest förtrodda rådgivare. Även den nye justitieministern Alberto Gonzales har länge arbetat i presidentens absoluta närhet, både i Texas och nu senast i Vita huset.

PROBLEMEN MED BUSHs ledarstil blir inte minst tydliga i skattefrågan, som står i centrum för Suskinds bok. Ett av Bushs viktigaste vallöften var

skattesänkningar, och inledningsvis var administrationen också helt inriktad på skatterna. Efter den knappa valsegern var det viktigt att åstadkomma en snabb och tydlig seger på ett populärt område. Som nytilträd finansminister var Paul O'Neill i princip positiv till en skattesänkning, men samtidigt betonade han vikten av att bevara budgetbalansen. Prognoserna pekade på ett stort överskott i budgeten över den kommande tioårsperioden. Trots att det knappast handlade om pengar på banken översköljdes Washington D. C. av förslag på hur pengarna skulle kunna spenderas. Samtidigt började det synas tecken på en konjunkturavmattning som skulle minska skatteintäkterna. Risken var alltså stor att överskottet snabbt skulle försvinna. O'Neill föreslog därför att skattesänkningarna skulle fasas in, villkorade av överskottets utveckling. Men beslutet var redan fattat. "Jag tänker inte förhandla med mig själv", sa presidenten. Administrationens ideologer argumenterade för att skattesänkningarna skulle bidra till att stimulera ekonomin och därmed vara självfinansierande. Men O'Neill menar tvärtom att det enbart handlade om politisk taktik, om att betala tillbaka till dem som stött Bush.

Visst kan man argumentera för tanken att skattesänkningar skulle ge sådana stimulanseffekter att de finansierar sig själva. Men alltför ofta har man i högerpartier runt om i världen bortsett från faktiska ekonomiska effekter och lyft fram idén som ett sätt att motivera skattesänkningar för sina kärnväljare.

Det kan framstå som överraskande att en president från Texas, den delstat som kanske har den mest fientliga inställningen till offentliga åtaganden, inte varit mer intresserad av att bevara budgetbalans och hålla nere de offentliga utgifterna. Tvärtom har ju utgifterna under Bush ökat inte bara för försvaret, utan även för utbildning och socialpolitik. Men den texanska inställningen till staten har alltid varit kluven. Å ena sidan minimal politisk inblandning i människors liv, å andra sidan en oerhörd skicklighet i att utnyttja federala utgifter på ett sätt som gagnar Texas eller egna ekonomiska intressen.

Bushs ledarstil yttrar sig även i att administrationen konsekvent försöker undvika debatt. Det mest extrema exemplet är förstås hur de som ifrågasatte den så kallade Patriot Act för att den skulle strida mot de medborgerliga rättigheterna utmålades som anti-amerikanska. Men framför allt märks det i en tilltagande tystnad. Presidenten håller få presskonferenser och vägrar svara på

kontroversiella frågor. Att försöka ha kontroll över budskapet är förstås självklart för en regering, men det har alltid tidigare uppvägs av *off-the-record*-uttalanden från ledande tjänstemän. I Bushadministrationen gäller total tystnad. Det handlar inte bara om att undanhålla information, utan också om att aktivt vilseleda folket. För det är naturligtvis i samband med propagandan inför Irakkriget som strategin att begränsa debatten blivit som tydligast. Bushadministrationen valde ju att driva linjen att det fanns en koppling mellan Irak och 11/9-attackerna, något som de flesta bedömare redan då ifrågasatte. Genom att undvika debatten lyckades man få en stor majoritet av amerikanerna övertygade om Iraks skuld.

Paul O'Neill beskriver för Suskind hur säkerhetsrådgivaren Condoleezza Rice, redan 10 dagar efter det att Bush installerats som president i januari 2001, tog upp frågan om att Irak var lösningen på problemen i Mellanöstern. Viljan att få till stånd ett regimskifte i Irak förstärktes efter 11 september, och bara några dagar efter attackerna försökte biträdande försvarsminister Paul Wolfowitz, enligt Suskind, flytta fokus till Irak. Denna bild bekräftas av Bob Woodward i *Plan of Attack*, där han beskriver hur Bush i slutet av november 2001 ger Donald Rumsfeld i uppdrag att se över militärens planer för Irak. Bush bekräftar dessutom i samtal med Woodward att han redan då var helt inställd på att göra något åt Irak.

Precis som Woodwards tidigare insidesskildringar från Vita huset bygger *Plan of Attack* på ett mycket omfattande intervjuarbete som gjort det möjligt att återskapa dialogen och stämningen på de avgörande mötena. Precis som i hans förra bok, *Bush at War*, som kom ut här om året och behandlar 11 september och kriget i Afghanistan, har Vita huset samarbetat och gett Woodward tillgång till både ledande rådgivare och presidenten själv. Upplägget gör förstås att man kan räkna med en i grunden positiv bild av presidenten, och mycket riktigt framstår Bush som en stark och beslutsam president.

En av Woodwards viktigaste källor är utrikesministern Colin Powell, som under upptakten till kriget försökte argumentera för att riskerna med ett angrepp var alldeles för stora. Regionen skulle destabiliseras, och hur skulle det uppfattas om

USA ockuperade ett arabiskt land? Detta påminner mycket om O'Neills beskrivning av sina försök att övertyga presidenten om en försiktigare inställning till skattesänkningar. Bush låter Powell argumentera, men beslutet är redan fattat.

Bilden av Bush som framkommer i *Plan of Attack* är den av en politiker med en stark moralisk övertygelse. Han är, berättar han för Woodward, övertygad om att han gjorde det rätta i fråga om Irak, även om det skulle innebära att han inte blev omvald. När John F. Kennedy valdes till president, precis som Bush med en mycket knapp majoritet, konstaterade han att de stora frågorna – exempelvis medborgerliga rättigheter för svarta – fick vänta. Han ansåg sig helt enkelt inte ha mandatet. För Bush var det tvärtom. Från första dagen i Vita huset visade han prov på en övertygelse om vad han ville åstadkomma.

ATT BUSH HAR EN STARK moralisk övertygelse som får genomslag i politiken har många, inte minst i Sverige, sett som starkt negativt, på gränsen till extremt. Detta har förstås spåts på ytterligare av det faktum att en femtedel av de amerikanska väljarna i vallokalsundersökningen uppgav "moraliska värderingar" som avgörande för sitt val. Men kanske säger indignationen mer om vår egen rädsla för övertygelser. Den visar också hur avideologiserad svensk politik är. Amerikansk politik handlar däremot om ledarskap och övertygelser. Framgångsrika politiker, som Reagan och Clinton, men även mindre lyckade som Carter, har alla haft en tydlig moralisk vision som grund för politiken. Kanske har poli-

tiker med en övertygelse och en tydlig vision lättare att vinna allmän respekt, även bland väljare som inte delar deras värderingar, än mer teknokratiska politiker. Så egentligen borde det inte ha funnits några hinder för Bush att bli den ende president många trodde att han kunde bli. Bush har dock sedan första dagen i Vita huset lagt krokben för sig själv gång på gång. Om man bär på en stark övertygelse finns alltid risken att ideologin tar överhanden. Man slutar lyssna och ta hänsyn till omvärlden. Det var också vad Bush gjorde när han, som ett av sina första beslut, utsåg den kristna högerens favoritpolitiker John Ashcroft till justitieminister. Därmed fördjupades den avgrund

som uppstod mellan partierna i samband med rösträkningen i Florida.

Samma sak gäller Irakkriget. Problemet var inte övertygelsen att världen skulle bli bättre och säkrare utan Saddam Hussein. Tvärtom var det en modig vision med potential att få brett stöd. Inte heller är tanken på en moraliskt driven utrikespolitik nödvändigtvis problematisk. Den neokonservativa idén om att sprida demokrati och frihet framstår som attraktiv jämfört med huvudalternativen i amerikansk utrikespolitik: isolatism eller realpolitik utifrån egenintresse. Problemet med Irakkriget låg i hur det motiverades, i prioriteringen och genomförandet.

Sedan Bush återvaldes har många ställt frågan om hans andra mandatperiod kommer att följa samma mönster som den första. En president som inte längre behöver tänka på sitt omval får naturligtvis andra prioriteringar. För Bushs del kan det innebära att han inte känner samma behov av att tillfredsställa republikanska särintressen. De kommande fyra åren ger också Bush en möjlighet att lämna ett långsiktigt inrikespolitiskt avtryck genom att reformera det statliga pensionssystemet, hotat av bankrutt. Frågan om pensionssystemets framtid är dock extremt kontroversiell även inom republikanerna och skulle ställa stora krav på politiskt ledarskap och förmåga att bygga koalitioner med demokraterna. Det är tveksamt om Bush skaffat sig ett sådant förtroendekapital.

Samtidigt kan man argumentera för att Bushs andra period kommer att domineras av utrikesfrågorna. Konsekvenserna av de gångna fyra åren kommer att fortsätta att dominera presidentens agenda. Och inom utrikespolitiken tyder inget på en förändring, snarare innebär utnämningen av Condoleezza Rice en konsolidering. En fortsatt aktivistisk utrikespolitik kan också ses i ljuset av ambitionen att göra avtryck i historien. Det brukar omvalda presidenter nämligen vilja.

Trots de hårda motsättningarna omvaldes George W. Bush med en betryggande majoritet. En inte oansenlig del av hans vunna röster var röster på honom som överbefälhavare, snarare än som ideologisk ledare. Den bristande uppskattningen i väljarkåren, som till exempel yttrade sig i låga förtroendesiffror, är till stor del hans eget fel. Om Bush under de fyra första åren verkligen försökt vara en ledare i Eisenhoweres anda hade han i dagens läge vunnit en jordskredsseger.

SVEND DAHL

Utformandet av politiken har koncentrerats till en liten krets kring presidenten.

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

SUBHASH AGRAWAL
Redaktör för *India Focus*.

CARL CASSEGÅRD
Fil. dr i sociologi vid Göteborgs universitet.

MARTIN VAN CREVELD
Militärhistoriker vid Hebreiska universitetet i Jerusalem.

SVEND DAHL
Frilansskribent. Tidigare redaktör för tidskriften *Svensk linje*.

THOMAS HYLLAND ERIKSEN
Professor i socialantropologi vid universitetet i Oslo.

KJELL-OLOF FELDT
Författare och debattör. Finansminister 1982–1990.

JOHAN JAKOBSSON
Försvarsanalytiker med inriktning på terrorhot.

AHMAD KHALIDI
Senior Associate member av St Anthony's college vid Oxfords universitet. Före detta förhandlare för Palestina.

LISBETH LINDEBORG
Fil. dr i statsvetenskap, journalist och författare bosatt i Tyskland.

LARS MAGNUSSON
Professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet.

ÅSA NYQUIST BRANDT
Frilansjournalist, bosatt i Stockholm och Berlin.

HANS RUIN
Professor i filosofi vid Södertörns högskola.

RADEK SIKORSKI
Resident Fellow vid AEI och tidigare biträdande utrikesminister i Polen.

CHRIS STEPHEN
Författare. I juli utkom hans *Judgement Day: The Trial of Slobodan Milosevic*.

PERNILLA STÅHL
Frilansskribent.

ASTRID SÖDERBERGH WIDDING
Professor i filmvetenskap vid Stockholms universitet.

PETER WENBLAD
Omvärldsanalytiker på United Minds.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 2 FEBRUARI 2005

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 350 kr (Norden 460 kr).

Beställ din prenumeration:

Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se

Telefon: 031-743 99 05

eller fyll i talongen nedan

KUNGL. BIBL.
2004 -12- 17
STOCKHOLM

☐ Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...
Helår 9 nr för 350 kr

Namn

Adress

Postadress

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor